

Bárka 1996. 3-4.
Irodalmi és művészeti folyóirat

Tartalom

A határon túli magyar irodalom napjainkban

E számunk vendégszerkesztője: Elek Tibor

Előszó az összeállításhoz 3

Olasz Sándor: Helyzetkép a határon túli magyar irodalomról 4

Bertha Zoltán: Pillantás a mai erdélyi magyar irodalomra 9

Józsa T. István: Kalandok egy gondolati tér megragadásához 21

Király László: „Hajjon az oroszán, akkor nem nézzük, hogy van vagy nincs fenyőfa” 31

Márkus Béla: Az iróniától a nosztalgiáig 35

Juhász Erzsébet: A mai vajdasági magyar irodalomról 43

Utasi Csaba: A létezés kérdéseitől a kisebbségi flaszterozásig 50

Elek Tibor: Fordulóponton: Összegezés és újat kezdés 54

Balla D. Károly: A kárpáti lírai magyar irodalom esélyeiről 61

Tóth László: Az ambivalencia irodalma? 69

Tözsér Árpád: A megíratlan irodalomtörténet 79

Szokolczay Lajos: Értéktermő egymásrautaltság 86

András Sándor: A nyugati magyar irodalom helyzetéről 95

Szépirodalom

Tözsér Árpád: A Gomböntő kanalában 101

Juhász Erzsébet: Útban a határok légiesítése felé (regényrészlet) 102

Király László: Fekete doboz, Vagy talán, Csúfhistóriák-IV. (versek) 103

András Sándor: A tükör (novella) 105

Bodolay Klára: A hiábavalósághoz, Az idő paradoxona, Vers születése, A tigris mondja, Így leszek
(Közreadja: Balla D. Károly) 107

Dialógus

„Márpedig ilyen állat nincs" (Elek Tibor beszélgetése öt, határon túli magyar íróval) 111

A szlovák és a magyar kultúra dialógusa (Kántor Zsolt beszélgetése Karol Wlachovsky kultúrdiplomatával) 116

Szemle

Cs. Tóth János: Megfellebbezhetetlen szenvedélyek (Bozsik Yvette: A csodálatos mandarin) 119

Gerendeli György: Hollósy Kornéliáról egy kiállítás ürügyén 122

Bohár András: „Mestergondolataink tisztavirágélete" (Határ Győző: Álomjáró emberiség) 125

Képek

A grafikákat Lonovics László Fénytörredékek I-XII. című sorozatából válogattuk.
(Borító 2., 3., 4. és a 100., 110., 118. oldalakon)

E számunk szerzői

András Sándor (New York)

Balla D. Károly (Ungvár)

Bertha Zoltán (Debrecen)

Bodolay Klára (1901-1957)

Bohár András (Budapest)

Cs. Tóth János (Békéscsaba)

Elek Tibor (Gyula)

Gerendeli György (Dombegyház)

Józsa T. István (Kolozsvár)

Juhász Erzsébet (Újvidék)

Kántor Zsolt (Szarvas)

Király László (Kolozsvár)
Lonovics László (Békéscsaba)
Márkus Béla (Debrecen)
Olasz Sándor (Szeged)
Szakolczay Lajos (Budapest)
Tóth László (Pozsony)
Tözsér Árpád (Pozsony)
Utasi Csaba (Újvidék)

A határon túli magyar irodalom napjainkban

Előszó az összeállításhoz

A III. Nemzetközi Könyvtáros Konferenciát 1996. október 7-11. között rendezték meg Békéscsabán a Megyei Könyvtárban. A környező országok magyar könyvtárosai számára szervezett szakmai program keretében került sor A határon túli magyar irodalom napjainkban című tanácskozásra. A Bárka jelen száma a tanácskozás teljes anyagát közli.

„Próbáljuk meg végre, itt az ideje, hogy a magyar irodalmat lássuk magunk előtt. Együtt a sokféleséget... Szentségtörés lenne, ha egyidejűen mernénk beszélni Márai Sándorról és Illyés Gyuláról, Szabó Zoltánról és Panek Zoltánról, Határ Győzőről és Sütő Andrásról, Cs. Szabó Lászlóról és Tolnai Ottóról, Domahidy Andrásról és Szilágyi Istvánról? Szükséges vajon örökösen egymástól elhatárolva idézni Nagy Pált, Domonkos Istvánt, Cselényi Lászlót, Garai Gábort, Papp Tibort, Csoóri Sándort, Karátson Endrét, Dobos Lászlót? Mindezzel azt akarjuk jelezni csupán, hogy a tudatunkban, az irodalmi szemléletünkben legyen jelen ez az egyébként sokfelé húzó, tájékozódó irodalom, s ha eszünkben tartjuk, mit csinálnak Újvidéken, Párizsban, Kolozsváron, Londonban, Pozsonyban, New Yorkban, Szabadkán, Josselinben, Marosvásárhelyen és Torontóban - akkor minden leírt szavunk tágító és alázatra intő távlatot nyer." - írta Béládi Miklós jó tizenöt évvel ezelőtt a Helyzetkép - Vázlatpontok a mai magyar szépprózáról című tanulmányában. Ma már evidencia, hogy egy magyar irodalom van csak, s a magyar irodalom területi sokféleségét együttlátó szemlélet szükségessége is. Van-e létjogosultsága mégis az olyan hagyományosabb jellegű tanácskozásnak és folyóirat-összeállításnak, amely az egyes régiók irodalmát, jóllehet az ún. egyetemes magyar irodalom kontextusában, de mégiscsak önálló egységként vizsgálja? (A békéscsabai tanácskozás annyi nívóval azért szolgált, hogy egyidejűleg tárgyalta az összes, határon túli magyar irodalmat, és egymás mellett szólaltatta meg a hazai irodalomtörténészeket és a határon túli alkotókat ugyanazon témáról.) Meg lehet-e ismerni az egészet a maga teljességében, lehet-e beszélni a mai magyar irodalomról általában, a részek alapos ismerete nélkül? Igaza volt-e Olasz Sándornak, amikor a tanácskozás bevezető előadásában azt mondta: most, amikor „a magyar nyelven írott irodalom egységes egészként való tárgyalása" már politikai szempontból sem eretnek cselekedet, „talán újra bátrabban beszélhetünk a különbségekről is"? Vagy Utasi Csabának, aki hozzászólásában azt kérdezte: „Egyáltalán, el lehet-e képzelni különbözőségek nélküli értelmes egyetemességet?"

A konferencia előadói még számos izgalmas, egymással érintkező, vitázó, egymásra rímelő, felelő kérdést és választ megfogalmaztak, jórészt egymástól függetlenül. Ha az olvasó kíváncsi mindekre, s egyáltalán arra, hogy az egységen, a közösségen túl milyen színekkel, sajátosságokkal rendelkeznek napjainkban a „Nyugaton" és a környező országokban (kisebbségi sorsban) foganó magyar irodalmak, akkor legjobban teszi, ha átrágja magát az itt következő előadásszövegeken.

Elek Tibor

Olasz Sándor

Helyzetkép a határon túli magyar irodalomról

„Felhők feletti vetítoszobákban
új nemzedékek hologramjai:
A világ végleg kész: mindegy, hogy sár van,
az utakon elindul valaki...”

(Lászlóffy Aladár: Csíksomlyó)

Töredékes, törmelékes világban élünk, senki sem hiheti, hogy az Egyetlen Igazság birtokosa. Ezeknek a bevezető gondolatoknak sem lehet céljuk a megfellebbezhetetlen ítélet. A kicsinyes méricskélés éppoly nevetséges volna, mint az a fajta névsorolvasás, melyről régi Debreceni Irodalmi Napok nyitó előadásai jutnak eszembe. Ám most - túl a változás eufóriáján, inkább a változatlanság keserűségét érezve - talán fölmérhetjük, mi változott az irodalomban és mi nem. Nemzedékváltás történt? - Minden bizonnyal az is. A nemzedékeket azonban olykor nagyon nehéz elkülöníteni. Az azonos beszédmód sokkal inkább meghatározó lehet, mint az azonos életkor. Valljuk be, ezek a csoportkülönbségek, eltérő mentalitások már az olyan amilyen, de mégiscsak történelmi léptékű változás előtt körvonalazódtak. Az elmúlt félszázad irodalomtörténeti térképének átrajzolásába azonban ez a korforduló is bizonyosan belejátszott. Csak az nem biztos, hogy minden esetben belső, irodalmon belüli, vagyis esztétikai szempontok szerint történt az értékhangsúlyok átrendezése.

Nemzedékek, beszédmódok változása és korfordulók nélkül is tapasztalhatjuk, hogy egykori szenzációk milyen hihetetlenül megfakulhatnak. Ha valaki - mondjuk - Grendel Lajos felől olvassa Dobos Lászlót, Bodor Ádám felől Sütő Andrást, akár arra a következtetésre is juthat, hogy hatvanas-hetvenes évekbeli műveik nem is a fejlődés meghatározó irányába hatnak. Ám ha Egri Viktor vagy Nagy István felől olvassuk Dobost vagy Sütőt, akkor nyilvánvaló, hogy műveik új periódust jelentő teljesítmények voltak. Aki tagadja, hogy annak idején valami újat érzett, amnéziában szenved.

A Korunk egyik kiváló tematikus számában („emigráció-visszavándorlás”) mondja Láng Gusztáv: „Ha abból indulunk ki, hogy az olvasói elvárások mondhatni a művel egyenrangú, műveket létrehívó, műveknek létjogot adó tényezők, akkor az a vélekedés, amelyik az erdélyi költőtől egy erdélyiségesszme, egy kisebbségi morál vállalását kívánja meg, teljesen jogosult. Mint ahogy jogosult az ettől különböző, az ezzel ellentétes elvárás is - és az írónak szuverén joga eldönteni, hogy melyikhez akar igazodni. Régen túl vagyunk azon, hogy az irodalmat egységes egésznek tekintsük. A nemzeti irodalom fogalma, ha rajta valamilyen ideologikus egységet értünk, meghaladott fogalom. Az irodalom egységét csak a nyelv és a formahagyományok közös voltában kereshetjük, de ezen belül nagyon sokféle elvárástípushoz kapcsolódó irányok léteznek. Rétegirodalmak sokasága él egymás mellett, és ezek egyikéről sem állíthatjuk - ha vannak olvasóik -, hogy jogosulatlan. S egyikőtől sem tagadhatjuk meg a »nemzetin jelzöt, már persze, ha az irodalom hovatartozásának minősítésére nem elég a jelző »szerényebb" változata, az, hogy »magyar." De idézhetjük Poszler Györgyöt is, aki a Tiszatáj önmetaforaszámának ismertetésében ezt írta: „... nem egyféle irodalmat szeretnék. Lehet »küldetéses", politikát helyettesítő irodalom is, ha jó. Meg lehet »magáért való«, »csak« esztétikumot célzó irodalom is, ha jó. És főként ha egyik se keveri gyanúba, nem nézi nacionalistának, nem tekinti kozmopolitának a másikat." A helyzet persze nem ilyen idillikus. Az irodalmi élet a határon túl is az, ami: különböző mentalitások és stílustörekvések elfogultságokkal és indulatokkal átszőtt gubanca. Ezt a szöveget a kisebbségi lét

nyomorúsága hosszú ideig elfödte. A ránk szakadt szabadságban - határon innen és túl - már nincs egységbe kényszerítő „politikai prés”, mindenféle „másság” artikulálódni akar, különböző irodalomfelfogások állnak perben-haragban. Mondják, most dől el, hogy a közelmúlt irodalmából ki a fontos és ki nem, s melyik életmű lesz a minta, a kánonképzés eszköze - legalábbis egy időre. Nehezen dönthető el, hogy ebből mi az egészséges vita és mi a hatalmi harc, s nagy baj, ha maguk az írók is teoretikusokra figyelnek, s az éppen domináns elméleteknek akarnak megfelelni. Pedig régmúlt korszakokra is emlékezhetnénk. Nem Arany János igazodott Gyulai Pálhoz, hanem Gyulai Aranyhoz. S Kosztolányi Dezső sem azt leste, hogy kora melyik irodalomtudományos irányzata ad majd belépőt a halhatatlanságba. Mi dönti el egyáltalán, hogy bizonyos kifejezési formák végérvényesen követhetetlenek. Vannak alábecsült írói-költői magatartástípusok. Az erdélyi költő szerepét másfél évtizeddel ezelőtt Farkas Árpád a leveleit csak tavasszal vetkőző cserfa-sorshoz hasonlította. Ki merné ezt ma leírni? Egy markáns tehetség persze még szokványosabb poétikával is jelentőset alkothat - ha alkot egyáltalán. Máskor a legkorszerűbbnek tetsző mű is - átütő tehetség híján - legföljebb interpretációkkal körülbástyázva áll meg a lábán. Mindenesetre a jelentős értékeket létrehozó határon túli fiatal alkotók többsége ahhoz a hagyományszemlélethez és művészetfelfogáshoz áll közelebb, amit itthon - nagy leegyszerűsítéssel - a Posztmodern bünszavával szokás megnevezni. Ez a mostani „főirány” nagyon gyakran kidobja, partra veti azt, ami vele szemben akar úszni. Igaz, máshol viszont - például Délvidéken - épp a magát hagyomány- és nemzetiségőrzőnek minősítő csoport próbálja az Új Symposion irodalmát - vitathatatlan értékeivel együtt - detronizálni. A sokat emlegetett tolerancia itt mit sem ér. Inkább valami „tévedés-kultúra” (Vekardi László szavai) kialakítása lenne helyénvaló. Annak belátása, hogy senki sem tévedhetetlen, tévedni tudni illik.

Az újabb generációk - így volt ez mindig, s nemcsak a kisebbségi irodalmakban - mindig valamivel szemben fogalmazzák meg önmagukat. Boldog nemzedék. Nekik nem kellett leszámolni valamivel, ők érintetlenek maradtak valamitől. Nem is tudnak arról a gyötrő játékról, melynek színterét az elutasítás s az elfogadás, a lázadás és a rezignáció végletei jelölték ki. Egyetlen ügynek sem adják oda magukat. Pedig tudnának lelkesedni, csak ahhoz igaz ügy és igaz emberek kellenének. Politikai karrieristáknak és kalandoroknak föltehetőleg nem lesznek eszközei. (Csak zárójelben jegyzem meg: talán minden negyven évnél idősebb emberre sem kellene gyanakodni. Tőzsér Árpád panasolja ezt H. B. szindróma című írásában.) A versírás nekik nem ünnepi alkalom. A „serény múmiák” egyike (a kolozsvári Helikon című folyóirat mellékletének neve: „Serény Múmia”), Sántha Attila hangsúlyosan „vidám társaságként” aposztrofálja magukat. Az erdélyi irodalom nagy értékjelképei és létszimbólumai helyett Rejtő Jenőt választják. Nem akarnak unalmasak lenni. Unják, ami a csapból is folyt/folyik. „Ha szolgálni akar(t)unk, azt csakis az irodalomra tartottuk érvényesnek; s a helytállást és a megmaradást pedig - legjobb igyekezetünk szerinti - minőségi irodalomban gondoltuk-gondoljuk el” - írja Fekete Vince, a Helikon szerkesztője. A másik „múmiát”, Lakatos Mihályt idézem: „Erdély, mint a trianoni magyar tragédia sokat szenvedett földje, a nemzetiségi elnyomás tragikus színhelye él a magyar köztudatban. Ezek történelmi, politikai tények, melyek történelmi, politikai megoldásokra várnak és remélhetőleg nem hiába. Mindez elég ok arra, hogy az ember gyomra görcsbe ránduljon, ha Erdélyre gondol. És akkor felnő ebben az elgyötört régióban egy új nemzedék, mely ahelyett, hogy megnyúlt képpel, földre szegezett tekintettel, kucsmáját vagy az asztalkendőt babrálgatva magányos, bagolyhuhogta templomtornyokról, bedeszkázott ablakú iskolákról és kitépett nyelvű bús magyarokról regélne, a sarokba vágja az ódon lantot és elővéve a tangóharmonikát, beül Rejtő Jenő valamelyik hírhedt kocsmajába a matrózokkal együtt mulatni. Mert egy nyelvnek sokkal több esélye van az életben maradásra, ha dalokat énekelnek rajta, vicceket mondanak és szerelmes pajzánságokat suttognak a szerelmesek egymás fülébe, mint ha többénekes eposzban féltő aggodalommal elsorolják a minduntalan rá leselkedő veszedelmeket, hogy az olvasónak a frásztól a torkán akad a szó, ami már valóban előszobája lehet a nyelv halálának.” Hasonló elképzeléseik és törekvéseik vannak - egyelőre kevesebb látható eredménnyel - a pozsonyi Kalligram fiataljainak.

Az utóbbi évek újdonsága, hogy Erdélyben és a Felvidéken is polgárjogot nyert az a fajta kísérletező, az írói nyelvet megújítani akaró irodalom, mely Nyugaton és a tengeren túl, az

emigráció iszonyú szabadságában éppúgy megvolt (Arkánus, Magyar Műhely), mint a régi Jugoszlávia relatív szellemi nyitottságában. (Új Symposium és a Veszprémben áttelepült Ex-Symposium). A lírában - az itthoni fejleményekkel párhuzamosan - annak lehetünk tanúi, hogy egy nagy líratörténeti tradíciót fokozatosan föl vált valami más. Igaz, a kép- és szóköltészet, a megnevezés igézete Faludy Györgytől Kányádi Sándorig és Lászlóffy Aladárig sok kiemelkedő életmű alapgesztusa, a szó-poétika mellett megjelenő mondat-poétika (Tózsér Árpádtól Tolnai Ottóig) már a versek mondattani szerkezetének funkciómódosulását jelzi. A ritmikai egyöntetűség föllazul, a vers a szemléletesből a szemléletibe, a személyesből a tárgyiasba, a szenuálisból a gondolatiba fordul át. Van, aki a líra szinte valamennyi korszakában és stílusában otthonos. Határ Győző vagy Kovács András Ferenc próteuszi költészetének egyaránt a kánon nélküliség a kánonja. Torzó - 1992 című versében írja Kovács András Ferenc: „mihez nyúlsz: mindjárt szétesik”, „az éden kristálytornyai” ledőlnek, széttörnek. Magyar klasszikusok is leírtak már efféléket. („Egész világ szóttja kibomlott” - Ady: E nagy tivornyán; „ami van, széthull darabokra” - József Attila: Esmélet.) Ez azonban már más világ, más személyiségfölfogással és nyelvszemlélettel.

A határon túli magyar prózát is váltás, változás jellemzi. Erről a jelenségről írta Márkus Béla: „Nem kétséges, hogy az újabb romániai, illetve (cseh)szlovákiai magyar regény is az ismeretelméleti túlsúlytól az ontológiai felé mozdult el. A reálisan adott kisebbségi létezés felől a képzeletben megjelenő teljesség felé. A létezőből a lehetségesbe.” Vagyis: a valóságstimuláló „világszerűből” a „szövegszerűbe” - tehetjük hozzá, nem titkolva a „világszerű-szövegszerű” dichotómia iránti kételyeket sem. A nagy elbeszélések eltűnésére sokféle teória született, s ezek igazát könnyű belátni. A regényírásban és - olvasóban azonban, úgy tűnik, valami kiirthatatlan vágy él a (nem műfaji értelemben felfogott) elbeszélés után. Tény, hogy az újabb próza egyre inkább a valós világ valamilyen kiterjesztése a fikció, az utópia (vagy éppen antiutópia), a fantázia, az álom, az imagináció irányába. Két - egészen friss - példát hadd mondjak erre. Csiki László A pusztulás gyönyöre c. elbeszélése egy képzeletbeli balkáni Csernobil utáni országban játszódik. Bálint Tibor Babel toronyháza című regénye pedig mintha Swift és Orwell módszerét keverné ebben a - nemcsak romániai - Abszurdisztánt modelláló műben. Semmi homályos nincs ezekben a történetekben, csak éppen nem a látható, földrajzilag is azonosítható színhelyeken vagyunk.

S most következnek ama sokat emlegetett territoriális szempontok. Teljes joggal írhatta Danilo Kis, hogy már a kifejezésformákból azonnal föl ismerhető valamilyen közép-európai poétika - függetlenül attól, hogy Pozsonyban, Budapesten, Újvidéken vagy Kolozsvárott született a mű. „... milyen mellézköngé, miféle vibráció ez, amely egy művet ennek a poétikának a mágneses terébe helyez? Mindenekelőtt a kultúra immanens jelenléte megannyi allúzió, reminiscencia, az egyetemes európai örökségből vett citátumok alapján, a mű tudata, amely azonban mit sem von le spontaneitásából, az ironikus pátosz és a lírai kitérők légies egyensúlya. Ez nem sok. Ez minden.” Nehezen vitatható, amit híres esszéjében („Nyelvtáj” és irodalom) Tózsér Árpád fogalmazott meg: „A magyar irodalom (költészet) már rég nem tájirodalom (-költészet) [...] A mai magyar irodalom (költészet) tája (hőse, nyelve) már nem a Palócföld s nem Erdély, s nem is az Alföld tája, hőse, nyelve, hanem a különböző tájak költészetét (helyi színeit, hőseit, nyelvét) magába építő egyetemes nyelv.” De idézhetjük Grendel Lajost is, aki az utóbbi évtizedekben oly sikeresen küzdött a rezervátumlétezés, a gettószellem, a provincializmus ellen.

„A fikcióim szereplői általában szlovákiai magyar regénytérben helyezkednek el. Ott megjelennek bizonyos szlovákiai magyar szempontok is. Ennél többnek nem tartom ezt a kérdést. Úgy gondolom, hogy a szöveg az elsődleges és érdekes, nem pedig az a különbség, az a különös íz, az a szöveghez társult különös szellemi szempont, ami abban nyilvánul meg elsősorban, hogy az én regényhőseim szlovákiai magyar sorsot éltek meg, ami más, mint a Budapesten vagy Gyöngyösön vagy Gyulán élő magyarnak az élettörténete. Hiszen ők nem éltek meg kitelepítést, illetve nem azért éltek meg kitelepítést, deportálást, mert magyarok stb. stb. Tehát ezek a szlovákiai reáliák egy különös ízként vannak jelen az én prózámban, de nem ez a lényege. Hiszen mindig egy alapvetően tragikomikus emberi helyzetről van szó.” Ezek az idézetek is érzékeltetik, hogy a határon túli magyar irodalmak önmaguk akarnak lenni és nem a mítosz foglyai. Azonosulás és kitörés, folytatás és elszakadás kettőségeiben nem tűnik el a „különös íz”, nem vesznek el a helyi

színek, hősök. Hogy a szerzőknek szülőföldjük, gyermekkoruk, csak rájuk jellemző élményanyaguk van, azt nyilvánvalóan nemcsak a hetvenes évek emlékezetes, nagy művei (Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér, Király László: Kék farkasok) igazolják. Bonyolultabban, áttételesebben, kevésbé manifeszt módon sokféleképpen megjelenik ez az élmény ma is.

Tudjuk, a magyar nyelven írott irodalom egységes egészként való tárgyalása korábban a politika ellenében is érvényesülő követelés volt és mint ilyen ereinek dolognak számított. Ám most talán újra bátrabban beszélhetünk a különbségekről is. Orbán Ottó írja Csiki László elbeszéléséhez írt „utóhangjában”: „napjaink magyar nyelvű irodalmáról nem alkothatunk hiteles képet, ha nem számolunk régióinak különbségeivel; rögtön hozzátéve azt, hogy mindezt nem úgy kell értenünk: a Tisza vonalától nyugatra posztmodern, keletre szürreális elemekkel dúsított realizmus. Valami, tekintet nélkül a levett határkarókra, feltűnik itt is, ott is, és egyszerre csak azon kapjuk magunkat, hogy folyik a könnyünk és tüsszkölünk tőle.” (Hogy a régiók között milyen valós különbségek vannak, arra, gondolom, kiváló kollégáim előadásai fényt derítenek.)

Territoriális nézőpontból (is) különleges helye van az ún. nyugati magyar irodalomnak. Mi volt az a rejtélyes erő, feszültség, amely - Oslótól San Diegoig - összetartotta az írókat. A nyugati magyar szépprózai antológia bevezetőjében még az olvasható, hogy ennek a prózának a „táptalaja, anyaga nem az óhaza, hanem az új környezet, a Nyugat.” Így van-e ez? Kabdebó Tamás egy csendes írországi könyvtárban kezdte regényfolyamát, Duna-regényét írni, s akkor is ugyanaz foglalkoztatta, amikor még lóháton járt a guyanai egyetemre. Mi a befogadó ország irodalmának szerepe Határ Győző, Sulyok Vince vagy Kemenes Géfin László életművében? Czigány Lóránt ma már inkább „posztnyugati” magyar irodalomról beszél, mivel az intézményrendszer szétesésében, s a szerzők jelentős része belekerült az itthoni irodalmi élet vérkeringésébe.

„A nyugati magyar író számára - írja Ferdinandy György -, a hazai olvasó megismerése felmérhetetlen gazdagodás. Nem él többé légtüres térben, szavának visszhangja van. Felfedezheti, hogy mire kíváncsi ez az olvasó, akinek immár arca, véleménye van. Én is csak most, hazatalálásom után kezdtem el benépesíteni a magyar irodalom atlaszában található fehér foltokat.” - Igen, az olvasó. Sokan vádolják azzal az újabb irodalmat, hogy „olvasóiasztó”. Az olvasót persze sok minden riogatja. Szeretne könyvet venni, de nem tud. Szeretné elolvasni, de a napi hajszában nincs rá ideje. Olykor úgy tűnik, a legfiatalabb nemzedékek már semmit sem olvasnak. Valóra vált Márai Sándor jóslata? Vége a „betű civilizációnak”, s itt van helyette a videós-internetes? A szavakkal is oly sok visszaélés történt/történik, hogy nagyon sokan már csak emiatt is bizonytalanok. Igaza volt Italo Calvinonak? Az irodalom csak a diktatúrában fontos? Sajnos, ma a demokrácia számára - sem a hatalomban, sem ellenzékben - a művészetnek nincs igazán tekintélye. Ezt persze valószínűleg nem mi érezzük először az európai kultúra történetében. Ezért csillantsuk föl - befejezésül - a szabvány reményt Lászlóffy Aladár szavaival: az utakon mindig elindul valaki...

Bertha Zoltán

Pillantás a mai erdélyi magyar irodalomra

A nyolcvanas évtized legvégén beköszöntő társadalomtörténeti fordulat természetesen nem hagyta érintetlenül a határon túli, így az erdélyi magyar irodalom szellemi építményét sem. Az irodalom önmozgásának, belső alakulásfolyamatának történéseihez, fejleményeihez kétségtelenül élesen kapcsolódtak hozzá a történelmi változások, a némileg váratlan új helyzet új kérdései, kihívásai, újfajta szembesülésekre készítő hatásai. Ezek közül mindjárt kiemelhető az a voltaképpen paradox újszerűség, amelyet a kisebbségi létproblematika bizonyos alapformáinak a szomorú folytonossága jelent, különösen a '89-'90-es forrongás várakozásainak és reményeinek a fényében. Kétségkívül új vagy újfajta keserőségeket okozhat, hogy a sok szempontból változásra kényszerülő és a bizonyos változásokra képesnek is mutakozó társadalmi berendezkedés

közegében a magyar etnikai, élettani, kulturális, anyanyelvi sorvadás jelenségeinek az újra huzamos, beláthatatlanul hosszadalmas konzerválódása jelezhető előre, hogy a közállapotokban bekövetkező restaurációs megmerevedések a kisebbségi magyarság lét- és identitásőrzési gondjainak a meg nem oldásában-oldódásában, a meg nem szűnésében-szüntetésében, a meg nem enyhülésében-enyhítésében nyilvánulnak meg talán a legerőteljesebben. A be nem váltott hitek, illúziók, bizodalmaik légkörében, a kiszolgáltatottság tartós szerkezeteinek és a sorsállandóság elemeinek a működése közepette újra aktualitása, egzisztenciális relevanciája és történelmi jelentősége van és lehet a közösségi sors- és gondtapasztalás, a kollektív önazonosság alapvető jellegzetességeiről (veszélyeztetettségéről és esélyeiről) szóló hiteles beszédnek.

Az irodalmi alkotóművészetnek, s általában a kulturális tudatformáknak szintén a lényegében külső meghatározottságai közül vehető számba egy egészségesebb gyakorlati újjászerveződés lehetősége. Nevezetesen az, hogy az irodalmi-szellemi közélet szabad belső mozgásképességei és mozgásigényei (a nyomasztó primer akadályok híján vagy kevesbedésével) kezdik-kezdhetik végre megközelíteni saját elemi-természetes evidenciáikat. A szellem szabadabb közlekedése megteremti a határon innen és a határon túl zajló irodalmi események, folyamatok, tendenciák szinkroniáját, lehetővé teszi az összmagyar literatúrán belüli különböző stílusáramlatok, ízlésvonulatok, értékszemléletek, műhelyek, intézményes és spirituális csoportosulások, nemzedékek összeépüléseit, a vonzások és taszítások kevésbé kényszeredett viszonylatrendszerének a kifejlődését, az autonómiai és a pluralizmus egyetemesebb léptékű, tisztultabb kibontakozását, az eltérő és a maguk önállóságát munkáló értékfelfogások, gondolkodásmódok szerves és kommunikatív átrendeződését, tagozódását. A folyóirat-szerkesztésben, a könyvkiadásban, az egyéb szövetkezési, érdekképviseleti, kapcsolatteremtő struktúrákban, összeköttetés-erősítő szférákban létrejövő szellemi korlát nélküli nem szükségképpen vagy törvényszerűen, sőt sajnálatos módon egyáltalán nem jelenti a minden értelemben vett, jogi-politikai teljességgel értelmezhető szabadságot. A sajtószabadság nem egyenlő az önrendelkezéssel; a modell nem konstituálja a szabad létezését feltétlenségét. Sütő András megfogalmazásában: „semmit sem kaptunk a megígért jogokból, csak a lehetőségét annak, hogy a megígért jogokért a sajtóban harcoljunk”.

A kívánatos egyetemes magyar kulturális integráció mindazonáltal elősegíti, sőt biztosítja az egységes magyar nemzet és identitástudat önreflexiójának a fenntartását. A megmaradás és a történelmi emlékezet kölcsönös támaszai egymásnak. Az erkölcsi, lelki- és önismereti nemzeteszemély és nemzetegység az egész magyarság közösségi azonosságát és összetartozását tételezi; Makkai Sándor régi megállapításai szerint is az egymástól országhatárokkal elvágtatott nemzettest-részek nem szabad, hogy a magyar lélek szétesését jelenítsék meg, s „külön-külön elégtelen, félszeg, egymásra nézve is idegenül vegetáló, halódó szellemi torzok siralmas törpecsaládjává” silányodjanak; „nem nyugodhatunk abba bele soha, hogy az összetört nagy tükör üvegcserepei más napot sugározzanak vissza s hogy a nemzet Génuszának arcát akármelyik is torzképben tükrözze. Minden nehézség dacára, innen és túl, azon kell fáradozzunk, hogy szellemi egységünk épen maradjon s ha új vonások tűnnek fel benne, az ne idegenséget és elszakadást, hanem gazdagodást jelentsen mindenik rész számára”. A „haza a magasban” eszméje, ideálképzete azonban igazán csak az egyes részek, területek, táji-kulturális régiók, eszményközösségi jellegkörök minőségi emelkedésével, a „genius foci” sokféleségének megnevelésével és együttes (ön)tudatosításával érvényesülhet. A megvalósulni látszó mai össznemzeti irodalmi integráció jótéteményei akkor bizonyulhatnak időtállóknak, ha az összeszövődések nem vezetnek sajátos és hagyományos szellemi értékdimenziók feloldódásához, elmosódásához, megsemmisüléséhez. Kérdés, hogy mi integrálódik és mihez, hogy az összetartozás nem egyszerű összeolvadásként fakul-e meg, hogy sajátos tradíciók, színek, karakterjegyek nem sorvadnak-e el, ha esetleg uralkodó ízlésirányok homogenizáló, uniformizáló szétterjedése válik meghatározóvá. Távlatosnak az tűnik föl, ha az egyedi, különleges többlettartalmak, többlettulajdonságok megfelelő ön- és közmegebecsüléssel járulhatnak hozzá a közös kincshez, a szellemi örökség egészéhez. Ha az integrációban az átvétel és a hozzáadás kiegészíti és megerősíti egymást: az általános és az általánosan szükségletkielégítő kínálat mindenütt jelen van, a pótolhatatlan és a lokális nem vész el. A természetellenes zártság feloldódik, a közforgalom folyományaképpen nem kell mindenütt

mindent külön, mindenáron, adottságok nélkül is létrehozni, a jellemzőt és a jellegzetest viszont érdemes önfeladás nélkül életben tartani és ápolni. Az erdélyi irodalom tényleges megkülönböztető vonásai talán nemcsak természetes metamorfózisok révén halványulnak, hanem a részben mesterségesnek (vagy még inkább mesterkéltnek, erőltetettnek) tetsző, az organikus integráció ellen ható, az erdélyi és a magyarországi irodalomfelfogós abszolút izomorfizmusára való szembetűnő törekvések hatékonysága miatt is. Mindamellet ma is kiiktathatatlanul látszik egyfajta markáns erdélyiség specifikus megjelenítése, valamiféle modernizálódó transzszilvánizmus, amelynek a módosuló arculatában is tagadhatatlanul felismerhetők a húszas-harmincas évekre utaló jegyek. Ez a tág értelemben vett transzszilvánista létérzékelésben - s kevésbé a transzszilvánizmus korabeli, korhoz kötött világképében, ideológiájában - gyökerező sorslátás, erkölcsi beállítottság, megszólalásmód elsősorban esztétikai, hangulati-érzelmi és tematikai vonatkozásokban jelez élet- és értékkes kontinuitást. E sajátosságformák lét- és irodalomelméleti jogosultságát, irodalomtörténeti értékét nyilván nem külsődlegességek döntik el, ezért ahogy az egyes művek megmértetésekor a pozitív minősítést nem szabhatják meg pusztán tematikai, világszemléleti kritériumok, ugyanúgy a kétségbe vonás, a semmibe vevés sem alapulhat ugyanezekben a szempontokon. S amiképpen botorság volna mondjuk a dél- és közép-amerikai regényvilág különleges atmoszféráját észak-amerikai minták felől kifogásolni, vagy a misztikus kelta paraszti mitológiából táplálkozó ír drámát az esetleg divatos angol újrealizmus szemszögéből elvetni (ez nem is igen történik meg), úgy nagy hiba volna (ilyesmi viszont tapasztalható) például a transzszilvánista ihletettségu folklorizmust posztmodern minimalista nézőpontból ítélni meg és el. A nemzeti aspektus tehát nehezen küszöbölhető ki, illetve távolítható el az érdeklődést keltő művészeti teljességigény horizontjából; W. B. Yeats Nobel-díjas költő szavaival: „az univerzum felé csak kesztyűs kézzel nyúlhatunk ki, s ez a kesztyű a nemzetünk” („One can only reach out to the universe with a gloved hand - that glove is one's nation”).

A széttartó, olykor szembenálló irányzatok közötti szálakat egyébként ma különös fejlemények fűzhetnék újra szorosabbra. Mint ahogy a diktatúra alatt a közös kiszolgáltatottság és fojtogatottság, a felülről eredő nyomás növelte a szolidaritás esélyét, hasonlóképpen most a szintén általánosan érvényesülő, a mintegy „alulról” (is) fenyegető veszély, az irodalmi kultúra fundamentális ellehetetlenülésének réme riaszthatná együttesen és egymás iránti felelősségre intve a belletrisztika képviselőit: az irodalom társadalmi térvészteséről, leértékelődéséről és önleértékelő mechanizmusairól, a befogadóközeg, az olvasóközönség szétmorzsolódásáról, az anyanyelvi támogatottság visszaszorulásáról (s a nyolcvanas évek vége, második fele óta gyakorlatilag folyamatos - és főként értelmiségi - elvándorlásról), a nyelvi, morális és anyagi létalapok szétzilálódásának a folytatódásáról van elsősorban szó. (Kortünet-szerűek - kor- és kórjelzők - azok a mondatok is például, amelyekkel Majla Sándor ajánlja az erdélyi magyar prózaírók Erdélyi Dekameron című, általa szerkesztett elbeszélés-gyűjteményét 1996-ban: „az írás az olvasóért születik és nem jó, ha az írók úgy alkotnak külön csoportot a társadalmakban, hogy lassan-lassan csak egymással vannak kapcsolatban, tételesen: leginkább csak ők azok, akik egymás írásait ismerik. Hát: fiat évkönyv, erdélyi Dekameron, csak legyen jó írás és legyen olvasó jövőre, utána is”.) S ha a posztmodern létélmény, korérzet talán leginkább jellegadó tényezője a nyelviség lét- és ismeretelméleti elsődlegessége, nyelv és egzisztencia elválaszthatatlansága, a nyelv egzisztenciális jelentése és jelentősége köré fonódik, akkor ez a posztmodernizmus mélyebb elemzés szerint ezen a téren is sokban osztozhat más irányultságokkal. Azzal is, amelyik a „nyelvében él a nemzet” klasszikus-romantikus ideálját hirdetve a nyelvhalál és a nemzetelhalál tragikus viszonyatával kénytelen szembesülni, s a hanyatlás végzetét a nyers realitás összefüggéseiben vizionálja; a „nyelvben bujdosás” szomorú törvényszerűség, ha „vannak vidékek”, hol „nyelvében már nem él, csak pusztul a nemzet” (Kányádi Sándor és Sütő András fátumsejtő lírai megfogalmazásait idézve és összegzőn kombinálva). Anyelvközpontúság, a szövegelvűség eszméiben - így a nyolcvanas évektől rohamosan radikalizálódó modern és posztmodern erdélyi irodalomkonceptiókban is - a nyelviség önmagában hordozott, önmagára utaló értelme folytán a szó- és írásbeli kifejezésekintúra a használati funkcion eleve túlmutató egzisztenciális önértékké emelkedik. A nyelv meghaladott eszköz-szerepének helyét a végső

értékekkel összefüggő lét-szerep tölti be maradéktalanul. A létszerű nyelvi tények teremtett és termő világa valamiképpen megragadható szellemi realitássá teszi a megragadhatatlant; az eredendően kifejezhetetlen és közölhetetlen egzisztencia modelljeként a nyelvi létezés mindensége a lehetséges létezés mindenségéről ad hírt. A nyelvben-lét virtuális valóságteljessége az emberlét virtuális magában-valóságát képezi le. - Mindez voltaképpen nemhogy nem áll ellentétben a nemzeti nyelv sorsáért aggódó erkölcsiség irodalmi vetületeivel, kifejeződéseivel, hanem mintha éppenséggel - akár akaratlanul is - megtámogatná az etnikai-nyelvi hagyományrend leépüléséből következő felismeréseket. Ha ugyanis a nyelv válik szabadság és érték, szellem és egzisztencia együttes, összeolvasztott lényegvalóságának a legfőbb letéteményesévé, akkor ez tulajdonképpen a nemzeti lét nyomorúságára is rámutat, s az annak a közegéből a nyelvbe való menekülés, a nyelvbe való kapaszkodás, a létmenekítő értékörzés szükségszerűségét is igazolja. Így tehát komolytalanul és hamisan csenghet a nemzetföltő érzelem és éthosz bármiféle - tematikai-tartalmi indokú - lebecsülése, lekicsinylése. Egyes példák éppen arról győzhetnek meg, hogy a legkülönfélébb irányultságokat követő művek, ha igazán összetettek, árnyaltak és így jelentékenyek, akkor a nyelvi játék, az ironia, a groteszk újfajta formái mögül sem iktathatják ki az interszjektív, vagyis közösségi léttapasztalat sorsfaggató jelentésrétegeit. Sütő András *Az ugató madár* (1993) című színműve (vagy az újonnan készült Balkáni gerle, szintén már címével is) a szarkazmus, a maró és öntépfő gúny jelenlétét hangsúlyozza a balsors, a pusztítás-önpusztítás haláltáncvonaglás-szerű szituációinak tarkaságában, de Szöcs Géza *Ki cserélte el a népet?* (1996) című tragikomikus jelenetsora is a történelmi öntudatvesztés és az abszolút morális csőd miatti kollektív elsüllyedés látványát színezi a jelentéssokszorozó intertextualitás hangulati sokféleségével. Hasonlóképpen a kilencvenes évtizedforduló körül megjelent művek legkiemelkedőbbjeihez, amelyek közül Székely János esszéregényét, *A másik torony* (1988) címűt említhetjük, mint amelyik az emberi történelemben megakadályozhatatlanul megképződő hatalmi erőszakképletek természetrajzát parabolikus-mitikus képekbe és reflexiókba foglalja, vagy a *Mórok* (1990) című ugyancsak Székely-drámát (esszé-drámát), amelyik radikálisan morálbölcseleti elmélkedéseivel élesen rávilágít, hogy a népiítés az alávetettek részéről megkísérelt hitehagyásokkal sem tartóztatható fel; továbbá Szilágyi István *Agancsbozótját* (1990) vehetjük számba, amely a végletes kiszolgáltatottságba taszító terror abszurd-rejtélyes és mégis hátborzongatón ismerős látomását vetíti elénk, vagy Pusztai János *Tatárjárás* című trilógiáját, regényfolyamát (*Futótűz*, 1984, *Hamu*, 1992, *Parázs*, 1996), amely a romlás, a rettegés, a menekülés lelki és fizikai állapotait igyekszik a konkrét divizionizmus (s talán a pointillizmus) képzőművészeti módszerének az epikai ábrázolásba történő átültetésével megragadni.

*

Ha mindezeket szem előtt tartva mármint megpróbáljuk valamelyest áttekinteni a mai romániai-erdélyi magyar irodalom gazdag térképét, akkor először is azokra a „non-fiction” jellegű szépirodalmi munkákra utalhatunk, amelyeknek a megjelenhetősége - s gyakran egyáltalán a léte - szorosan a változások utáni időhöz kötődik - s benne a megújuló régi vágy az újonnan létesülő folyóiratok, lapok, könyvkiadók működéséhez (a *Látótól*, a *Korunktól* a *Helikonig*, a *Kelet-Nyugatig*, illetve a *Kriteriontól*, a *Pofistól* a *Mentorig*, az *Erdélyi Híradóig*, az *Erdélyi Gondolatig* és tovább). Ezek az alkotások - Sütő András naplójától (*Szemet szóért*, 1993, *Heródes napjai*, 1994) Páskándi Géza önéletrajzi számvetéséig (*Begyűjtött vallomások*, 1996) - a személyes érdekelttség köreit kitágítva egy egész rémséges előző - s bizonyos vonásainak folytonosságát a mai napig őrző - korszak és társadalmi rendszer lényegmivoltának a feltárását végzik, együtt a krónikás naplójegyzet, a dokumentatív, számadó önéletírás, a tényelvű történelem- és társadalomrajz, a riportszociográfia, az útleírás, a publicisztika, az esszé, a memoár számtalan műfajában íródott művek sokaságával, s karöltve a tudományosságba hajló vágy oda tartozó irodalom-, művelődés- és művészettörténeti, -kritikai, történelmi, szociológiai, politológiai, néprajzi, nyelvészeti, filozófiai, honismereti, hely-, színház-, zene-, iskola- és egyháztörténeti, teológiai, kisebbségelméleti szakmunkák seregével. Nevekhez kötve: Szabó Gyula, Cseke Péter, Lászlóffy Aladár, Tófalvi

Zoltán, Bölöni Domokos, Tar Károly, Fodor Sándor, Farkas Árpád, Kiss János, Ferenczes István, Lőrincz György, Bodó Barna, Horváth Arany, Sylvester Lajos, Mandics György, Oltyán László, Marosi Barna, Márton Lili, Nagy Ilona, Domokos Géza, Király Károly, Kincses Előd, Katona Ádám, Tompa István stb., illetve Gáll Ernő, Fábíán Ernő, Kántor Lajos, Páll Árpád, Indig Ottó, Kozma Dezső, Dávid Gyula, Cs. Gyimesi Éva, Imreh István, Benkő Samu, Egyed Ákos, Csetri Elek, Sebestyén Mihály, Nagy Olga, Kallós Zoltán, Balázs Lajos, Gazda József, Keszeg Vilmos, Tánzos Vilmos, Vasas Samu, Antal Imre, Faragó József, Gagy József, Ráduly János, Kövesdi Kiss Ferenc, Tőkés István, Tőkés László, Csiha Kálmán, Balázs Sándor, Egyed Péter, Kereskényi Sándor, Visky András, Kötő József, Gaal György, Péter I. Zoltán, Kiss András, Dánielisz Endre, Jakobovits Miklós és mások, de a Magyarországra áttelepültek közül például Beke György, Kocsis István, Katona Szabó István, Tóth Sándor, Bartis Ferenc, Czegő Zoltán, Banner Zoltán - s Csiki László, Kenéz Ferenc, Molnár Gusztáv, Molnár H. Lajos, Mátyás B. Ferenc, Molnár János ilyen tárgyú - (újabb) írásaival is. Vagy azzal a kötet-sorozattal, amelyet a Korunk Baráti Társaság indított 1994-ben Ariadne Könyvek címmel (benne Lászlóffy Aladár, Tamás Tímea, Láng Zsolt, Kovács András Ferenc, Salat Levente, Tompa Gábor esszé-, tanulmánygyűjteményével); s a többivel: a kommunikációs antropológiával foglalkozó csikszeredai tudóscsoportnak a mai romániai, székelyföldi magyar társadalmi élet szociológiai jelenségeit vizsgáló, 1995-ben indult Helyzet Könyvek című sorozatával, a svédországi Erdélyi Könyv Egylet (Veress Zoltán szerkesztette) Erdély kövei című kiadványainak Kövek egy siratófalhoz (1994) és Sokszemközt (1995) című kisebbségtörténeti-helyzetelemző darabjaival, Aniszi Kálmán interjúk összeállításával (Forgószeiben, 1994, Tanúságtevők, 1995), vagy a kisebbségtudományi-létértelmező értekezéseket tartalmazó, a „menni vagy maradni” dilemmáját feszegető Lehet - nem lehet? (1995) című válogatással. Természetesen bőven sorolhatnánk tovább ezeket a nyilvánvalóan nemcsak korfeltáró, nemzetiség-, társadalom- és kultúraanalizáló mélységük révén érdekes és érdemes, hanem az attól függetlenül vagy azon túlmenően érvényesülő szellemi teljesítményükkel is rendkívül megbecsülendő értékeket állító, képviselő munkákat. S még kapcsolódik hozzájuk a magyar nyelvterületen általánosságban is meglehetősen beszűkülő irodalomkritikának a szférája, azoknak a kritikusoknak a tevékenysége, akik megpróbálnak viszonylag élénk recepciót biztosítani az újdonságoknak (Szócs István, Gálfalvi Zsolt, Szilágyi Júlia, Nagy Pál, Gálfalvi György mellett a fiatalabbak közül Borcsa János, Jakabffy Tamás, Berszán István, Józsa T. István, Balogh F. András, Molnár Sára, Selyem Zsuzsa, Demény Péter, Végh Balázs említendő).

A legalábbis szellemi értelemben mindenképpen felszabadultabb publikációs viszonyok nyújtanak ösztönzéseket az erdélyi irodalmi hagyományok és folyamatok összegző antológiákkal, gyűjteményekkel történő feldolgozására, számbavételére is. Ezek közül feltétlenül említésre méltó az erdélyi költők istenes-vallásos verseit összegyűjtő Isten kezében (1992), a szülőföld-lírák bemutató Hazahív a hűség (1993), a szerelmes versekből válogató Arany és kék szavakkal (1995), az emberélet fordulóihoz - a születéstől a halálig - kötődő, a múlt idővel való szembesülést tükröző filozófikus vallomás-költeményekből álló A megmérő idő (1996) című kötet (mind sepsiszentgyörgyi - Castrum - kiadású sorozat darabja); a kortárs erdélyi költészetet átfogó, évenként - a székelyudvarhelyi Ablak kiadónál - jelentkező - s 1993 óta immár a harmadik kötetet számláló - Fagyöngy című antológia, illetve az Erdélyi Dekameron (1996) című rövidpróza-gyűjtemény, továbbá a '89-'90-es eseményeket kísérő-idéző szöveggyűjtemény, a Nándor idő balladája (1991), a Kék álhalál (1993) című novellaválogatás, valamint a fiatal nemzedék - s esetenként nemcsak erdélyi, hanem más határon túli, felvidéki, kárpátaljai, vajdasági írók műveit is közreadó - antológiái közül az Útunk-Helikon Évkönyv 89-90, a Társat (1991), az Árnyékhatár (1992), a Kapun kívül (1993), a Kisvárosi krémtörténetek (1995).

Az a változatosság és sokoldalúság, az a gazdag színpomp, amelyet ezek az összeállítások sugároznak, arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az erdélyi irodalomban ma már olyannyira bonyolultan kapcsolódnak egymáshoz a különböző világszemléleti-esztétikai, műfaji, nemzedéki viszonyviszálak, hogy az ilyen-olyan irodalomtörténeti tagolások és kategorizálások, csoportosítási-osztályozási kísérletek egyre erőszakosabbnak hathatnak. Legáltalánosabb rátekintésben azonban jól érzékelhető az immanens szövegelvűségnek, a nyelvi-esztétikai megformálás szempontjainak,

sőt a formakultusznak, az új művészség és érzékenység jegyében történő igényes kísérletezéseknek az előtérbe kerülése, a hagyományos képes beszédnek, a sorsjelképi metaforizálásnak, a kollektív sorshelyzeti példázatosságnak és analógiateremtésnek pedig az elhalványulása.

A történelmi-társadalmi leírások epikai sugallatossága is így, az áttételmentes és teljes körű korrajzból, a megjelenítés és az esszészzerűsítés friss közvetlenségéből nyer új energiákat. (Még ha a szimbolikus-képzettársításos előadásmód az epikai jelentésvilág többrétegű kibomlására intenzív hatást gyakorolt is.) Szabó Gyula régi erdélyi évszázadokat (s nagyságokat Apáczai Csere Jánostól Bethlen Katán át Mikes Kelemenig) megelevenítő „történelmi különtudósításai” (Ostorod volt-e Rodostó?, 1991) mellett az újabb idők gyötrelmeit - a második világháború hadi útjai okozta szenvedéseket - is széles körű tárgyitisztelettel, dokumentum-hűséggel idézi elénk (A névtelen katona, 1994, Kegyetlen kegyelet, 1996). Néhányújabb novellájában - s más emlékei között - Fodor Sándor is a háborúra tekint vissza (Az első hó, 1991, A megálmodott ház, 1996). Folytatja historikus asszociációkat görgető-vibráltató elbeszéléseit Lászlóffy Aladár, Pusztai János mikrotényeket, valós egyéni és közéleti emlékeket sorakoztat tömegestül önéletrajzi és álomnaplóiban. Lászlóffy Csaba - mint verseiben is - a rég - és félmúltbeli történelmi, erkölcsi magatartás-vizsgálat lélektaniségét, nyugtalan mélységekbe világító átképzéletes pszichologikumát fejleszti tovább (A szökés, 1990, Ki fehérlik vigyázállásban?, 1991, A megtörtént jövő, 1993, A megszépíthetetlen messzeség, 1994, De ki a nyertes?, 1995). A kisszerűségében is ijesztően eltorzuló miliő, a fullatag légkörben roncsolódó emberalakok panoptikuma kap kegyetlenül groteszk, végletesen bizarr és eszménytelenítő víziókba csapó rajzolatot Sigmond István novelláiban (Mi a sötétben is lá tjuk egymást, 1993, Ugassak magának, Rezső?, 1995), családtörténet és legendárium, kavalkádszerű kisvárosi életvalóság indázik Bogdán László trilógiát alkotó modern „vígeposzában” - s szabadverseiben is (Promenáda, 1989, A késdobáló, 1991, Eltűnés, 1994, Az erdélyi kertmozi, 1995), a népi környezetet, a megpróbáltatások régi és mai kisvilágát folklorisztikus, mesei atmoszféra lengi át Kozma Mária prózájában (Borsosméz, 1991, Sárkányfogvetés, 1993. A jóság síró vágya, 1994). A realista értelmezésű életképeket általában groteszk átvetések, ironikus időjátékok és nézőpont-váltogatások teszik mozgalmassá, sűrű levegőjű látomások és szorongásos képzetek telítik. Ez a hangulati intenzitás, a tarka és a sötét tónusok színkeveredése járja át Mózes Attila elbeszéléseit (Árvízkor a folyók megkeresik régi medrüket, 1990, Yesterday, Az Oroszlán Hava és egyéb történetek, 1990, A vénasszonyok nyara, 1991), az újra Erdélyben is publikáló Vári Attila novelláit (Kettőskereszt, 1996), de az erdélyi falu és város életformaváltásait, fenyegetett létállapotait megörökítő tárgyiasságot másoknál is elégikus hang, a kényszerű értékvesztések, a pusztulásfolyamatok tudatából fakadó rezignáció itatja át (Szépréti Lilla: Család-regény, 1996, Káli István: Századélet, 1994, Papp Ferenc: Amikor a kutya megkerül, 1994, Kiss János: Emberek és porták, 1991), olykor a kaland vonzásában (Nemess László, Kis Emese, Balogh László, Nagy Borbála, Ábrahám János, Méhes György, Gajdos Balogh Attila, Herédi Gusztáv).

Realitás és látomás, társadalomtörténeti valóság és fikció nagyszabású összehangolásának katartikus teljesítménye Bálint Tibor friss regénye, a Babel toronyháza (1996). Ebben a műben az író különleges erejű alakteremtő fantáziája, elementáris és színpompás mesélő kedélye, érzékletességtől, érzelmességtől duzzadó cselekményszöveg és jelenetező energiája roppant horizonton árad szét: a romániai magyar kálváriának az egész elmúlt félévszázada belezsúfolódik ebbe a hatalmas körképbe. A rikítóan groteszk komikumnak, a betegesen elfajuló emberi (hatalmi) ösztön szemléletessé tételének a mestere - Bálint Tibor - itt elemében van: a perverz diktatúrának - a kommunista „fáraó” Ceausescu rémuralmának a sátáni természetét kibontó karikírozás semminemű túlzásig vagy irrealitásig nem juthat, hiszen minden elképzelhető és eddig elképzelhetetlennek vélt abszurditás: merő hétköznapi tapasztalat. A pokoli képtelenség: maga az alapvető létélmény. Zöld festékekkel fűjják be az útszéli lakat, hogy az arra látogató császár nehogy kivetnivalót találjon a fakultabb falevelekben, hónapokig etetik és szoktatják a vadászleshelyhez a medvét, hogy az uralkodó kockázat nélkül ejthesse el, s van talpnyaló, aki a vezér születésének évéhez akarná átigazítani a naptárat; miközben százméteres sorok tanyáznak le éjszakára az üres húsboltok elé, bízva - eredménytelenül -, hogy reggel megszerezhetik a betéví falatjukat, ártatlanok tömegeit

pedig folyvást zaklatják, ölik, verik, nyomorgatják. A történelem már válaszolt arra a kérdésre - magával a megvalósulással -, hogy miképpen, mi által működhet huzamosan egy ilyen bizantin vétetésű, szörnyszülött despotizmus és tébolyult terror-mechanizmus: csak nekünk kell nyomoznunk még az okok és magyarázatok serege után. Ez a regény mindenesetre olyan művészi összefoglalása egy kollektív életanyagnak, amely - a kívánatos és megfelelő lefordítások után - nemzetközi távlatokban is könnyen megsejtethető, hogy mik határozták meg máig ható befolyással lét és történelem összefüggésrendjét ebben a térségben, ezeken a tájakon.

A fiatalabb prózáírók, inspiráló egyidejűségben a magyarországi (és az összmagyar) irodalomesztétikai átalakulások ritmusával, elválaszthatatlanul immár azok dinamikájától, bizonyosság és bizonytalanság titkos és felfedezendő mezsgyéit figyelik, s elfogulatlan, frivol játékosággal, a szövegalkotás könnyed és ironikus reflexivitásával és viszonylagosításával alkalmazzák - eklektikus jelentésszórtsággal és töredékességgel - a legkülönbözőbb epikai-poétikai eljárásokat és formahagyományokat a történetelvű-anekdotikus rémhistóriától a történetmegsemmisítő abszurd viccalakzatokig. Szkepszis, filozofikus távolságtartás és imaginárius emberszemlélet keretezi ezeket a sokrétű szöveg- és jelentés-vonatkoztatásokkal talányossá párolt-absztrahált történeteket, eseménydarabkákat. Az esendőség mindennapjaiba furcsa ábrándok szűrődnek kesernyész lírassággal (Medgyesi Emese: Pontos idő, 1992, Kisgyörgy Réka: Angyalok kenyere, 1993), az önvallomás hullámzó szubjektivitása lágy-érzelmes és gyengéd szenzibilitással tölti fel az emlékképeket (Vida Gábor: Búcsú a filmtől, 1994, Sebestyén Mihály: Napfogyatkozás az Egyetem utcában, 1994), máskor csapongóbb - nyersebb vagy éppen áttételesebb - képzetmozgások, áttűnések metszik a jellegzetesen mai élethelyzet-leírások övezetét (Lakatos Mihály: Előjáték, 1995, Papp Sándor Zsigmond: 72-es blues, 1995), vagy a társadalmi mélyvalóság élménybősége tör a felszínre (Albert Attila: Árnyék keresztútban, 1991, Géczi A. János: Páthelyzetek, 1992). Egyfajta ötletdús ál-gyermekiesség, neo-naív humor és ironia stilizálja Molnár Vilmos (Levél Szingapúrból, 1993, György Attila Ki olyan, mint a Sárkány? 1995), vagy Fábrián Lajos (A világ útvesztői; 1993) fanyar szövegjátékait, hasonlóképpen - s a legkiforrottabb minőségben - Láng Zsolt (esszéjűkötete: Hányan mentek Piripócsra?, 1995) parodisztikus kalandokkal, gegekkel, egzotikummal fűszerezett elbeszélésszövegeit (Perényi szabadulása, 1993, A Pálcikaember élete, 1994, a Bestiárium Transsylvaniae-ciklus). Az egyik figura, a Pálcikaember, aki „ajtót nyitott magán”, banalitás és fantasztikum összeérő sávjában, semmiségek és mesei-álomi csodák lebegtető szférájában billeg, úszik, kalandozik, eljutván a világ végére és a Holdra is, ahol csendes őszi dalokat énekel, s azt a tanulságot vonja le, hogy „sohasem tudhatjuk, valójában kik vagyunk (...) és aminek lennie kell, az is oly bizonytalan”.

A fiatal erdélyi lírának a kilencvenes években beérkező áramlataiban (az Éneklő Borz, a Serény Múmia, az Előretolt Helyőrség, a „transzközép” nemzedékeiben) nagyjában-egészében ugyanez a posztmodern életérzés, alapbeáhitottság dominál. Hol a meghökkentően nyers, harsány-drasztikus dezillúzió és anti-lírai indulat (Sántha Attila: Münchhausen báró csodálatos versei, 1995, Orbán János Dénes: Hümériáda, 1995), hol a nyugtalan tűnődést és keresést megvalló profán-érzelmes személyesség (Kelemen Hunor: Mínuszévek, 1995, Demény Péter: Ikarosz imája, 1994, Fekete Vince: Parázskönyv, 1995 és Ütköző, 1996, Benő Attila: Csontkalitka, 1995, Simon Attila: Elmondom-e ezt vagy álmodom?, 1994), hol az intellektuális tárgyiasság és képiség, a vizuális, szemlélődő kontempláció (fánk Károly: Álom a nyomokban, 1994), vagy a hasonló látványfestő lélekfeltárulkozás játékos-varázslatos dallamába omló, tisztán-szerelmesen rezgő, igézetes-delejező melankólia (László Noémi: Nonó, 1995) nyújt megkapó alapbenyomást. A konzervatívnak (olykor kihívóan annak) tekinthető emocionális és formai ihletettség másoknál is döntő versképző szerephez jut, így Cseh Katalin intim sugárzású, filigrán szerkesztésű verseiben (Szófogyatkozás, 1993), Tamás Tímea szerelmes és istenkereső konfessziót, fohászt és dialógusvágyat sodró költészetében (KörÉvek, 1992, A madárijesztő panaszai, 1996; esszéjűkötete: tempus fugit, 1994), vagy Egyed Emese tradicionális természetáhitatot, műveltségi és érzelmi értékanyagokat mívesen cizellált, törekeny ívű költeményekbe foglaló lírájában is (Madárcsontú versek, 1993, Himnusz csipkefával, 1993, Élővizek, 1995). Szépség és fájdalom kettősségében, a múltba és a tájba révedő tekintet megrendülésében dereng föl nála, hogy „Átalakultak szimbólumaink. /Talpon

száradt el a délceg fenyő, / világtalan a csillagrúgó táltos"; „A farkashorda törvényei közt / nincs víz, nincsen só gyöngö szarvasoknak: / csapásaikat önként hagyják el. // Csönd, csönd: halálos szabadság fűrészt / otthonuk-vesztett, elvadult tinókat, / s idegen szavú madár énekel" (Másolat); „köszöni szépen erdély éppen múlik / küszködünk benne halálunkon túlig / nem adjuk úgyis odavan // szüless légy vélem hontalan / szüless még mindig túl kevés / az áldozat a szenvedés / csaló világra tervezünk / mentsd magad tündér gyermekünk" (Históriás töredék). De Gál Éva Emese egyszerre finom és expresszív metszésű keserveseiből (Vízesek, 1994) is a sorsmegviselt lélek riadalmi szólnak - a bánat és a paradox remény himnikus sóhajaival: „A mítosz borba fojtható, // s fojtható vérbe, lázba, némaságba, / de soha nem fojtható igazságba / ott, ahol a lélek alattvaló! (Kolozsvári szonett); „Ennyi halálból nincs feltámadás! (...) de életünket kioltja a kétely, / mert nemlétünket is fölérjük ésszel, / ha nem reméljük, hogy feloldozod // történelmek átkaiból e népet, / mely istenével szenved vereséget, / bár áldozatot lelkéből hozott! (Erdélyi szonett).

Az új erdélyi költészet talán legkiemelkedőbb alakja, Kovács András Ferenc lenyűgöző hatású művészi formaelvű a posztmodern (és neoszürrealisztikus) kontextuális nyitottsággal, polifóniával kifejeződő univerzális nyelvi világfelfogást teszi (Költözködés, 1993, Lelkem kockán pörgetem, 1994, Üdvözet a vesztesnek, 1994, És Christophorus énekel, 1995, Jack Cole daloskönyve, 1996, Lázár René Sándor-ciklus; esszékötete: Scintilla animae, 1995). Nála a létigazság és az önmegnyilvánítás nyelvi igazsága különösképpen szétválaszthatatlanná rögzül, a nyelven kívüli referenciális valóság tartományok jelentése nem előzi meg a nyelvi jelet, hanem mintegy beléje szívódik. Nincs a nyelvi tüneménytől előzetesen függetleníthető jelentésképzet, amely ne válna egyenlővé az öntörvényű nyelvteremtés szellemi önértékűségével. A mindezt tudatosító írói létpozícióból származik a legkülönfélébb költői irodalmi beszéd típusokat, megnyilvánulásformákat - maszkokat, gesztusokat, szerepeket - hallatlan leleménybőséggel és virtuozitással, a próteuszi alakváltások, a parafrázisok és reminiscenciák segítségével asszimiláló - reprodukáló és újraértelmező - szövegstrukturálási módszer. A játékos, csúfondáros, ironikus, érzelmes, tragikus (és egyéb) stílusminőségek és hangmodulációk változatos rengetege (deákok, trubadúrok, antik és középkori, valóságos és képzeleti figurák egész forgatagával együtt) valamiképpen az emberiség és a magyarság egész kulturális emlékezetének az újjáélesztő újraírásával egyenértékű. Azonban ebben a szinte páratlanul tág szemhatáru líravilágban - egyáltalán nem „mégis", hanem törvényszerűen - ugyancsak feltolul a szakrális hangulatú értékóvó és sorslátó közösségi mélyérzés is: „Tebenned bízunk eleinkből fogyva, / Zsoltár, téged tartottunk hajlékunknak, / Mikor már semmi szavak nem voltanak, / S már otthon sem volt, csak porból formálva - / Megszabdalt zászlónkon ábra sincsen, / Csak szívünk csattog szégyenidőben (...) Öltöztess átokba ellenségeinket: / Szólítanak torkunkban torlódó gondok, / Fölprédált temetők, falvacskák, csontok - / Romhalmaz alól majd emelj ki minket, / Csönd törmelékéből végy ki, Zsoltár, / Veszett kövek kiáltása voltál!" (Psalmus Transsylvanicus); „Miként erdélyi templomok falán / Freskók cafatja, csonkabonka festmény, / Kit már az Úr is régen elfelejtett, / S nem látogatja többé fűrgő fénnel - / Olyak leszünk mi: láthatatlanok, / Lappangva mézben, szétmaró időkben / Isten se tudja: megvagyunk-e még" (Erdélyi töredék). - Visky András lírájának introspektív alanyisége és lelki bensőségessége légiesen áttetsző, szinte testetlen misztikájú és sejtelmű belső tájat varázsol elénk (Hóbagoly, 1992; esszékötetei: Hamlet elindul, 1995, Reggeli csendesség, 1995), áhítatot és rezignációt hasonlóképpen lebegtetve, mint Tompa Gábor (Készenlét, 1990; esszékötete: A késdőfés gyöngédsége, 1995); közös kötetükben, a Romániai magyar négykezesekben (1994) a belső látás által a merengő eszméletet „imbolygó csipke-árnyék"-nak pillantják meg, de az illanó és titkoktól borzongó képek közé itt is beúszik a „hajnaltudathasadásos század", s a borús kérdés, hogy „megpihenni miközben ég a házad? s hogy / hazád van-e, bizton nem tudod!?" - A volt harmadik Forrás-nemzedék legjelesebbjei szintén úgy érték összegző pályaszakaszukba, hogy a korábbi újító radikalizmust, a depatetizáló szempont-relativizmus és a poliszemantikus, többszólamú szövegeképzés nívóit a letagadhatatlanul felvibráló sorsélmények, a hagyományosabbnak tetsző sorshangulatok jelentésbővítő - romantikus, klasszicizáló - erejével ötvözték, egészítették ki. Bujkáló iszonyat és éteri báj üde-borzongató keverékével ható költői művét Szűcs Géza A vendégszerető avagy Szindbád Marienbadban (1992) című gyűjteményes kötetével - „utolsó verseskönyvével" - reprezentálja, Markó Béla egyfajta

újtradicionalizmus és érték-konzervativizmus jegyében tér meg a nemes formaeszmények (elsősorban a szonett) és az elemi, empirikus létezésélmények vonzástartományába (Kiűzetés a számítógépből, 1991, Kannibál idő, 1993, Érintések, 1994), Balla Zsófia a melankolikus szemlélődés önreflexív rezdüléseibe merítkezik (A páncél nyomai, 1991, Eleven tér, 1991, Egy pohárfű, 1993, Ahogyan élsz, 1995). - A fiatalabb generációk költészetének hangnemi skálája természetesen számtalan másfajta intonációra is kiterjed, az újabban kevesebb verssel jelentkezőktől (Egyed Péter, Bréda Ferenc, Adonyi Nagy Mária) azokig, akik a haragos, öngyötrő-önmarcangoló tépelődéseket, a szarkasztikus fintorok ízeit, a szenvedélyes létértelem-keresés zaklatottságát, vívódásait, vagy éppen a hűvösebb racionalizmust erősítik fel műveikben (Majla Sándor: A szavak pírja, 1990 és Stációk, 1995, Zudor János: Romániából jöttem, 1990 és Filmzene, 1995, Beke Sándor: Madártemető, 1993, Kozma Szilárd: A vízöntő küszöbén, 1995, Balázs Tibor: Ösvényeim, 1991, Pataki István: Passus, 1992, Simonfy József Hold és Nap, 1992, Plugor Magor: Angyallétra, 1995, Nagy Attila: Mélyülő ablakok, 1994, Nagy Irén: Mégis, 1993, Sorbán Attila: Kiáltó Getsemáne, 1993, Csiszár László: Utazások a szférákban, 1991, Kristó Tibor: Felhagyott ösvények, 1993; valamint Veress Gerzson, Ambrus Lajos, Bíró László Ferenc, Dénes László, Szűcs László, Farkas W. Endre, Éltes Enikő, Pintér D. István, Hunyadi Mátyás, Szilágyi Csaba stb.).

Az idősödő és a középnemzedék lírai jelenléte általánosságban fogalmazva az erdélyiség (a „couleur locale”) súlyos érték- és sajátosságtartalmainak a javarészt klasszikussá érelt megszólaltatását biztosítja. Ha ritkul is, nem apad el Kányádi Sándor megrendülésről tanúskodó lamentációt és fanyar-gunyoros bölcsességet elegyítő verseinek folyama (Vannak vidékek, 1992), amelyek közül az egyik emblematikusan mutatja meg a történelmi fordulatok meghökkentő látszólagosságát, a veszedelmek körforgásának baljóslatúságát: „de holtvágányra dőcögött-e / vajon a veres villamos / eljárt-e az idő fölötté (...) s nem lesz-e vajon visszatérte / boldog aki nem éri meg” (Kuplé a vörös villamosról). Hasonlóan kevesebbszer, de a régi szenvedély izzásával és képi telítettségével vall szülőföld és lélek egymásban-gyökerezettségéről - a megmaradás és a helyben-, az otthon-maradás éthoszáról - Farkas Árpád (A szívárgásban, 1991), vagy az Új Magyar Mária-siralom poétája, Magyar Lajos. Lászlóffy Aladár életműve - verstermése - viszont hatalmas arányokban gazdagodik, frissül és teljesedik. Nagyszerű Erdély-versei (Vándor idő balladája, Ó, iskoláim, drága iskolák!) mellett a klasszicizáló kulturális időutazások végtelen és káprázatos perspektíváit nyitja meg a költő, ódon veretesség és modern személyesség szuggesztív feszültségében figyelve és mutatva meg az emberi nem által felhalmozott teljes szellemi örökséget, annak mélységeit és árnyalatait (Keleti reneszánsz, 1993, Kőfalon köszó, 1994, Symphonia antiqua, 1995; esszékötetetei: A jerikói trombitás, 1994, Botrány Gordiuszban, 1994). Ezt a „művek szerelmét”, a történelem nehéz és foglyul ejtő levegőjét ódáiban sugárzó költészetet természetesen a szülőhaza ígérete is alapjaiban érinti meg; lélek és környezet eltéphetetlenül fonódik össze: „Égy táj kívül, egy táj belül, / ahogy e kettő megtart engem, / akarom én is emberül / megtartani az embereken” (Szülőföldem). Az anyaföld megkötő mélyrétegeibe ereszkedik alá a korondi festő-költő Páll Lajos is, aki felizzó „kételyrögök” között eszmél arra, hogy „halott ősök” ragadják el, jární panasz táncot” (Száravillámlás, 1993, Partraszállás, 1994). Feszés kompozíciókba zárt borongás, az életképek töménysége és súlya alatt lelassuló versritmus, a „köves földek” üzeneteit közvetítő keménység: ha Páll Lajos líráját ez jellemzi, akkor a Ferenczes Istvánét a dalszerű lendületesség, a stilizáló népköltészeti dallamvilág tempós, szilaj áradása és dinamikája (Félidő, félpokol, 1994, Hó hull örök vadászmezőkre, 1996; esszé- és dokumentumkötetete: Gyásztól gyászig, 1994, Székely apokalipszis, 1994). A megiramoló mondatok gyakran a siratók, a keservesek ütemére mozdulnak-rándulnak, mert a székely- és csángósors gyötrelmessége vetül beléjük; hiszen „árva madár az én hazám” (Szélbekiáltott hazán), s „mert körülveszi a júdás-virradat / újból és újból a megmaradtakat” (Madéfalva). Király László verseibe is elemi fájdalom: a kiábrándultság elégikus energiája sűrűsödik (Skorpió, 1993, Beűzetés, 1995). A klasszikus zsongású szomorúság, a szorongás sajgó elégiája azonban meg-megtörök a vereségtudat számvető-lemondó kifakadásain; a keserűen kopogó kijelentésekben „erdélyi elkínzott utak”, s az elmúlás és „rothadás” előszelei észlelhetők: „szavak bazsarózsáit most metszik vértelen késsel” (Hajnali félálom). S a káoszban: „Vége. / A kakas / délben kukorékol (...) egy eltévesztett időben (...) Melyben nem tudod, / mikor

feküdj, mikor kelj. / S melyben a kakasnak / fogalma sincs, / mikor kell kukorékolni" (Csúfhistóriák-ciklus). Hasonló depoetizáló kedély munkál - bár élénkebb játékosággal és sok humoros villanással - Gittai István lírájában is (Mennyi, mennyi levegőre, 1990, Mozdulatok a ruhatárból, 1992). A szorongató keserűség és a nyers veszélytudat viszont artisztikusan csiszolt külső formába: a szonett alakzatába tömörül Jánosházy Györgynél (Lepkék szekrényben, 1994, Innen semerre, 1995), a meghittség pillanataiba Lendvay Évánál (Árnyék a falon, 1994), s további változatokat alkotva Szász Jánostól Tóth Istvánig, Jancsik Páltól Fábíán Sándorig, Fábíán Imrétől Jánky Béláig, Sróth Ödöntől Cseke Gáborig és az egészen szuverén természetköltészetet teremtő - nemrég elhunyt - Palocsay Zsigmondig (Katángszirmok, 1991), vagy Molnos Lajosig, aki - Egy kuruc „beszélget" című versében - így kérdez: „Váraink romlásán, / hitünknek omlásán, / hogyan léssen ezután?!"

Szócs Géza (előző drámakötetei: Históriák a küszöb alól, 1990 és A kisberek bösörmények, 1994) új abszurdoid költői színjátéka, posztmodern utalástechnikára, jelentésvillódzásra, szövegösszevonásokra feszülő történelmi tablója (Ki cserélte el a népet?, 1996) pedig a fokozhatatlanul kiábrándító közösségi értékpusztulás, a totális értelmi leépülés és morális degeneráció megnyilatkozásait, végállapotait sorakoztatja. Az önmagából kivetkőzött vagy kifordított nép már semmit nem ismer fel az eredeti nemzeti érdeket és a szellem, az erkölcs magasrendűségét képviselő vezetői szándékaiból és értékeiből, sőt leplezetlen gyűlölettel kel föl ellenük. Az elhivatottságból fakadó áldozatvállalás tökéletes kudarcot vall az alantas rágalom és értetlenkedések mocsarában a hős egri várvédőktől Petőfin át Csontváryig. Győz az árulás, az eszményhordozók kiátkozása és megsemmisítése. Dobó Istvánt egyrészt azzal vádolják, hogy ő a heroikus kitartás erőltetésével a magyar vérvesztést akarja növelni, vagyis valójában török megbízást teljesít, másrészt az árulók azt vallják, hogy Dobót a törökök törökellenesnek tartják, ezért más vezetőre van szükség, olyanra, aki kellőképpen „mérsékelt", „tárgyalóképes", akivel a török „hajlandó leülni". Petőfit mint „muszkavezetőt" kergetik el, a - mikszáthi Zrínyi-ébredéshez hasonlóan - feltámadó Árpádtól pedig még a vérszerződés érvényességét is elvitatják. Minden hazug megalkuvásra, romboló csalásra találhatik átértelmező-elleplező magyarázat, a beszéd mindent képes igazolni, a valóság igazsága megfoghatatlanná illan, mert nem tudhatja többé artikulálni önmagát. A kiüresedett nyelvű és felfordult értelmű világban a nemzetvesztést is eltakarja a tény a szótól elszakító verbális-kommunikációs mező: a ténylegesség az öntudatlanság sötétjébe hull. Bekövetkezett, amit az egyik jelenet végén - a szövegköziség nyelvjátékai révén - elhangzó Vörösmarty-idézet definiál: „Neve: szolgálj és ne láss bért. / Neve: adj pénzt és ne tud mért. / Neve: halj meg más javáért. / Neve: szégyen, neve átok: / Ezzé lett magyar hazátok." S így válik döbbenetessé a darab egyfajta filozofikus summázata is: „A magyarokat (...) sehogysen lehet azonosítani. Egyszerűen nem tudjuk, mivel azonosak. Nem lehet tettenérni őket, mert időközben elcserélték a nyelvüket, a vallásukat, a királyukat, az isteneiket s végül (...) ők maguk is el vannak cserélve. Olyan a magyar, mintha vendég volna önmagánál"; „És valaki elcserélte: ez a nép nem önmaga. Egy váltottlelkű, kettős tudatú, szerencsétlen nemzet, mely saját magát emészti föl, mely tulajdon vérebe vert csapot, megsemmisíti legjobb fiait (...) egy olyan nép, mely nemsokára el fog fogyni s csak szomszédai históriáiban fog tovább élni - egy nemzet, amelynek alig ezer év kellett, hogy elpusztítsa önmagát. / Mintha élne s mégis meghalt volna? / Mintha látott kép után epedne. / Egyfajta árvagyermek. / Igen. / Félelemmel és gyanúval nézi, / Dolgait hogy más keze intézi / Folytonos, bár lassú működéssel. / Mintha élne s mégis meghalt volna. / Így megy egykor félhold éjszakáján / Egy törött szántóvas van a vállán, / És megáll egy künn felejtett háznál, / Mintha vendég volna önmagánál."

*

Él és hal, hal, de él: mint az erdélyi magyarság és irodalma; ahogy Lászlóffy Aladár verséből hangzik: „telelünk, de nyaralunk, de telelünk". S ahogy egy (Gazda József könyvében szereplő) klézsei csángó asszony fohászkozásából megvilágosodik:

„Idegenek, idegenek, ne egyetek meg ingemet.
Én es idevaló vagyok, hol a fényes csillag ragyog.
S úgy meg vagyok keseredve, mint a fűzfa tekeredve.
S úgy meg vagyok búval rakva, mint erdőbe vad almafa.
Ej, kettő-három vagyon ruta, s az es meg van búval rakva.
E szedd le rózsám ez almáját, ne bánts meg a gyenge ágát.
S ez almája lehullandó, de a faja ott marandó,
Ej de e fája ott marandó, e tavaszra megújuló.”

Józsa T. István

Kalandok egy gondolati tér megragadásához

Premisszák? Egy majdani nagykönyvhöz? Most, mondjuk, van annyi hitünk, mint egy mustármag, és azt feleljük: igen. Mert szempontokat keresünk egy gondolati tér megragadásához, egy szellemtörténeti változás sodrában, az irodalom és a társadalomtudományok szétválasztásáért. Hogy túl korai? Soha nem elég korai. Hogy erre még visszatérünk... majd... egyszer? Egészen biztos. Mert van itt, kérem, belénk programozva egy utópia, amelyben hét éve újra hihetünk, és amely most is ugyanaz - csak a hitek másak.

A -alkotó - Lásd végre B-től Z-ig, aztán vissza - és azon túl. Maga a szellemi világ, melynek leképezéseivel, árnyékaival megnyílt barlangjában az A mint alkotó foglalkozik.

F - feladat - Feladata szépirodalmi, képzőművészeti, elméleti, elvi-módszertani, szemléleti, életvitelbeli. Kidolgozni az átértékelés szempontjait, elvi alapjait, elvégezni bizonyos előmunkálatokat, teret nyitni a módszeres irodalomtörténeti-irodalomesztétikai vizsgálódáshoz. Önvizsgálatot tartunk ugyanis, újra önvizsgálatot, egy rövid távra berendezkedő kultúrának kisebb-nagyobb fordulatonként felül kell vizsgálnia te ljes értékrendszerét. Miközben a viszonyítási alap nem lehet csak, csupán, egyszerűen a letűnt korszak. De mit tegyünk, ha támad a múlt? Mit tegyünk, ha támadhat? Még nem számoltunk el vele, és közben rólunk van szó - mert, ugye, azok vagyunk, akikké őseink, elődeink, apáink tettek bennünket. Úgy szállnak a művek, szabadulgatunk, hogy egyelőre és lényegében öntudatlanul. A közép- és kelet-európai ötven százalékos fordulatok felfedték, hogy önátminősítés, ilyesmi, hát beteljesíteni azokat a fordulatokat annyit jelent, mint megélni egy lehetőséget. A művek aztán maguktól, sorsszerűen.

E - egocentrizmus - Az egocentrizmus vs. önzés közötti különbség megtapasztalásához és értelmezéséhez érdemes rányitni Közép- és Kelet-Európára Jakob Burckhardt: A reneszánsz, illetve Heller Ágnes: A reneszánsz ember című könyvét. A reneszánsz ember, a reneszánsz A mint alkotó [i. sz.](#) 1989 óta ebben a régióban is... És a reneszánsz ember nem akar a még konkrét, közeli múlttal foglalkozni, ő ugyanis önkifejez - így önmeghatározásában ugyan közvetve, de végül is kénytelen átszűrni az őt meghatározó ~ „hagyományokat”.

- ellenzékiesség - A sokat emlegetett „helyzetből”, a valóban sokszorososan terhelt ~ „helyzetből”... no nem egyenes, de közvetlen utak vezetnek az ellenzékiességhez. Egy gyors történeti vizsgálat azt jelzi, hogy hívő kommunistából a többségnek az - 1989-ig felszínen nem vagy alig tapasztalható - intoleranciája faragott ellenzékit. 1989 óta nyíltan és szabadon lehet utálkozni, sőt vért kívánni, a fordulat a folyamatosság nyilvánvalóvá válásában áll, az ellenzékiesség fogalma pedig újabb jelentéssel gazdagodott. Erdélyben a fordulatig elsősorban vagy inkább államellenességet, hatalomellenességet, mint ideológia-ellenességet jelentett. Mindenekelőtt

tehát az válaszolandó meg, miért és hogyan fedte át és erősítette egymást az etnikai, illetve az ideológiai vetület és kényszer? A leírt vagy le nem írt, de éppen hiányával ható betű tanúsága szerint miként viszonyultak egymáshoz - az ún. kisebbség felől nézve? Ideológia-ellenességünk kezdeteit megvizsgálendő, emlékezzünk egy pillanatra arra, hogy mikor is írta Paszternak a Doktor Zsivágót, Szolzsenyicin a Gulág-szigetecsoportot... De mit nevezünk ellenzékiességnek: csak a nyílt(?) tagadást, a Tarkovszkij-féle kimondatlan lebecsülést, a kényszerek tudatos tudomásul sem vételét nem? (-> alkotó)

H -helyzet - Nos a „helyzet” még... van, árnyékából még nem léptünk ki. Ugyanakkor századvégünkre maga a keresés is értéké vált... Mi az, ami történik? Olyan szellemtörténeti változás, amelynek egyik vonulata egy összeurópai integráció - de amely a fordulatok utáni eufória elmúltával le is lassult, sőt. Ha politikai-intézményes szinten van is politikai akarat, a mindennapi élet szintjén spontán, vagyis őszinte az építőtelevi munkás válasza, melyet az integrációra, a „határon túli magyarok” közeledésére adott: „Há' ki a lúfasznak kellett ti ide?” Trianon, világháború és Jalta után még csak nem is meglepő ez. Ez a fajta válaszadás nem cselekvő, hanem kiszolgáltatott gondolkodás eredménye. Mert Trianon, világháború és Jalta és fordulatok után ugyancsak „lentől” megindult egy visszarendeződés - kontinentális, sőt világméreteken; szűk időtávlatban gondolkodva lehet újnak is nevezni, amúgy újra az időtlen büntudat. Mélyről, valahonnan az emberi szellem mélyéről, így aztán spontán, őszinte keresés ez, amely már nem szűkebb „helyzetektől” és árnyékaiktól függ. „Vissza kell térnünk a kezdetekhez” - mondja Gorcsakov, Andrej Tarkovszkij Nosztalgijájának hőse, A rémkirály - metaforizál Michel Tournier, A szív jogán - szól Tűz Tamás, De ki a nyertes? - kérdezi Lászlóffy Csaba. Civilizációs ciklus zártán afelé az út, igazság és élet felé törekszünk, amely távlatokat mutat fel. Mi az, ami történik? Mi az, amit tehetünk? Mi ez a visszatérés? Félreértés ne essék, a kérdés kultúrfilozófiai. A válasz egy büntudatra adott válasz, és a fordulatok utáni generációk a helyesbítés szándékával mozdulnak. Keresés ez, kezdet, amely legalább négy év múlva fog eredményt felmutatni.

- hagyomány - Az önmegismerés, legyen az akár etnoregionális is, az alkotás, az emberteremtés folyamatában teljesíthető be igazán, a teremtés folyamatát pedig emberi léptékben: műalkotásokban követhetjük. A műalkotás az emberi létezés objektivációja. Struktúrájának és sajátosságainak megragadása két alapfogalomra építve lehetséges: az alászállás és a felemelkedés archetipikus mozgását követve.

Dosztojevszkij regényei' az alászállásban, sőt süllyedésben, romlásban, az orosz írónál: démonizálódásban ragadják meg alakjai életútját - amely mintegy végzetszerű. „Alászállás”. Miskin A félkegyelmű kezdetétől végig herceg, a Karamazonok nemesek, ezeknek az alakoknak a sorsa nem evolutív, mivel ezekben a művekben szociológiai értelemben vett függőleges társadalmi mozgás sincs. Íme viszont ugyanannak a Dosztojevszkijnek a hegedűse, annak alakja és története metafora értékkel bír, fél Európánk gyötrődik benne. A férfi nagy hegedűművésznek tartja magát, ugyanakkor soha nem áll elő kitűnőnek mondott, hirdetett játékával - mindegyre feleségét hibáztatja, miatta nem lehet ő igazán sikeres művész. „Az az asszony, az az asszony...” És persze sikeres pályatársait pocskondiázza. Lézengő, akit ugyanakkor bánt semmittevése, ezért okokat keres és magyaráz elő marginalizálódásához. Közben felesége tartja el kétkezi munkával a családot. Dosztojevszkij remekíró, története úgy folytatódik, hogy a nyomorúságban meghal a feleség - és ezzel férje sorsdöntő pillanathoz érkezett. Ahhoz a pillanathoz, amelytől - hiszen sejthetjük - egész életében rettegett. Nincs gátló ok, nem tehet mást, a régóta porosodó tokból előveszi a hegedűt. Az a döbbenet. Abban a pillanatban, amikor elborult elmével megszólaltatja a hangszert, kiderül, nyilvánvalóvá és tovább már titkolhatatlanná válik, amitől egész életében menekült. Múltja elhibázott, jelene tragikus, jövője - nincs. A történet aztán gyorsan be is fejeződik, a főszereplő sorsára hagyja kisfiát, elbujdosik, furcsa betegségben hamarosan meg is hal. Íme a kelet-európai sors, a szláv típus. Egyrészt végzetszerű, átokszerű süllyedés, démonizálódás, másrészt: maga az író is alászállásban tükrözi ezt a sorsot, mintegy mélylélektani vizsgálatot végez, erkölcsi portrét fest és tár elénk. Kelet-Európa.

Ugyancsak művek tükrében folytatva az önvizsgálatot, a szó mai, amúgy több évszázados

értelmében vett Nyugaton a szellem határozottan ellentétes irányú mozgását láthatjuk... no nemcsak jellegzetesnek, hanem mérvadónak is: Edmond Dantéstól-Monte Cristo grófjától Victor Hugo Jean Valjeanjáig számtalan példát sorolhatnánk a bár karrier, de sokszor szellemi érés jelentette felemelkedésre. Európa keleti és nyugati fele között a határ nem politikai természetű elsősorban, noha a mindennapi élet tapasztalatainak felszínén, úti élmények értékeléseként annak tűnik, hanem szellemi válaszfal - és... ez a semmi, ez az űr, ez a szakadék aztán a legkeményebb válaszfal, amely elszigetelhet személyeket, családokat, népeket, országokat, kultúrákat. Ettől a faltól nyugatra született az „Übermensch” gondolata, az „emberfölötti ember”, az önmagán folyamatosan felülemelkedni vágyó ember; metafizikáját és dialektikáját az olyan sokszor félremagyarázott Nietzsche alkotta meg, maga a gondolat viszont sokkal korábbi. „Az Übermensch fogalma - és ez távolról sem köztudomású - először Goethe Faustjában merül fel, nagyon is pozitív értelemben - írja Nietzsche-előszavában Széll Zsuzsa.

- A mai köztudat azonban e fogalomból azt hallja-érzi ki, amivel a fasiszta fajelmélet propagandája megtöltötte: a fajiságánál fogva más emberek fölötti uralomra hivatott embertelenség megtestesítését. Hogy ilyen értelmet kölcsönözhetek neki, ebben némileg Nietzsche is bűnrészes. Akadnak írásaiban támpontok, amelyek ehhez a végletes jelentéshez vezethettek. De ez a jelentés egyben meg is hamisítja a fogalom nietzschei értelmezését. Korábbi írásaiban ostorozta azokat a hamis erkölcsi és vallási elképzeléseket, amelyek mind visszavezethetők Istenre. (...) a Zarathustrában így érvel: ha Isten nincs, az ember nem is emelkedhet feléje, az ember egyetlen célja csak önmaga felemelkedése lehet. Az embernek eddigi gyatra mivoltától önerejéből kell eljutnia egy sokkal magasabb szintre, felül kell emelkednie önmagán.”² Nietzsche, illetve művének értelmezései döntő módon határozták meg a 19. század végének, a századfordulónak, sőt századunk első felének gondolkodását.

Íme a két pólus. Hogy e kettő között, Közép-Kelet-Európában a magyar? Abból kell kiindulnunk, hogy az i. sz. 800-as évek végén szláv gyűrűt repesztett meg, hogy folyamatosan a roppant mély, elsősorban irracionális szláv szellem környezetében él. Milyen archetipikus belső változás jellemzi tehát? Olyan-e a magyarság szelleme, mint... a magyarság szelleme, vagy olyan lett, mint Kelet-Európáé? Az alászállás? Klasszikusok műveire alapoz az állítás, a meggyőződés, hogy épp ellenkezőleg: a csak azért is felfelé törekvés. Már Batsányi... Egyértelművé vált ez már a felvilágosodás irodalmában, a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” gondolat tételes bizonyíték. Népszolgálatot szorgalmazott Petőfi, „Küzdeni erőnk szerint a legnemesbekért” - így a romantikus Vörösmarty. Jókai és És mégis mozog a földben a közművelődés fellendítésének fontosságát hangsúlyozza, Az aranyemberben felfelé ívelő, arany karriert álmodik Tímár Mihálynak, a felemelkedéshez először is gazdasági alapok megvetését hangsúlyozza. A Rab Ráby már a kiábránduló Jókai nézeteit tükrözi - Ráby Mátyás hiába igyekszik leleplezni a vidéki fiskálisok szélhámosságait, börtönből börtönbe kerül, végül Franciaországba emigrál -, az erőteljesen szociográfiai vétetésű Sárga rózsza búcsú az addig idillikusan ábrázolt paraszti világtól, és utolsó regényének, az Ahol a pénz nem istennek a lakatlan szigete végül már magából a korból, a világból való kivonulást jelzi. Amilyen boldog és romantikusan szép volt az álom, olyan rideg az ébredés, a szellem változásai következtetések: csak a realizmus korszaka következhet. Mikszáth Kálmán, ha pályája kezdetén nosztalgiával ábrázolja is a századvég jellegzetes alakját, a dzsentrit, ugyanúgy mozdítani akar a mozdulni nem akaró földdarabon, de nem Jókai-féle álmok, imperatívuszok felmutatásával, nem is keleti és nyugati értékrend párhuzamba állításával, mint Tolnai Lajos teszi A szentistváni Kéri család alaptörténetében, hanem belterjes, azaz magyar kultúrkörön belül maradó kritikájával, gyilkos iróniájával. Ady, Babits már tételesen fogalmaznak, folyóiratuk címe - Nyugat - önmagáért beszél, és nemcsak művészeti ideológiai kötődést jelez. - A magyar vándornép, Keletről Nyugat felé vándorolt, letelepedett; Hamvas Béla nemzet-karakterológiájában, Az öt génuszban így határozza meg, hogy mit jelent magyarnak lennie: az öt génusz ereje a derűs életesmény (dél), a kultiváltság és szociális egyensúly (nyugat), a természetközelség és érzékenység (észak), a szabadságvágy (kelet) és a szövevényes gazdagság (Erdély). Magyarnak lenni annyit jelent, mint az öt génusz világában egyensúlyt teremteni. „A magyarság ennek az öt archetípusnak egységéből él

2 Friedrich Nietzsche válogatott írásai. Gondolat, Budapest, 1984. 15. l.

és ebből kell élnie és nincs más lehetősége, csak hogy ebből az ötből éljen."³ - Fejezzük be Hamvas Béla gondolatát. A következtetés az egyik legkegyetlenebb mondat, amelyet magyar nyelven le lehet írni. Magyar géniuszt nincs. Mert Észak géniusza Északé, tipológiájában elsősorban a skandináv szellemre kell összpontosítanunk, Dél géniusza Délé, a dél-olaszországi ember túlradó életörömmel, gesztikulálva beszél.⁴ Nyugat Nyugaté, Kelet Keleté - hogy központi körzetüktől távolodva, hatásaikban gyengülve, egymással érintkezve oldódnak, ötvöződnek, az egyrészt természetes. Másrészt jelenti mindez azt is, hogy... Európa periferiája a kontinens közepén van, e térség embere azt gyűjti egybe, ami e periferiákon még maradt. Közben messze néz, távolra figyel, figyelmét a négy képlet tisztasága köti le. Első lépése az önmeghatározás, vállalnia kell azt, akit amit önmagaként ismer, ugyanakkor... azt tagadná meg, hisz letelepedni készül, identitást vált - és ehhez természetesen már működő modellt-modelleket követ, e régió lakójaként, ahol a politikai és etnikai határok tán soha nem estek egybe, természetesen már letisztult példákra van szüksége. Oda, távolra figyel, a lehetősége is megvan hozzá, a pannón tájban térélménye extenzív. A Szent István tette által beteljesedett fordulat végül az, hogy lett magyar géniuszt. De... nincs. De lett, vagyis és tehát és végül is van. Legalábbis i. sz. 1996-ig, amikor is még mindig nem tudni, ki a magyar, mi a magyar és mi lehet? Ilyen tárgyú cikkeket a napi és heti sajtó, esszéket és tanulmányokat folyamatosan az etnoregionális öninterpretáció jegyében közölnek a folyóiratok, például a Korunk harmadik évfolyama. Mint évfordulós számvetés itt tárgyalandó Szöcs Géza Az elcserélt nép című műve stb. Változatlanul elsősorban Nyugat felé néz a magyar, és arrafelé és felfelé törekszik, forgassuk csak lassan a földgömböt, Lao ce, a regressio ad originem után a Jézus által jelképezett progressus ad futurum törekvése ez. A felfelé törekvésben európai. Nem, ettől még nem nyugat-európai - hiszen bizonyos értelemben Dosztojevszkij hegedűse is igyekezett... -, Jókaitól, Mikszáthtól, Adytól Németh Lászlóig és Esterházy Péterig ugyanazt a képletet találjuk: a magyar Ugar diagnózisát, illetve egy egzisztenciális alternatíva felmutatását. És az efféle igyekezet hiábavalóságának a tudatát, a sikertelenségével való szembesülést, a kiábrándulást. Íme egy különbség Nyugathoz viszonyítva, és ez már két Európa, melyeket erős, tartós határ választ el egymástól. „Be kell látnunk - írja Fejér Ádám a magyar kultúra helyéről és szerepéről Németh László kapcsán -, az akadály szellemi természetű: a magyar kultúra sajátos tapasztalatának a jelenlegi kultúrtörténeti-hermeneutikai horizonton kívül maradása, a fentebb említett fel áttörésének szükségszerű elhalasztódása.”⁵ Dosztojevszkij hegedűse elbukik, sorsának, szellemi evolúciójának tetőfoka a felismerés, mindössze egy felismerés, hogy nem elég nagyot gondolni, élete így még eredménytelen, sőt el sem kezdődött. Számára a beteljesülés az, hogy belátta felemelkedésre való elégtelenségét, és a tény egyben halálát, pontosabban meg nem élt élete végét is jelenti. Íme Kelet-Európa egyik vagy tán legfőbb titka. Mi ez a paradoxon? Miért? Mi van ennek a kontinensrésznek az emberébe... „beleprogramozva”? Program ugyanis, sors, mely évszázadok óta ugyanaz, és ha más és más formában is - személy, nyelv, ország, kultúra, évszázad és évszázad -, de mindegyre ismétlődik, ugyanabban, ugyanakkora szellemi térben, ugyanazokon a traverzekon.

Nyugat- és Kelet-Európa között világos a határ - évtizedekig átléphetetlen fal jelölte -, hol hullámozik Közép-Európa? A kérdés nem a politikai határookra vonatkozik, hanem a szellemiekre.⁶

Közép-Európa először is a (még) Kelet(ebb)től való elkülönülés vágyában határozza meg önmagát. Hol a határ Közép- és Kelet- között? A magyarság esetében belterjes erdélyi vizsgálódás adhat választ. Erdély a határon van, úgy Kelet-Európa, hogy Keletről Nyugat felé már Közép-, és a még szűkebb-pontosabb határ a Partium.

A magyarországi és az erdélyi, azt a magyar, illetve ezt a magyar szellemet párhuzamba állítva rögtön szembetűnik, hogy az azonosság - „magyarság” - mellett vagy inkább annak ellenére határozott a másság, sőt összeférhetetlenség. Összeférhetetlenség, és „nemcsak” az isteni átok értelmében, amelyről Mózes első könyvében olvashatunk: „Átkozott legyen a föld te miattad,

3 Hamvas Béla: Az öt géniuszt. Életünk kiadás, Szombathely, 1988. 66. 1.

4 Márai Sándor írja naplójában: az olasz, a francia mindig többet mond, mint amennyit mond...

5 Fejér Ádám: Régióknépeinek kulturális önmeghatározása és a regény. Szeged, 1993. 76. 1.

6 Fried István írja a Tiszatáj 1992-1993-as, Közép-Európa-disputáját nyitó-záró esszéjében: „Közép-Európa: ma nem politikai realitás.” Lesz egyszer egy Közép-Európa? In: Közép-európai változatok. Álmodások és realitások. Disputa a Tiszatájban. Szeged, 1993. 77. 1.

fáradtságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban." (L. Móz. 3., 17.) Hanem amely sajátosan magyar. „Erdély határa sohasem volt kérdéses, de zártsága sem - írja Hamvas Béla. - A többi táj, leginkább a Nyugat, kisugárzik, és hatása több száz kilométerre is érezhető, de Dél is foltokban megjelenik messze Északon, Észak pedig messze Délen. Erdélyt az ország többi részétől mintha fal választaná el, hasonlóság csak néhány városon tapasztalható, ott is többnyire külsőségekben.

Horvátországot a Dunántúltól csupán a Dráva választja el, itt a határ tökéletesen más civilizáció, folyónál élesebb vonala, csaknem kétezer éves különbség Európa és Bizánc között, hiszen a rómaiak alatt is Pannónia más volt, mint Dácia, és később István király országa más volt, mint Gyula vajdáé. Aki a földrajznak hisz, különösnek találja, hogy Erdély az Alföld irányában, éppen amerre hegyei elnyúlnak, éppen ott zárul le, és amerre nagy karéjban legmagasabb hegyei zárják le, éppen ott nyílik meg.⁷ A Partium és a történelmi Erdély között aztán a ténnyel mint belső különbséggel-különbségekkel szembesülünk, Közép- és Belső-Erdély között pedig csupán árnyalatnyi, nem lényeges a változás, noha léte tagadhatatlan és akár a vonatablakból is követhető. Ahogy viszont Nyugat felé utazunk, a hegyek közül ki az Alföldre, lesz egyre termékenyebb a föld, az apró ablakos, kucsmatetős, szegényes falusi házikók után, melyek a táj szeszélyeitől függően sokszor szétszórtak, egyre nagyobbak, szabályosabbak, rendezettebbek a falusi házak, melyek az alföld lehetőségei szerint szabályos rendbe szerveződnek, a hegyvidéken tipikus, foghíjas, egyszerűen gázolajjal lekent-tartósított deszkák - „kerítés” - után egyre takarosabbak körülöttük a porták, ápoltabbak a kertek, tekintélyt parancsolóbb a rendtartás. Nyitottabbak az arcok, a tekintetek. A Partium az a térség, amely nem Erdély, mert leválasztott Magyarország, ugyanakkor nyilván Erdély, hiszen a politikai határok a döntőek. Ettől függ szellemi alapállása: „A Homo transsylvanicus legfontosabb jellemzője, hogy nem hisz hazájában.” „Ha az észak-nyugati megyéket és a Bánságot más szempontok alapján el is kell különítenünk, abban a tekintetben nem, hogy a Partium mindig is Nyugatban hitt és ma is abban hisz. A '89-es fordulattal számukra is elérhetőkké váltak az addig tantaluszi módon vágyott-szemlélt határok, és bár az ország többi vidékével szemben az Európával való kapcsolattartásban eleve bizonyos helyzeti előnyük volt, először az ő »helyzet«-értelmezésük változott meg. Mert ha ezután a személyes életút - nyilván más-más természetű - korlátokba ütközik is, a határszéli Homo transsylvanicus már nem a korlátok ellen indul harcba, hanem részben azoktól függően átértelmezi szabadságát. Útját követve, hozzá hasonlóan induljunk ki abból, hogy a polgári szabadságfogalom tulajdonképpen alapvetően gazdasági természetű, másfelől a fordulat - elvileg - felszabadította Közép-Kelet-Európa, ezzel Erdély emberét személyi függőségeinek már rég túl szűk világocskájából. Ne feledjük, a Partium már csak földrajzi nyitottsága miatt is mindig is az ország információban leggazdagabb vidéke volt, hát emberünk számára túl nagy volt már a különbség a szellemiek terén megélt - határtalan vagy inkább határok fölötti - értékvilág és annak kényszerűen helyi, leromlott anyagi »hordozói«, illetve bizonyos mértékben tükörképei között. Hát e tényezők helyét végre olyan szabadságfelfogás vette át, amely csak egyetlen értéket ismert és ismer el: az egyén partikuláris érdekeit. Ez az érzés győz a közösségi hovatartozás érzésével szemben, és mivel ez utóbbi ébredését mind a többség, mind a kisebbség épp eleget erőltette ahhoz, hogy emberünk bizonyos »nagy gondolatokkal« torkig legyen, elfordulása valósággal reflexszerű - és nem is lepődhetünk meg ezen. (...) Nem akar áldozat lenni, »egyszer él«, és úgy érzi, joga van egy magánszférányi boldogsághoz. A Partiumról lévén szó, ne feledjük, hogy sokak számára az élő, sőt egyre éledő német gyökerek még inkább alátámasztják először is a már jelzett hitetlenséget, másodsor az elvágyódást, harmadszor Németországba - végre - »hazamennek«; több generációnyi megszakítás után, de »haza«. Ha pedig nem »haza«, akkor innen el, micsoda különbség - az eredmény felől nézve viszont a tények mégis ugyanazok.” „Ez a szinte teljes szabadság, melyet végre abszolút értékévé tehetett, nem egyszerűen gazdasági vagy politikai elvekre alapul, hanem a természet évezredek óta vizsgált törvényeire. A Homo oeconomicus az ember ősképe; tettei a természet törvényeit követik. A történelemnek, sőt magának az evolúciónak a folyamán ez a »szó“, a természet szava volt a fejlődés hajtóereje.”⁸ Íme egy

7 Hamvas Béla: I. m., 34-35. l.

8 Józsa István: A Homo transsylvanicus hármasszelleme. Korunk, 1994. 1.

„geopszichológiai” szempont a válaszadáshoz, hegyeken innen, hegyeken túl más és más ívben borul fölénk az ég.

Ha a partiumi ember Nyugat felé néz, a közép- és belső-erdélyi a saját múltja felé. Ne keressük, hogy melyik a... milyenebb?, szebb?, jobb? - határozmányokról van szó, évszázadok hagyományáról: lásd a sajtót, a költészetet, a prózát, a szövegekből kihámozható ideológiai alapállást. A transzszilván ideológiák alapkategóriája Trianon óta a „vállalás”, a „közösségi sors vállalása”, a „helytállás”, a partiumi emberében - nyitott tér, extenzív tér- és időélmény - különös módon ezek egyike sem bizonyult maradandónak, nem váltak a közgondolkodás alapköveivé, nem mitizálódtak, sőt, sohasem keltek igazán életre. A zártság, a szorongatott helyzet, a ~ „helyzet” kedvez a szublimálásnak-kultúratermelésnek, az egész eredménye végül is csak és csakis kultúra. A közép- és belső-erdélyi kispolgárinak tekinti a partiumit - de Közép- és Kelet-Európában ki, milyen a nagypolgár vagy egyszerűen a polgár? -, az anyagi partiumi pedig szintén lebecsüli, semmirevalónak, üresjáratnak tekinti a másik szövegelését. Hogy amit ez utóbbi mond, tesz, az a természet szava, törvénye? Félreértés ne essék, Erdély zártabb terének emberében is él - az mégsem annak engedelmességek. De a természettel hadakozni? Nincs az az ideológia. Addig is... lássuk a műveket. Azokba nem költözhet bele senki más, csak az illetékesek laknak benne.

- A partiumi ember nem „szened”, az ő -> „helyzetre” adott válasza az, hogy emigrál, politikai rendszertől függően: szövik vagy kitelepül. Közép- és Belső-Erdély embere - szened és ezt értéknek tekinti, lásd a transzszilvanizmust, a „gyöngyragyó”, a „súly alatt a pálma” metaforákat, azok újjászületéseit Dsida Jenőtől, Szilágyi Domokostól napjainkig. A nagyváradi Újvárossy László úgy erdélyi, hogy semmi- köze a hagyományos értelemben vett erdélyi hagyományhoz, hogy a legnyugatibb neoprimitív és konceptuslista, századvégi integratív törekvések képviselője. Közép- és Belső-Erdély: köcsögök, székely szöttes, elhagyott házacskák, az erdélyi kultúra jeles alakjai, a „tragikus sors” ezeregyféleképpen megformázott jelképei. A történelmi Erdély embere néhány - kevés - már mitizálódott jelkép belső terében él, ideje az emlék és emlékezés jelenideje. Térélménye intenzív, befelé, a múltba, mélyre tekintő alkotó szemlélet ez - alászállás, Kelet? Ezen a ponton válik nyilvánvalóvá, hogy komplexebb mozgásról van itt szó, melyet úgy kell megragadnunk, mint egy vektor irányát és irányítottságát. Az alapmozgást itt is természetesen a keresztény ideológia jelzi, vagyis ég felé törekvés ez, történelmi bármilyen formában is. De nem folyamatosan oda, valamely távoli-távoli horizonton túlra nézve-vágyva, hanem arccal a hagyománynak, a múltnak, az emléktér mélységei felé - hej, voltunk mi nagyok is, törökverő magyarok -, a néhai önálló birodalom leszármazottja számára az így megélt idő határozottan másként képszerűsödik. A nagyváradi Zudor János tollából Pygmalion monológja metafizikus, még hozzá személyes, ezzel helyi, vagyis erdélyi lokalizáltsága mellett vagy inkább ellenére. A sepsiszentgyörgyi Farkas Árpád így ír: „... Nincs menekülése annak, ki valaha megízlelte erdélyi magyar írórsát...”⁹ Az sem véletlen, hogy az 1989-es fordulat nem Csíkszeredában vagy Konstancán indult, hanem Temesváron.

Mindez: nem minősítés, hanem tény, nem a tényekhez fűződő attitűd, hanem tipológia. Hamis a kérdésfelvetés, hogy melyik milyennek minősül, illetve melyiket milyennek minősítjük, adottságokról van szó, évszázadok hagyományáról, ezek keretében, ezek felszínén pedig csak egyedi esetek vannak, csak személyes döntések születhetnek. A személy választ, megy vagy marad, szabadul vagy szened és büszke, választása csak rá érvényes. Ez egy. Következményeiben már nem! Ez kettő. A mindennapi élet felszínén tapasztalható, gondolkodásbeli különbség, sokszor összeférhetetlenség, türelmetlenség a múlt, a hagyományok felől közelítve feloldhatatlan, szövevényes Erdély titka megközelíthetetlen. Klasszikus boldogtalanság, Kelet- és Közép-Európa alkotóié.

Az erdélyi géniusz arca - mert íme, erdélyi géniusz és Homo transsylvanicus Hamvas Béla továbbgondolása nélkül is van - több olyan vonást egyesít, melyek olykor tagadni látszanak egymást: más géniuszok hűlő helyén, illetve egy kontinentális váltás fel-fellobbanó feszültségében azokat csak azért is arccá ötvözni, még hozzá életet fakasztón, és tudva, hogy az az élet egy tágabb mezőben, máshol fog beteljesülni - ez Erdély.

9 Farkas Árpád: A szivárgásban. Püski, Budapest, 1991.

I - identitás - A hagyomány, nevezzük meg, Michel Foucault után episztémének, episztémés rendszernek - önazonosságunk alapja. Szellemi tér a műalkotás mögött, illetve körül. (~ alkotó) A legfontosabb kérdés, amelyben valaha is éltünk. Mert nemcsak az örökölt javak jelentenek ~ hagyományt, hanem az a mód is, ahogyan azokat érvényesítjük - vagy nem - a mindennapi életben. Csak egy rövid reflexiót most ennek a kérdésnek a terében egy rendszerre, melynek pólusai: az író, a művész mindennapi élete - műalkotás - a befogadó mindennapi élete; egy gondolatra: a művészi díszkurzus és a befogadó stratégiák közötti viszony tulajdonképpen létezés technika annak a bizonyos episztémének az alapján, illetve számunkra inkább az alatt, még árnyékhatáron belül vagyunk. Az alkotó mindennapi élete - kezdetben semleges kategória, a műalkotás - önálló, zárt világ, amely a befogadóval - pluralista és konstruktív párbeszédben él. Ennek a párbeszédnek a keretében meg kell próbálnunk leírni az alkotó és a befogadó kategóriák relativitását, mivel kereszteződésükben, átfedésükben és ekvivalenciájukban ragadhatjuk meg őket. Ebben a felvázolt interdiszkurzív párbeszédben a múlt - számunkra az 1989 előtti mintegy 1093 év - leírása, interpretációja, értékelése: rendszerezése és meghatározása egy, illetve a legújabb önmeghatározás, amelyet maga az a múlt és árnyéka befolyásol (-> egocentrizmus). Végül is ezek az episztémés árnyékok irányítják interpretációs stratégiáinkat, azaz létezés technikáinkat. Természetesen mindannyiunknak megvan a maga megoldása, természetesen csak személyes megoldások vannak (-> hagyomány). How to find the facts?

No igen, az „identitás”. Legtöbbünk számára az identitás” nyelvi kérdés. Természete szerint nemcsak az: Hogy „nyelvében él a nemzet”... Szociológiai felszínesség, befejezetlen maxima, akár a szociológia tudománya maga. A kezdet: a világteremtés nagy Idejének első pillanata, illetve a beszélés aktusának első másodpercei. Itt, eddig: a gondolat teljesen független nyelvi formájától, kifejezhető angolul, németül, magyarul, japánul, bármilyen nyelven. Az emberek mindenütt okosak vagy kevésbé, életvidámak vagy nem stb. stb. Másfelől nekünk, akik az elvont gondolathoz az előzetesen birtokolt nyelvi formák - „szavak” - felől közelítünk, nekünk van szükségünk arra a nagyon is szoros kapcsolatra, amely a beszélés, a szavakba foglalás vágyával közelítve immár nyelvivé lett, hát a szellemet, a gondolatot beleráncigáljuk-gyömöszöljük ebben az interakcióba, miközben teljesen mindegy, hogy... valaki angolul okos vagy németül életvidám, végül is okos, életvidám stb. Olyan prelogikus meghatározottságokról van itt szó, amelyek már messze a nyelvi formákban való gondolkodás és cselekvés előtt hatnak. Bizonyos lefordíthatatlan nyelvi sajátosságokról csak ezek után beszélhetünk, ez már a forma nyilvánvaló visszahatása a gondolatra; a nyelvfilozófiák ebben a szakaszban, ezen a vonalon kutatnak. Kérdezem végül, az irodalomnak hogyan, milyen mértékben médiuma a nyelv? Hogy nem száz százalékban, az ezek után nyilvánvaló. „Identitás”. Amelybe be akarjuk rácsogni magunkat. Létfontosságú. De mennyire másként gondolkodik minderről egy festő, hiszen ő alkothat szavak teljes hiányában is... A művészet területén mindezek haszontalan, sőt jelentés nélküli szavak. Szóval rossz a... létezés technika? Az erdélyi magyarság egy része változatlanul bizonyos önfenntartó ideológiák belső terében él, ezeknek a közeli vagy távoli jelképrendszerét (-> hagyomány) politikailag-szociológiailag szennyezett vagyis a szellemi előzetesség-struktúrában szennyezett kategóriákban ragadták meg. Ma a fiatalabb rész tisztogatja némely szakralizálódott szavak szellemi terét. Gadamer Igazság és módszere, Derrida dekonstrukciója után nyitogatva ezeket a tereket, a rekonstrukció generációiról kell beszélünk, fordulatról, elfordulásukról a metafizika köveitől függően. Sőt. Scientia sacra. Mindenek felett. Az Univerzum saját magáról való tudása, minden helyi, sőt alkalmi horgonyával. Örök, pontosabban időtlen kategóriákban, néhány évvel ezelőtt tán kompromisszumot jelentett használatuk, de az csak egy szakasz volt történetükben, 40 év, 70 év, lezárult, és ha már nem él, ne is hasson. Most: mi szeretnénk azok jelentései lenni. „Átmenet”. Ahogy ontikussá válik műinterpretációnk. Magunk beszéltetése.

K - korszak - Negyven év, hetven év, lezárult, interpretálása az emlékirat-irodalom berkeiben megkezdődött.

- „közösségi sors” - A transzszilván ideológia egyik alapköve, kezdetektől fordulatfájtig, sőt, sokak számára ma is. Az már a fordulatok további jónéhány százaléka, hogy ma ez a K mint „közösségi sors” inkább H mint „hagyjál békén”.

M - mert - Az „átmeneti korszak” leggyakrabban használt kötőszava.

V - ... - Mint „vállalás”, ezzel „kompromisszum”, „szenvetés” stb. A legújabb kötetek tanúsága szerint V=B mint banán. Banánhéj. Nyoma sincs itt „vállalásnak”, „szenvetésnek”, „súly alatt a pálma” típusú gondolatoknak. Banánhéj van, csúsztatás, csúszkálás, nagy sikankózás. Ha sok is a tetszetős, amúgy üresjárat, semmitmondó blöff mindezt a játék önfeledtségével és szabadságával. Egyes szám első személyű játékok. Igazi irodalmi értékeik illő és méltó fogadtatásra találtak.

Márai Sándor 1958-1967-es Naplójában így ír: „Az irodalom fázisai: először a vallásos fázis, amikor az irodalom mondani akar valamit a túlvilágról az embereknek. Aztán, mikor mond valamit az íróról a világnak. A nagy pillanat, amikor az irodalom eléggé tudatos és kényszeríti az embereket, hogy felfedezzék önmagukat.” Nos, tény, hogy a magyar irodalomnak ez a része egy másik, újabb fázisát kezdi élni.

Európa pedig, amely ugye itt kezd születni, így jut fennebb ég felé törekvésében, minőségváltással az emberi közeledés formáiban.

Király László

„Hajön az oroszlan, akkor nem nézzük, hogy van vagy nincs fenyőfa”¹

Ma reggel, amikor felébredtem, arra gondoltam, hogy Bertha Zoltán és Józsa T. István után bölcsüket én már biztosan nem tudok mondani, de elmondhatnám, hogy milyen iszonyatos helyzetben van a határon túli magyar irodalom (nagyon utálok ezt a megjelölést, mert attól függ, hogy ki van a határon innen, hogy a határnak melyik oldalán ejtjük ki ezt), gyönyörűen beszélhetnék arról is, hogy milyen lehetetlen helyzetben van az erdélyi magyar irodalom, miközben az itt felsorolt címek mennyiségéből, a szerzői névsorokból úgy tűnhet, hogy hatalmas pezsgés van. (Megsúgom, hogy a Bertha Zoltán által említett művek egy része nem irodalom.) De én ezt nem nevezném pezsgésnek, egy dolgot jelöl csupán pontosan, azt, hogy ma bárki, ha módja van rá, könyvet adhat ki, senki nem akadályozza meg ebben. Mennyiségileg ez a helyzet, de a minőség az már más kérdés. Ha rossz kedvem lett volna, akkor most azt javasoltam volna, vegyük, elő azt a névsort, és döntsük el itt, most, mi a jó irodalom, s a többire ne pazarolják se az olvasók, se a könyvtárosok az idejüket. Aztán rájöttem, hogy erről megint nem érdemes beszélni, mert az olvasónak, az írónak és a könyvnek a viszonya sokkal intimebb végül is, és sok olyan időszakot is átvészelt, amikor az író és olvasó összeesküvőként kacsintott össze, egymásra, s a könyvek közvetítették az üzenetet.

De ne beszéljünk szomorúan arról sem, mi lesz ezeknek a könyveknek a sorsa, s hogy egyáltalán van-e értelme az irodalomnak. Az irodalomnak természetesen nincsen értelme, de kérdelem én, mi értelme van egy kutyának, annak sincs semmi értelme, ha így állunk hozzá. Úgy döntöttem tehát, hogy inkább felderítem kicsit a hangulatot, úgyis ez volt kiosztva rám (Elek Tibor arról beszélt köszöntőjében, hogy az írók feladata itt tulajdonképpen a hangulat oldása lenne), ezért elmesélnék egy viccet, amit bizonyára mindenki ismer:

A cowboy ül a söntésnél, és már elég jó kedve van, amikor bejön egy iszonyatosan csúnya nő, a

¹ A szerző rögtönzött beszédének videofelvételről lejegyzett, némileg rövidített és stilizált szövege, ami az élőbeszéd elevenségét, színeit és fordulatait maradéktalanul természetesen nem adhatja vissza. (A szerk.)

hóna alatt egy malaccal. A cowboy megnézi, és így szól: Hát te mit csinálsz itt azzal a tehénnel? Nem tehén ez - mondja a nő -, malac. Azt látom - így a cowboy -, csakhogy én a malacot kérdeztem.

Gyönyörűen ki lehet kerülni mindent és gyönyörűen lehet mindenről beszélni, tehát. Mindamellet, azt hiszem, túlzott aggodalomra nem adhat okot az a helyzet, hogy ennyien ülünk itt, egy ilyen szép épületben, és senki által nem kényszerítve arról beszélünk, amiről beszélünk. Azt hiszem, senkit nem hajtottak ide, ami azt jelenti, hogy az irodalom természetesen nem hal meg, miután már meghalt, de nem fog meghalni. Ez most már egy kicsit posztmodern gondolkodás, amivel azt szeretném jelezni, hogy nem tudom mi az. De amikor a modernizmus volt a divat, akkor is nyugodt voltam, aggályosan nyugodt, mert akkor sem tudtam, hogy mi a modern. Volt egy erős sejtésem, mely szerint nem egészen az határozza meg azt, hogy melyik könyvet fogom levenni a hátam mögül a könyvespolcra, és melyik könyvvel vonulok el szeretkezni (nem véletlenül használom ezt a szót, igazi olvasó és igazi könyv között körülbelül ehhez tudnám hasonlítani viszonyt), hogy modernnek nevezik vagy sem. A posztmodern az tetszik, az, tudom, szóval az..., de mi lesz tíz év múlva, merthogy posztmodern nem lehet, hiszen az akkor már öreg lenne, s akkor már illetlenség lenne posztmodernt olvasni. Magyarán azt szeretném mondani, én azt tudom, hogy mi az a posztmodern, csakhogy én a malacot kérdeztem. Vagyis semmiképpen sem merném összekötni ezekkel a műszavakkal, megjelölési ötletekkel a ma élő írók által írt irodalmat.

Az irodalom tehát élni fog, az erdélyi irodalom pedig kifejezetten élni fog. A kisebbségi irodalomra, tapasztalatom szerint, egy dolog mindig jellemző volt, nem azért, mert így akarták, hanem mert kikerülhetetlen volt. Nem tagadhatjuk például, hogy egy jó erdélyi versben, legalábbis amióta az erdélyi magyarság kisebbségben él, legalább két vers van. Van egy leírt vers, és van egy vers a sorok között. Ezzel ez a vers gazdagabb is és szegényebb is. Nem akarok egészen addig elmenni, hogy virágnyelven értekeztünk az olvasóval egy adott ponton, bár erről van szó, de ennél mégis mélyebb a dolog, mert egészen olyan viszony alakult ki író és olvasó között, ami nagyon könnyen önmagát is lehetetlenné tehet. Olyan kacsintásos alapon is tudtunk egymáshoz szólni, amitől a hatalom megörült, mert minden hatalom megörül, ha nem ért valamit, és látja, hogy a füle hallatára elhangzik valami, és van, aki érti, miközben ő nem érti. A többértelműsége és a rejtett értelmei ennek az irodalomnak megvoltak mindig. Ezért van az, hogy több a hivatkozás benne olyan, úgymond, ódivatú dolgokra, mint anyanyelv, szülőföld, a nagyapám székyharisnyája, a fenyő, amely..., igen, több. Erre lehet azt mondani, mondják is: igen, de hagyjuk már abba, hogy népszolgálat stb. Azt, hogy valami népszolgálat vagy sem, én nem minősíteném, mert annak semmi értelme sincs. Igen, az irodalomtól nem kell elvárni, hogy népszolgálatot teljesítsen, és különben is, mi a népszolgálat? Szerintem semmi, azonfelül minden. Ne idézzek mást, csak egy olyan embert, aki nem volt kisebbségben élő magyar író, szerencsére, Széchenyi Istvánt, aki azt mondta: ha levágják a lábam, akkor kézen fogok járni, ha levágják a kezem, akkor hason csúszok, csak hogy szolgálhassak, népemnek és hazámnak.

Lassan már megint elkomorodik a hangulatunk, ne maradjunk meg ennél! De mielőtt elmesélnék egy újabb viccet, annyit hadd mondjak, hogy ezeknek a találkozásoknak tulajdonképpen az az értelme, hogy egymásban elindítunk olyan gondolatokat, amelyek a találkozások nélkül nem biztos, hogy megszületnének bennünk, másrészt, hogy erősítse a tudatot: annak, amit csinálunk, mégiscsak van értelme. Egyáltalán nem érdekel engem, most milyen izmus fog következni, és az irodalomnak a napi politikához mi köze lehet. Meg vagyok győződve arról, hogy irodalmat írni teljesen értelmetlen dolog, példa rá az az iszonyatos névsor, amit Bertha Zoli ismertetett. Ezeket az embereket ma már senki nem kötelezi arra, hogy irodalmat írjanak, s olyan reményük sem lehet, hogy ebből meggazdagodnak, vagy hogy ezáltal híresek lesznek. Ha a kisebbségi (milyen iszonyatos szó ez is, hiszen a kisebbségnek nyilván nem a többség az ellentéte, hanem a nagyobbság) irodalmat összehasonlítjuk a nagyobbsági irodalommal, ugyanoda jutunk, mintha nem hasonlítottuk volna össze. Az, hogy az erdélyi irodalom most már terjeszthető az egész magyar nyelvterületen, egy óriási lehetősége és ugyanakkor egy különös megmérettetése is ennek az irodalomnak. Akik ezután megméri, azok nincsenek benne az összeesküvésben, ők nem játszottak együtt velünk akkor, amikor ennek az irodalomnak nagy része csak úgy születhetett meg, hogy rá

volt kényszerítve erre az összejátszásra író és olvasó. Nagyon szép elképzelés, hogy legyen egyetemes érvényű az irodalom, de én nem tudom eldönteni, hogy mi az egyetemes érvényű. Az is igaz, hogy a napi irodalmi bírálatok, könyvszemlék nem tudják megoldani, hogy a jó szándékú összmagyar olvasó valamelyes biztonsággal tájékozódhasson a kisebbségi irodalmakban, nem is lehet ezt elvárni, valószínűleg sok idő kell ehhez. Őszintén szólva nincs elképzelésem arról, hogyan fognak (gyönyörű magyar szóval) integrálódni a magyar irodalomba a kisebbségi írók által asztalra letett művek.

A második viccet egy kedves román íróbarátunk mondta az indulásunk előtt: Találkozik a japán, az amerikai és a román (nem politikai vicc, de ha az, se lenne gond). Azt mondja a japán: ott egy hegy, mi úgy szoktuk, hogy fúrunk egy-egy alagutat mindkét irányból, és amikor találkozunk, 1 milliméter eltérést engedünk meg, hogy ne találkozzék a két furat. Megkezdjük itt, megkezdjük ott, és pillanatok alatt van egy alagutunk. Azt mondja az amerikai: mi is így csináljuk, megkezdjük itt, megkezdjük ott, és húsz centi lehet az eltérés, de azt könnyű korrigálni, és van egy alagutunk. Azt mondja a román: mi is megkezdjük itt, megkezdjük ott, s amikor elérünk a közepére, ha találkozunk, akkor van egy alagutunk, ha nem, van kettő.

Az optimizmusra tehát mindig lehet okunk. Azok az íróbarátaink, akik Erdélyből távoztak - ilyen okból, olyan okból, engem nem érdekel, mindenki maga dönti el, hogy mit, miért csinál -, mind erdélyi írók maradtak, még akkor is, ha azért jöttek el, mert otthon nem voltak erdélyi írók. Ha valamiben segítséget nyújthatunk egymásnak, könyvtárosok, irodalomtörténészek, lapszerkesztők, s legfőképpen a bukfencet vető írók, akkor abban, hogy segítsünk kialakítani egy reális képet ezekről az irodalmakról, amelyek 40-45 éve másutt íródtak, más helyzetben, más kényszerek alatt. Remélem, hogy előbb-utóbb ismét közelebb kerülhet ez az irodalom is az olvasójához. Nagyon szép az az irodalom is, amelyik azt mondja, hogy mit érdekel engem az olvasó, de otthon, amikor este lefekszik az alkotó, és erre gondol, fogadjunk, hogy érdekli az olvasó. Egész nap lehet arról esszét meg regényt írni, hogy az olvasó pedig mehet a francba, de innen látszik, hogy érdekli, hiszen dühös rá. Nem az ehhez hasonló viták határozzák meg azt, hogy van-e az irodalomnak jövője, a kisebbségi irodalmaknak pedig addig van jövőjük, amíg kisebbséginek nevezik, amikor már nem fogják azt mondani: kisebbségi irodalom, akkor többé már nem lesz miről beszélni, nem lesz kisebbségi irodalom.

Láng Gusztávot idézték itt az elején, ő megfogalmazott egyszer egy szép mondatot, s annak is, mint minden axiómába hajló kijelentésnek az ellenkezője is igaz. Emlékeztetnék arra a viccre, amikor a rabbi kiment a pusztába, és 40 évig ott ült, hogy gondolkodjon az élet értelméről. Sáskát evett, meg füvet, majd 40 év múlva visszament. Körbevették a főtéren és faggatták. Igen, híveim, 40 évig ültem a pusztában, füvet ettem, sáskát, és gondolkodtam az élet értelméről - mondta a rabbi. És rájöttél, mi az élet értelme? - kérdezték a hívek. Igen - így a válasz. Szenzációs, áruld el nekünk is - kérlelték. Az élet az olyan mint egy nagy feneketlen kút - mondta a bölcs rabbi, s ebbe mindenki bele is nyugodott. Ám egyszer azt mondja Móric: - De rabbi, hát az élet nem olyan, mint egy nagy feneketlen kút. - Azt mondd, Móric, hát lehet, hogy igazad van - válaszolta a rabbi.

Ennyire bízom én az ilyen kijelentésekben, megnevezésekben. S hogy miért írnak mégis az írók? Ezt is egy viccel igyekszem tömören megvilágítani, s mivel kisebbségi irodalomról van szó, hát székely viccel:

Beszélgem a két székely: - Tudod, komám, mentem a Szaharában, egyszer csak jött szembe velem egy hatalmas oroszlán, akkora szája volt, mint egy ajtó. - És mit csináltál te? - kérdi a másik. Én - aszongya - neki az első fenyőfának, s föl a hegyibe. - Hülye - aszongya a másik - a Szaharában nincs is fenyőfa. - Hadd el - aszongya - ilyenkor az ember nem nézi - aszongya -, hogy van vagy nincs.

Körülbelül ez a helyzet, ha jön az oroszlán, akkor nem nézzük, hogy van vagy nincs fenyőfa. Ezzel be is fejezem ezt a kis hozzászólást, amiben talán néhány gondolat is volt, s amit befejezni úgysem lehet, csak folytatni érdemes, legalábbis nekünk, akik csak a könyv mián jöttünk itt össze.

Az iróniától a nosztalgiáig

Széljegyzetek a vajdasági magyar irodalom újabb fejezetéhez

Ha valaki nemzetiségi kultúrák figyelésére szánja el magát, talán nem másért posztol, mint hogy reméli: a rész helyett az egészre nyílik kilátása - még ha ez az egész maga rész is, a definíció szerint kisebbség a többség mellett vagy a többségen belül. Ama figyelő szívesen venné hát olyannak a nemzetiségi-kisebbségi kultúrát, amilyennek a reményteljes fiatal prózaíró, Lovas Ildikó Szabadka-történeteinek egyik alakja önmagát: síkságnak, egyszerűségnek, beláthatónak. Ahol fölösleges tapogatózni, kutatni, fúrni - így a Pali, a pincér asszonyhőse. A jugoszláviai, a délvidéki, a vajdasági kultúra újabb jelenségeinek a nyomon követője pedig úgy, kénytelen-kelletlen, hogy hiába, tapogatózni, kutatni muszáj. Fúrni viszont nem volna tanácsos - úgyis csak a sérelmeket szaporítaná. A gyűlölködést szítaná. Ám ha már megtörtént - Bordás Győző Fűzfasíp című, a századelőn játszódó regényének fejezetcíme ez -, hogy Ég a kút!, akkor viszont hiábavaló erőlködés, kínos erőpazarlás betönni a furatokat. Még jobban zsongana aztán a vajdasági magyar irodalom egész ligete; valósággal forrna a talaja, erősödne a föld alatti morajlása. Nincs hát csodálkozónivaló rajta, ha valódi szökőkútként spriccelnek föl a bársonyos öngazgatás évtizedei alatt mélybe fojtott indulatok, ha újra meg újra kicsapnak az elfogultságok gözei.

Együtt tornyosulnak aztán, mind átláthatatlanabb sötétségben gomolyogva a szónoki beszédek. Az egyik a pozícionált értelmiségi tegnapi bűnlajstromának tételeit sorolja elő. A másik a nemzet- és fajmentő siránkozók mulat; fullánkös pásztorként lesi, ki kóborolt el, főállásban magyarnak, és ki került az irodalom mennyei mezején a „nemzetisors-vállaló” irodalom hangosbemondói és csőszei közé. Ott füstölög, ott kavarog az a gondolat is, hogy nem a novellairás ideje a mai, és hogy amikor ég a tető fölöttünk, szabad-e magunk elé, a fehér papírlapra bámulni. Nyersebben, durvábban - nem is csak csípve, de égetve a szemet - ugyanezt a nézetet úgy fogalmazta meg hazai folyóirataink egyike, hogy a pokol, a borzalom évében, 1991 esztendejében Újvidéken versgyűjteményt összeállítani és megjelentetni „valaminemű elegáns hódolat a gyilkosoknak: á, nem számít, mi itten azért írogatunk”. Ezzel szemben csakugyan higgadtan és meggyőzően lehetett érvelni: a költők a háborúba ajult Jugoszláviának, a balkáni kocsmának, népek, nemzetek és egyének súlyos létfenyegetettségének a légkörét is földidéztek, a humánus hangját is megszólaltatták. Kevésbé meggyőző, még ha higgadt marad is, ugyanez a hang az írástudók felelősségén töprengve. A lerombolt városok, a földdel egyenlővé tett falvak, az esztelen öldöklések, a hontalanság és az otthontalanság kegyetlen száműzetései olyan tények, amelyek pusztító fényében talán nem egy a siserehadból, a hosszúra nőtt árnyékú kiáltozók között az, akinek más miatt ugyan, mint az előbb, ám legalább annyira szúrja, marja a szemet, ha az értelmiségi hivatás vagy felelősség elbagatellizálásáról olvas. Ha a háborús iszonyat idején kint egyetértően idézik itthoni esztétánk útmutatását: az írástudók felelőssége pontosan ugyanannyi, mint egy erdei favágóé, egy bioenergetikusé vagy egy analfabétáé.

Az efféle hivatkozásokban nem az csinál kedvet a füstosztatáshoz, hogy maga az utalt bizony számos tiltakozás, aláírásgyűjtés, a demokrácia egyenlő egy emberrel személyi kultuszos mozgalom akciózója volt. Még csak az sem kelt gerjedelmet, hogy mint ha imamalomban, a citátumok, az idézetek unos-untig egy szűk szerzői gárda körében forognak. Akár illenek a helyzethez, akár nem: a Nobel-díj hazai várományosaként számon tartott prózaírótól, pártelkötelezett esszéistától például az szerepel, hogy a demokratikus személyiség inkább a játékos, semmint a harcossal azonosítható; az ítélkezni tudó derűs játékosnak van igazán szerepe egy közösségben. Szarajevó, Kórógy és Laskó elviseléséhez csakugyan szükség volna némi derűre és játékoságra. Ezekén túl, végül is leginkább az könnyeztetni meg a szemet, hogy az utaló, a hivatkozásokkal megerősítést váró - és ez lehet akár vívódásának jele s erénye is - ellentmond önmagának. Ellent akkor is, amikor

azért méltat valakit, a halott Herceg Jánost, mert az a magyar kisebbségi közösséget védelmezte, az irodalmat, a művészetet szolgálainak, a közösségért vállalt feladatnak tudta. Vagy amikor - Penavin Olgát köszöntve - a szórványban a megmaradásért keményen megküzdő közösség tudatvilágával és akaraterejével való azonosulást dicsérte. A valamikor sokat emlegetett tétel mintájára szinte a „realizmus diadala”-ként is felfogható a teoretikus merevség oldása, az élettől elvonatkoztatott elvek felülbírálnak. Az erdei favágóval és az analfabétával való példálózástól eljutni odáig, hogy ha más nem, legalább a szavak lerongyolódását az írástudók számlájára írni. Itt az ideje, talán, világossá tenni: aki ezen az úton járt, s akivel olyan sűrűn perlekedtünk eddig is, az a Kisebbségi magyaróra újabb tanulmányainak és kritikáinak szerzője, Bányai János.

Hogy idáig ért, akkor is érdemes a figyelemre, amikor a kanyarjait teszi meg, útvesztőiben, zsákutcáiban bolyong. Annál is inkább, mivelhogy a Trianontól napjainkig terjedő időszak délvidéki magyar irodalmáról van már kismonográfia - és éppen a legfrissebb, Vajda Gáboré -, amelyik jószerint az egész mai irodalmat, de legalábbis a hatvanas évektől kezdődőnek a java részét úttévesztésnek látja. Anélkül, hogy egymáshoz emelnénk őket, méltó vitapartnereket látva bennük, kiragadunk egy-két olyan pontot, amelyik talán tanúsítója és bizonyítéka lehet: a vajdasági magyar kultúra miért és miképp éli meg történetének többek szerint legmélyebb válságát.

A könyörtelen elszámolások, megbélyegzések és gyanúsítgatások végletesnek és véglegesnek látszóan megosztották a tegnapi jugoszláviai magyar írástudókat. A ha nem is táborokat, de csoportokat képező ellentétek (akarva-nem akarva) mindenekelőtt politikai-ideológiai természetűek. Legyen szó akár a kisebbségi nemzettudatról, akár a kultúra, ezen belül az irodalom feladatvállalásáról, szerepéről.

Az első esetben vannak - mint Bányai János -, akik azt a hitüket deklarálják ma is, hogy nincs olyan eszme vagy társadalmi célkitűzés, ami mögé a kisebbségi magyar közösség egyként felsorakozhatna. Kiválóan tagolják ugyan, milyen erőforrások határozzák meg a nemzetiségi tudatot, szólnak a történelmi-társadalmi önismeret, az önértékek rendszerének mint belső erőforrásnak a szerepéről, aztán a többségi nemzetekkel való együttélés, valamint az egységes magyar kultúra felépítésében való részvétel fontosságáról - valamiféle „liberális szabadságteóriák” jegyében mégis azt hirdetik, hogy „a modernitás lényegileg individualista”, és hogy a kisebbségi társadalmak eddig leginkább az individualizmust „törték apróra”, az eltűnés, az asszimiláció „veszélyét” hirdetve”. Hát hirdetni kell azt, aminek riasztó méreteket öltő (tízévenként tíz százalékkal kevesebb ott a magyar) kéréseketlen folyamatait maguk is látják? Hirdetni az elkésztő tény, a statisztikák mutatta rideg valóságot? - kérdeznék innen, kívülálló avatatlanokként. Ha nem sorolnánk be ezt a doktrinér kiszólást is ama megnyilvánulások közé, amikről a kisebbségi értelmiségi megreformálhatatlan kulturális szkizofrénijáról értekezve Végel László beszél a Bányai által méltatott esszénapló, a Wittgenstein szövevénye lapjain. A kisebbségi nemzethez tartozók rejtett, takargatott sebei talán Újvidék környékén is könnyebben gyógyíthatóak és felfedhetőek lennének, ha a gondolkodó és érző értelemnek azt az állapotát, amelyben együtt van az individuális, a liberális és az anarchista kultúra, valamint a közösség iránt érzett felelősség, a kollektivisták eszmerendszerek hatása - nem mint egymással összeegyeztethetetlen adottságokat fognák fel. Talán így el lehetne jutni odáig is, hogy igenis van olyan eszme, cél, ami mögé kollektívan föl szabad sorakozni: az etnikai sajátosságokat hordozó jelenségek védelme - például. Mindenekelőtt: a nyelv. Az anyanyelv - amely szövevényben riadtan látjuk: az első fogalom (anya) zárójelbe került. Méghozzá a kisebbségi „kultúra létmódjának leírásakor, a fordítás, az összevetés, a dialógus elveinek hangsúlyozásakor. Mintha mindegy volna (a diskurzusnak biztosan), hogy nyelvükben egyenlő felek diskurálnak-e. Például dicső történelmi múltjukról és sanyarú jelenükről.

Az irodalom szerepvállalása sem valami kolonc, nyűg, rabiga, ha abból indulunk ki, amit Lotman állít: a kultúra „a közösség emlékezete”. S ha az irodalom pedig - Horváth János szerint - a nemzeté, akkor csakugyan annyira szorosán kapcsolódnak egymásba a láncszemek, ahogy ezt a Kisebbségi magyaróra lerajzolja. A nemzettudatot a kultúra és a történelem közös produktumaként, tényezőjeként értelmezve sem szabad elvonatkoztatni az „állam” és a politika meghatározó voltától, hiszen éppen a kisebbségi körülmények között szorul rá az egyén, hogy bár az állam a hivatalos

politika ellenében is, de kialakítsa nemzeti öntudatát, erősítse önismeretét. És ha a kisebbségi kultúrák „mindenekelőtt irodalmi kultúrák”, akkor ebből a tényből feladat, szerep is hárul rájuk - óhatatlanul. S alighanem mindegy, hogy peremkulturaként vagy pedig regionális kulturaként határozzák-e meg önmagukat, és hogy van-e egységes műveltségük. A szerep, a feladat aligha függhet attól, amit Szeli István A peremkultúra élettana című könyvét elemezve Bányai állít: a Vajdaságban kultúrák léteznek, nemzeti kultúrák, amelyek közül egyik sem tekinthető a szó hagyományos értelmében nemzetinek. Eme regionális vagy peremkultúra védelme el sem képzelhető a történelmi és nemzeti sajátosságok számbavétele, tudatosítása nélkül. És ha hiszünk abban, amit az Állomáskeresésben egyik fejezetének előljáró beszédében Juhász Erzsébet mond, hogy ugyanis az irodalmi mű, legmélyebb lényege szerint, önmagunk és a világ megismerésének egyik legjobb eszköze, akkor ebből a megismerésből nem maradhat ki a legszűkebb régióink, peremvidékünk sem.

A vajdasági magyar kultúra és irodalom önmeghatározásához, lám, szorosan hozzátartoznak azok a dilemmák, hogy vajon a helyen, helyzetben és körülményben túl jelöl-e tartalmat és értelmet is a „kisebbségi” fogalom. Például - a Bori Imre irodalomtörténetének hiányzó fejezete kapcsán fölhozott - egy másik tér különös nézőpontját, egy másik, egy idegen szellemi és kulturális környezetben megfogalmazott vállalkozását „gondolatnak és léleknek”. Hogy a másik tér sajátosságának emlegetésekor a sokat vitatott, régi couleur locale-nál, a helyi színeknél kötünk ki ma is - ezt még azok az újabb keletű kérdések sem fedhetik el, amik egyébként nagyon is okkal merülnek föl. Ilyenek, mint hogy hová számítódnak a külföldre, például Magyarországra távozottak, kiváltképp, hogy az Új Symposiont is magukkal vitték. Nem úgy szükséges-e számításba venni őket, ahogy hajdanán a függetlenségük megszűnte után a lengyelek tették: az emigránsok jelentették az irodalmukat. Mi a helyzet aztán a visszavonult, elhallgatott alkotókkal? Bárhonnán is közelítsünk azonban az önmeghatározás belső igényéhez, a vajdasági magyar irodalom kezdeteinél lyukadunk ki. Miként a romániai magyar irodalom, a hosszú és kegyetlen diktatúra évtizedei után 1989 telén mindjárt a Kiáltó Szóhoz tért vissza, akként most a vajdaságiak is azt keresik - Bányai Jánossal -, hogy vajon maradt-e még (kiáltó helyett) kimondható szavuk.

És akire, amire ebben a keresésben rátalálnak, az egyúttal a szembesülés szükségét is előhívja: Senteleky Kornél, a maga munkásságával, irodalomszervező elveivel és szerkesztői gyakorlatával. Ám mert ez a név egy időben egy egész nemzedék - a Új Symposion induló gárdája - számára (Bányai János számvetése szerint) minden rossznak a mintája is volt, ezért a húszas-harmincas évek mellett a hatvanas esztendőök és a későbbi idők irodalomfelfogásával is erkölcsi kényszer szembenézniük. A felülvizsgálat, a „revízió” tehát kettős. És bár gyanakodhatunk, hogy a Kisebbségi magyaróra gyónása nem eléggé töredelmes - a tanulságosságához aligha férhet kétség. Ahhoz például, hogy „keményen és kalapáccsal” nem szabad irodalmat mívelni. Sem előítéletekkel. Kiváltképp pedig nem úgy, hogy még elolvasásra sem méltatjuk az életművet, nehogy zavarjon bennünket megfellebbezhetetlenül határozott véleményünk gúnyos és gögös hangoztatásában. Senteleky Kornál születésének századik évfordulója végre alkalmat kínált tehát az önvizsgálatra. Annak kimondására, hogy „durvák voltunk és türelmetlenek”. Meg, persze, igazságtalanok is. Hogy a helyi színek elméletét nem lett volna szabad a dilettantizmussal, a „tőpartiság”-gal, a templomtorony provinciális perspektívájával társítani, a csökkent maradiság, a bezárkózás biztos jelét látni benne - ez a belátás hiányzik, talán, még maisa beismeréshez. Az a kései jóvátétel, amelyre - egy irodalom, vagy egy ízlés, egy uralkodóvá emelt felfogás adósságát törlesztve? - Bori Imre vállalkozott Senteleky-monográfiájával. Az ide vonatkozó fejezetben nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a vajdasági magyar irodalom Kazinczyja eszméi egy részét a transzszilvanizmust hirdető erdélyi publikációkból kölcsönözte, hanem azt is, hogy a „helyi színek” programszerű képviselete nem sajátos kisebbségi magyar irodalmi jelenség volt. Egy olyan szarajevói írói kör hasonló törekvését idézi, amelyiknek Ivo Andrić is tagja volt. Még nyomatékosabb, amit a mai kultúrgeográfia egyik alakjától idéz, Franz Bobekttől: „Minden emberi közösség függ attól a térségtől, amelyben él. Ez a térség, táj hat termelési kultúrájára, szemléletére, belső életformájára, hiedelemvilágára és társadalmi rétegződésére. A hagyományos közösségek tagjai a fizikai térség használói, alakítói, és ez alakítja őket is. Abban és abból élnek.”

Ennek a jóvátételnek, vagy ha úgy tetszik, a hagyomány újraértelmezésének, mi több, a vajdasági magyar irodalom státusza újragondolásának, 1918 és 1945 után a harmadik fordulata-indulása megteremtésének lett szerves része a Szenteleky-minta a fiatalabb nemzedékek írásaiban is. A Versek éve 1995 összeállítását lapozva (Híd, 1995. 7-8.) jó érzékkel vette észre a Visszanéz távozóban a vers című kisesszé szerzője, Toldi Éva (Híd, 1995. 10-11.), hogy mind Fenyvesi Ottó, mind pedig Harkai Vass Éva abban a Szenteleky Kornélban leli meg a kapaszkodókat, a gyökereket, aki a vajdasági magyar líra gyökértelenségét panaszolta fel. „Értelmetlen volna ez az egész hercehurca? - kérdezi, halott vajdasági költőket olvasva, az előbbi, és felelet helyett így folytatja, zárja a versét: - Posztmodernül öszülünk. Nyaljátok ki a szívem". A költő pedig, „újraénekelve" Szenteleky versét, az Akácok az őszbent, szélcsendet és trespert alkonyatot, hersegő mélabút, megrekedt mozdulatokat vizionál. A „nyakig a couleur locale-ban" állapotát úgy jeleníti meg, mint ahol „ez már nem az a párbeszéd / megsokasodtak a közhelyek / kitérő idegen beszédek / befojtott szöveggörnyezet / csak mondod és mondod és nem értik / itt nincs tragédia". Szabadkáról szólva Lovas Ildikó is szükségét érzi, hogy a fiatal író helyzetének és feladatának tisztázásakor eltöprengjen azon, mit jelent számára a „vajdasági" szó. „... a couleur locale-ban is csak akkor szeretek lenni - írja -, ha oda saját akaratomból lépek be. Nem az a kérdés, hogy betérek-e... A kérdés (...), hogy elvárják-e tőlem a betérést vagy annak gesztusát. Úgy tűnt, hogy el." Miután úgy tűnik fel, hogy elhárítja magától a helyi színek képviselőjét, csöppet sem váratlanul így folytatja: „A couleur locale-ban igen jól érzem magam... Abban a lokálban, ahol én szeretek üldögelni, Szentelekynek az akácokról szóló verséről bizton tudják, hogy nem éppen a poros bús bácskai tájban álldogáló akácról van szó, a fáról, de nem is rólunk, ahogy árválkodunk. Itt. Most. Mindenkor." Aztán: az 'akáchoz', de az európai lokálhoz is meg kell találni a kapcsolódási pontokat; egy időben. „Mert nagyon fontos, hogy egyidőbeni történekekről, dolgokról szóljak, megtartva a magam kis bácskai lokálját, de ugyanabban a pillanatban, egyazon vérkeringéssel a másikkban is benne legyek.”

Legelőször is, persze, azt a regényt illet volna említeni, amelyiknek a hazai újrakiadása talán most ráirányíthatja a figyelmet nemcsak az értékeire, művészi kvalitásaira, de a szimptomatikus voltára is. Alighanem az egész délvidéki magyar irodalomszemléletnek jellegzetes tünete ugyanis az a váltás-változás, amit e regény narrátora megtesz, amin a történetek elbeszélője átmege: az ironikus kívülálló pozícióját feladva mindinkább a beleérező, azonosuló történetmondó szerepét veszi magára. A Forum 1984. évi regény pályázatának díjnyertes művéről van szó, Juhász Erzsébet Műkedvelők című alkotásáról, amelyik egy korabeli méltatás szerint is az irodalmuk hőskorát idézi meg, ezen belül Szenteleky Kornélnak és társainak az alakját. A Fekete J. József által is elemzett (Próbafüzet. JMMT, 1993.) utód nélküli nagyapóság ironikus paradoxonjainak, az „ahogy mi fülelünk (a műre), nem fülel úgy senki" kedélyes nótáinak és a giccses-almanachos szóvirágoknak a kévéi végül is olyan kalangyában csúsznak egymásra, amelynek a felrakását egy korabeli - Podolszki Józsefnek adott - interjúban (7 Nap, 1985. március 22.) így magyarázta a szerző:

„Volt a mi jugoszláviai magyar irodalmunknak egy olyan korszaka, amikor nagyon európai volt. Ez ellen én nem akarok szót emelni, azt azonban nyilván befolyásolta, hogy Szentelekyt választottam regénymodellnek, mert annyira európaiak voltunk, sőt, annyira magyarok és jugoszlávok együttvéve, hogy úgy éreztem, elsikkad a lényeg, hogy valamit teljesen elfelejtünk önmagunkról, hogy összevissza hamisítjuk a saját tudatunkat, hogy tulajdonképpen egy hamis tudat határoz meg bennünket. Persze, ez így sarkított, mert én mindenekelőtt a költészetben eluralkodó rossz utánérzésekre gondolok, de természetesen a prózára is érvényes ugyanez. Nos, ezekre gondolva érzem azt, hogy Szenteleky nagyon aktuális.”

Érvényes és aktuális. És nem csupán az európaiság vagy vajdaságiság hamis dilemmája okán. És nem is az elárvultság, az elveszettség, a talajtalanság örökösén kínzó élménye miatt. Vagy mert hogy a Műkedvelők emlékezetes álomjelenetére - a pokol tornáca holtüres nézőterének rég szétszéledt közönsége előtt mikor leplezett fogcsikorgatással és daccal, mikor pedig boldog önfeledtséggel játszik egy kísértetzenekar -, mint a vajdasági irodalom lehetséges önmetaforájára rímelhet a reflexiókkal átszótt Lovas Ildikó-történet, a Csak ez a hó rémisztő látomása. A helyszín itt is az őszövetségi Seol, a pokol tornáca, „ahová a holtak kerülnek, ahol nincs jaj, de remény se,

nincs szenvedés, de jövő sem". A vajdasági lét színhelyévé tenni a Seolt, a vermet, és „ebbe a keretbe aztán még a menni/maradni kérdése is belefért volna" - ennek a szándéknak az ideiglenes felfüggesztéséről beszél az író. Ám amiért, mindezekon túl, újra érvényes és aktuális Ószivác irodalom-szervezője, az a regénycímbe is emelt „műkedvelők"-nek az újbóli feltűnte, megjelenése és megjelenítése.

Több változat különíthető el itt is. Van, ahol tematikusan, alakrajzilag is a szó jó - és eredeti - értelmében vett dilettánsoké a teremtett világ terepe. Ilyennek mutatkozik Bordás Győző tervezett regénytrilógiájának eddig megjelent két kötete, a Fűzfasíp és a Csukódó zsilipek. Nem azáltal, hogy az egyszerre művelődés- és helytörténeti, valamint művészregény hőisében, Pichler Józsefben annak a Pechán Józsefnek, verbászi festőművésznek az alakját ismerhetni fel, akiről éppen Szenteleky Kornál írta az első nagy tanulmányt, a vajdasági művészsors jellegzetes megtestesítőjét látva benne. Az egyfelől tények és események közlésére, másfelől anekdoták, sztorik elmesélésére épülő vállalkozás a teljes élet megidézése, a lélekelemzés felé vezetői szálakat úgy vágja el, hogy a személyiséget jobbra a cselekedeteivel, a tevékenységével azonosítja, ám érzékelteti a mindenes sors, a műkedvelői szinten mindenhez értés, mindent kipróbálás helyzet parancsolta szükségét is. Abban a kisvárosi galériában, amelyhez a színdarabot író, zenét komponáló, bábjátékot szerző Pichleren kívül Sauer Jakab, a földrajz és természetrajz gimnáziumi tanára vagy a híres madarász, Schnek Jakab, aztán a babonákról könyvet szerző Kármán József vagy a filmet készítő moztulajdonos, Bosnyák Ernő és mások is hozzátartoznak - ebben a társaságban ösztönző szerep jut a különböző tudományok és művészeti ágak amatőr művelőinek. A regény világát átszövő fűzfamotívum a maga melankóliájával közelbe hódhatja a nem gúnyosan szemlélt fűzfa-poéta figuráját is. Azét, megnevezetlenül bár, aki a fűzfasíp fújásában lelheti a maga örömét. Miközben megvan az a vigasza is, hogy ez a síp „Kicsi, igénytelen, talán nem is lehet hangszernek nevezni, de érdekes... mert nem hallatszik messzire, nem olyan az, mint a hajósíp..., hanem nekünk való, a lelkünk szólal meg általa. S főleg a bánat jön ki belőle."

Nem esik messze ettől az a változat, ahol az alakrajzhoz az alkotói „hasznos akarat" és a befogadói visszhangtalanság, közöny művészetfilozófiai kérdései társulnak. Abban a gesztusban, például, ahogy a Gion Nándor-regény, a Mint a felszabadítók íróhőse, M. Holló János átadja az elbeszélői szót, a narrátori szerepet Irmay József asztalosnak, nemcsak az életről, illetve az elbeszélésről szóló elbeszélés különválasztásának, majd egybekapcsolásának műfaji törekvése rejthet, és nem is csupán az az igyekezet, hogy a közelmúlt Balkánjának háborús borzalmait békévé oldja az emlékezés. Éppen a kötet címadó epizódja mulat, kesernyésen, azon a tapasztalaton, hogy a közösségek a fűzfa-poétákat, az alkalmi verselőket, rigmusfaragókat, halottbúcsúztató kántorokat jutalmazták az elismerésükkel. Az olyan mesemondóknak; könnyed történetek kerekítőinek, mint az asztalosmester, hallgatósága van - a sikeres íróra pedig az a sors vár (az utolsó epizód, az Üriemberek a folyón tanúsága szerint), a saját könyvét olvassa.

Az öniróniának ez a derűje hiányzik, bizony, nem egy olyan verselőből, aki helyet kapott ugyan a teljesen szabadon, minden kontroll, minőségi válogatási szándék nélkül létrejött Versek éve 1995 gyűjteményében, ám akinek a jelenléte megint csak a kisebbségi magyar irodalmak kezdeteire emlékeztet: szóhoz juttatni, megbecsülni a dilettánsokat is. Alighanem az értékelési szempontoknak a Makkai Sándor által is kárhoztatott törpesége (Nem lehet), és aligha az összeállítók minőségérzékének eltompulása vezetett oda, hogy a szerkesztők máskor oly szigorú szemé meg sem rebbent az afféle sorok, strófák olvastán, mint: a Félelem és rémület „Együtt élnek velünk, / jajjá téve létünk, / kínzó játékukban / dögszagot lihegünk. / Már velük születünk, / velük éljük létünk, / minden napunk-percünk / velük dobol bennünk"; vagy: vers a Barátokról: „Együtt voltunk / csintalanok, rosszak, / néha konok-gonoszak / azzal, ki hozzánk jó volt/ (és ez később is így volt!)". Aztán a Félrefordultak tőlünk helyzete: „Mit az idegennek, ugyebár, / A minket emésztő fergeteg! / Törődése ép talajon jár, / Nem köti láng, se jéggörgeteg." Theresiopolis se különb: „itt / Pannónia kvarcágytál, melyben / lábmosása ezredéves gyalázat / sokak kegyútjainak". A romlás oszlopfőin olvasható felirat: „Átvérzik a / sorsunk sara, / szölongat a / romtemploma". Végül két strófát még, mutatóba. A (Hány ingerversből - ez a címe! -: , Jó uraim, ha ízét veszti a só, / a korhelylevest mivel ízesítem? / Ez bizony az utolsó stáció! / Mit tegyen az, kinek hite nincsen? / Mint a hold, fogyóban

a türelem. / Hasunkra süt a történelem." És tényleg legvégül, a beszédes nincs kegyelem csattanója: „Majd az élet megtanít, / Hátamból szíjat hasít: / Nincs kegyelem, kímélet, / Kimondva az ítélet."

Nincs, nem lehet kegyelem, kímélet a máskülönben hasznos és fontos vállalkozás, a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság kiskönyvtára élet- és korrajzok sorozatának első darabja, Szirma Bosán Magda Gálék című, Gál László és Erzsébet kevéssé ismert élete alcímű munkájára iránt sem. A dilettantizmushoz itt doktrinárság társul: a marxista-leninista eszmék bigott tisztelete. A szocializmus még mindig mint „a magasabbrendű társadalmi viszonyok" megvalósítása jelenik meg, ahová „széles frontú, hosszú távú küzdelem vezethet". É szemlélet szerint Horthy katonái, természetesen, a második bécsi döntést követően is „elfoglalták Bácskát", és Gált a detektívek annyira üldözték, hogy otthon, a lakásában, a faliszekrényben sem találtak rá. Kiderül még e regényes életrajzból, hogy Szilágyosomlyó Nagyvárad közelében, Nagykároly meg Szatmár környékén van - hogy mindkettő nevezetes történelmi és irodalmi hely, ha más miatt nem, hát a Báthoryak, és Petőfi és Ady és Kaffka Margit miatt, erre éppúgy nem derül fény, miként arra sem, hogy vajon a tudás utáni vágy hogyan „szállhat át" nagyszülőkről szülőkre s gyermekekre - és így tovább, a családi imtimpistáskodásokig. Lehetett volna nagy érdeme is e pártos panegirikusznak: nyilvánosságra került és hagyatékban maradt dokumentumokkal egyaránt hitelesíteni azt a fordulatot, ahogy a bolsevista jugoszláv politika kiszolgálójából, Sztálin és Tito ékes szavú dicsőítőjéből rezignált hangú, kiábrándult poéta lett. S hátha ebben jótékony hatású lehetett még a kalapács is: az a „hideg hullám", az az „irodalmi hidegháború", amely az Új Symposionisták jóvoltából Gált sem kímélte. E tekintetben érdekes az útinaplójából idézett részlet: „Vajdasági? Nem valószínű, hogy Makedónisi Nagy Sándor tiltakozott volna az ellen, hogy ő »Makedónisi« vagy Jézus az ellen, hogy »Názáreti«. A Mireió remekmű, pedig tájköltő írta - tájnyelven... A világpolgár azt hiszi, hogy egy nagyobb világ őt magát teszi nagyobbá."

A műkedvelők vágta csapásokon is ide jutunk, lám, a vajdasági magyar irodalmat megosztó ellentétekig. Addig a hol finomkodóan, hol meg nyers közvetlenséggel, tettetett otrombasággal, durva hétköznapiassággal megfogalmazott véleményig, hogy „ó a nagyivón kaszát minektek / ahogy a lexikonok / irodalomtörténetek / s tört irodalmak rám vonatkozó passzusaival / ki lehet törölni" a valamit - ahogy a tíz évvel ezelőtt keletkezett, de csak most megjelentetett Gulyás József-vers, az Arról miért nem tudok itt ma élni mondja (Híd, 1996. 2-3.) Ugyanitt olvasható: „a Symposion Tolnaitól Badáig / lefelé egyenes úton a gödörbe / nullától nulláig / Bálínk meg a kisbajmoki zsákutcából / az irodalmi zsákutcaig / vagyis a világhírnévig / és vissza". Aztán, a valóságreferencia iránt kétséget aligha hagyva: „a vajdasági magyar irodalom / Symposion-féle aranykorának / rögeszméjébe jegecesedve / mint egy felakadt lemez / önmaga árnyékában csépelődve / nyögi nyögdecsele. / üss oda a légyecsapóval / meg a franciasapkával / oh nádrealizmus!" És a költemény csattanója, szinte szó szerinti értelemben: „majdcsak vége lesz gondolom sírva vidáman / de előbb még pofonok esnek ímé"

A pofonok helyett, a sírva vidáman való leszámolás helyett tán a higgadt szembenézés, a tárgyilagos önvizsgálat ideje jött el. Ha valaminek a vége, akkor a kezdete is. A most már még csak cím szerint sem felsorolható művek azt tanúsítják, hogy a háborúval - a harmadikkal? - való számvetésen túl a menni vagy maradni? csöppet sem mesterségesen felvetett, korántsem buta és onanisztikus dilemmája (Tolnai Ottó minősítő szavai ezek Lovas Ildikó könyvének végén) fogalmazódik meg a legsűrűbben és a legtöbb műfajban. És még valami, újdonságként, meglepetésként ez is: a nosztalgia, a szülőföldjüket elhagyók nosztalgiája. „A nosztalgia kezdetben könnyed fátyla egyre súlyosabban nehezedik kiszemelt áldozatára, mintha meg akarná fojtani, mert hát tulajdonképpen ez is a végső szándéka" - írja az Én már nem utazom Argentínába elején, a Nosztalgia című esszéjében Balázs Attila.

A délvidéki magyar irodalom ezt az utat is bejárja: az iróniától a nosztalgiáig. A belátás útja is ez. Azé a belátásé, hogy a környezet, couleur locale éppúgy fojtogathat, mint a nosztalgia, a vágyódás a hely, a helyi színek után.

A mai vajdasági magyar irodalomról

1994-ben volt egy tanácskozás Debrecenben a vajdasági magyar irodalomról. A szlovákiai Peéry Rezső két világháború között megfogalmazott mondatát idéztem akkor, mely az ottani magyar irodalomra vonatkozóan íródott le, de úgy éreztem, hívebben összegezi a vajdasági magyar irodalom jelenére vonatkozó hiányosságokat, s azok gyökereit, mint mindaz, amit én mondhattam volna róluk. A mondat így hangzott: „Irodalmunk mögött nincs létértelem, nincs idegekkel lereagált alkotó gondolat, nincs éltető eszmei nyugtalanság. Irodalmunk legnagyobb része periferikus termelés lett.”

A helyzet, néhány kivételtől eltekintve, azóta sem változott a Vajdaságban a szépirodalmi műveket illetően. Figyelemreméltó azonban, hogy az irodalmunkról való gondolkodás terén jelentős változás van folyamatban. Bori Imre 1993-ban megjelent vajdasági magyar irodalomtörténetének utószavában Bányai János felteszi a mindinkább időszerű kérdést: „Milyen irodalomtörténeti és történeti, milyen esztétikai és gondolati tapasztalatokból értelmezhető a kisebbségi magyar irodalmak története? (...) A kérdések időszerűsége, éppen most, nem pusztán abból adódik - hogy elkészült a Jugoszláviai magyar irodalom rövid történetének újabb, átdolgozott, bővített kiadása -, inkább abból a körülményből, hogy az elmúlt egy-két vagy három-négy év során „befejeződött” a jugoszláviai (és talán minden kisebbségi) magyar irodalom 1918 óta tartó alakulástörténetének egy fejezete, és megjelentek a változások kiváltotta új szempontok, új történeti és irodalmi kritériumok kihívásai, s ezek között leginkább az a kérdés, most hogyan, milyen történeti megpoétikai keretben tartható fenn továbbra is - ha fenntartható - a „kisebbségi magyar irodalom” ez ideig kialakult történeti és elméleti kategóriája.”¹

Az elmúlt két-három év során azok a könyvek és írások bírnak tényleges jelentőséggel, amelyek a fent megfogalmazott kérdésekre keresik a választ. Kétségtelen ugyanis, hogy a '80-as '90-es évek fordulóján lezárult egy korszak a magyarországi magyar irodalomban éppúgy, mint a kisebbségi magyar irodalmakban. (Nyilván a nyugati magyar emigráció irodalmában is, de erről majd nálam illetékesebbek fognak beszélni.) Ahhoz, hogy a jugoszláviai, illetőleg vajdasági magyar irodalomban végbement változásokról beszéljek, szükségem van egy tágabb kontextusra. S ezt, a dolgok természetéből következően, mindenekelőtt a többi kisebbségi magyar irodalom hasonló jelenségei képezhetik.

Kiindulópontom Elek Tibor *Az önmetaforák születése és alkonya* című tanulmánya.² E tanulmány többé-kevésbé tényként kezeli azt a jelenséget, hogy a kisebbségi magyar irodalmakban az önmetaforák kora a végéhez közeledik. „Trianon után - írja - az új országhatáron kívül rekedt magyarságot mindenütt váratlanul érte a megszokott többségi pozíciót felváltó kisebbségi helyzet. Az első évek megdöbbenése, tehetetlenségérzete, meneküléshulláma után a helyi értelmiség mindenütt hozzájárult a kisebbségi nemzetközösség életfeltételeit biztosító önálló társadalmi, politikai, kulturális intézményrendszer megteremtéséhez.”³ Majd felvázolja az Erdélyben megteremtődő transzszilvanizmus eszméjét, mely a gyöngy-kagyló-szimbólumban összegeződve azt fejezi ki, hogy „a kagyló védekező reflexének folyamata kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesül.”⁴ A csehszlovákiai magyarság két háború közti eszmélésére vonatkozóan mondja, hogy a történelmi hagyományok hiánya és a szellemi-kulturális élet fejletlensége következtében a transzszilvanizmushoz hasonló gazdag eszmevilág helyett csak egy-két alapelve épült az egyébként is jóval szűkebb körben ható ideológia. A szülőföld szépségének felismerése és a hozzá való hűség alapértékké nyilvánítása természetesen, ha nem is az ideológiában, de az irodalmi művekben ott is jelen volt, ugyanakkor a regionalizmus gondolata

1 Bányai János: Utószó. In: Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Újvidék, 1993.

2 Elek Tibor: *Az önmetaforák születése és alkonya*. Tiszatáj, 1996/1.

3 Uo. 16. o.

4 Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Bukarest, 1992. 45. o. - idézi i. m. Elek Tibor.

helyett inkább egyfajta elvont egyetemesség és humanizmus eszme hódított. Ami Erdélyben kisebbségi humanizmusként fogalmazódott meg, vagy kisebbségek modell értékű szerepeként (...) az a Felvidéken már egyenesen kisebbségi messianizmusként jelent meg. A megnyomorított kisebbségi létezés nyomán kialakuló lelki atmoszféra a szabálytalan életérzések és helyzettudatok melegágya lett.”⁵

Ami a Trianon utáni öneszmélést illeti a Vajdaságban, egy korábbi tanulmányomban már részletesen kifejtettem, hogy - megítélésem szerint - itt a couleur locale, a helyi színek elmélete meghirdetett ugyan, de esztétikailag értékes műveket csak elvétve tudott teremteni, s az a kevés is, néhány jó vers és novella 1945 után feledésbe merült. Csak maga a szólam maradt meg az irodalmi köztudatban, az is úgy, mintha ama disznóólszag alapkövetelménye lett s maradt volna a helyi színeknek. Ennyit a Trianon utáni öneszmélés vajdasági hagyományáról.

A szükségszerűen túl hosszú bevezető után most jutottam el előadásom tulajdonképpeni tárgyához, ahhoz, hogy a történetiséget szem előtt tartva mutassák rá a provinciális igénytelenség mindennél fenyegetőbb mai veszélyére, s nekilássak a vajdasági magyar irodalomban az utóbbi években szárnyra kapó hamistudat s a vele járó dilettantizmus feltérképezéséhez.

Az ötvenes évek magyar irodalmában a két háború között meghirdetett helyi színek elmélete keveredett a kommunista propagandával. A templomtorony-perspektíva, vagy tópartiság a tesvériség-egységet építő öntudatos kommunista propagandájának kettős korlátoltságával. Ezek ellenében emelkedik ki új színpontként Fehér Ferenc első és második verseskötete (Jobbágyok unokája, 1953. Álom a dűlőutak szélén, 1956.), melyek vállalják a személyes sors áldását és átkát, ennek az örökségnek a feldolgozhatatlanságát, „jelenbe forrósításának” képtelenségét. Nagy kár, hogy e költészet e problémákkal való mély szembesülés helyett a sekélyesség, a „kelmesség” felé kanyarodott el. S noha évtizedeken át a vajdasági magyar irodalom legismertebb költőjének számított, s minden bizonnyal ő rendelkezett a legszélesebb olvasótáborral, tényleges létkérdések, gondok és kétségek helyett e költészet az önsajnálát és a kirakatvalóság „megéneklése” között vacillált csupán. Annak az irodalmi korszakváltásnak, mely az Új Symposion-nemzedék fellépésével következett be a vajdasági magyar irodalomban a hatvanas évek elején, Gerold László szerint voltak előzményei. „A Symposion képviselte modernség hajszalgyökerei - írja - az ötvenes évek Hídjába nyúlnak vissza, attól függetlenül, hogy a mozgalom nem vállalt közösséget sem az 1945 után évekig kötelező irányzattal szembeforduló írókkal, akik az ötvenes évek elején-közepén a Majtényi Mihály, majd Herceg János szerkesztette Hídban publikálva perelték vissza a politikától az irodalom önelvűségének jogát, s voltak ilyképpen egy adott pillanatban modernek.”⁶ Nincs okom kétségbevonni a fentieket, a Symposion hozta korszakváltás súlyán és jelentőségén azonban ez mit sem változtat. Minthogy valóban e nemzedék fellépése jelentette az első markáns szembeszállást a provincializmussal.

Nem véletlen, hogy mai szögből nézve ez lesz igazán hangsúlyos. A mai helyzet felmérésekor ugyanis számot kell vetnünk örökségünkkel. S e számvetésből az derül ki, hogy a Symposion-örökség leglényegesebb vonása egyrészt kiiktatódott az irodalmi köztudatból, másrészt meghamisítódott. Az irodalmi köztudatot plurális fogalomnak tételezem, tehát mindkettő érvényes egyidejűleg. Mielőtt ezt részletezném, el kell mondanom, hogy mit tartok én ma a Symposion legfontosabb örökségének. Mindenekelőtt az irodalom és kultúra látóköreinek kiszélesedését, az ebbéli ismeretek folyamatos gyarapítását, a a formaprobléma iránti fogékonyság folyamatos művelését. Bányai Jánost idézve: „...amivel akkor szemben álltunk, a tespedt mozdulatlanosság, a vidékies színvonaltalanság, az idegen földről származó gondolat és érzés visszautasítása, a banalitások, a provincializmus, a por és a hagyománytalanság, a sár és a disznóólszag (...) az irodalmat, a kisebbségi irodalmat is, ki akartuk menteni a közvetlen használhatóság nyűgéből. Nem hagytuk az irodalmat másra használni, mint arra, amire és amiért ősidők óta van. Más szóval, komolyan vettük azt, hogy esztétikum, hogy irodalmi érték, törődtünk azzal, hogy irodalmi forma és irodalmi stílus, sokat adtunk az irodalmi tájékozódásra, arra tehát, hogy otthon legyünk az

5 Elek Tibor i. m. 17-18.

6 Gerold László: Modernség jelenségek a vajdasági magyar irodalomban. Tiszatáj, 1995/1. 47. o.

irodalomban.⁷⁷ Ennél szűkszavúbban és pontosabban aligha volna összefoglalható mindaz, amit a Symposium megjelenése korszakalkotó újdonságként behozott a vajdasági magyar irodalomba. Abból azonban már jóval kevesebbet fogadott be annak idején is az ún. irodalmi köztudat, hogy mindez a szélesebb irodalmi és művészeti tájékozódás, a forma és a stílus kiművelését eredményezte évtizedeken át. A Symposium kezdettől fogva 1983-ig bezárólag az induló irodalmi nemzedékek műhelye volt. S ha kezdettől fogva mindvégig egyenetlen volt is a színvonala, mert voltak iskolás dolgozatok benne éppúgy, mint hányaveti stílusban megírt szövegek, irányvételén azonban ez nem változtatott, széles látókörűsége, igényessége mindig maradandóbbnak bizonyult. S a Vajdaságban 1983-ig nagyobb esélye volt saját hangjának megtalálására annak, aki ebben a műhelyben töltötte el íróságának inas éveit. Mert a saját hang az irodalomban nem lehet más, mint az író közérzetének, életérzésének és világlátásnak a mű öntörvényűsége szerinti megfogalmazása. Nincs öntörvényűség önmagában, csak a fentiekől elválaszthatatlan összefüggésben. Minden valamirevaló mű alapfeltétele, hogy az író önnön konkrét tapasztalataiból megteremtődő közérzete, életérzése és világlátása az áttételek bonyolult hálózatrendszerén keresztül fogalmazódjék meg. Enélkül nem nyíthat az egyetemes felé. Enélkül nem lehet más csak publicisztika, mely érthetőnek érthető ugyan, de nem mozgatja meg az ember képzeletét, nem járja át egész valóját, egyszóval: semmi esélye arra, hogy esztétikai élményt váltson ki.

A vajdasági magyar irodalom legnagyobb szerencsétlensége, hogy volt ugyan írói műhelye, olvasói műhelye viszont nem volt. A kisebbségben élő népcsoportokban alig van esély arra, hogy végbemenjen az olvasók rétegződése. Így aligha tévedek, ha úgy fogalmazok, hogy a vajdasági magyar irodalom kivételes szerencséje, hogy a többi kisebbséghez viszonyítva a nyolcvanas évek elejéig kevésbé korlátozta a kommunista gondolkodás uniformizmusa, ám mindazt, amit műveltségben, tájékozódásban, az irodalmi forma és az irodalmi stílus terén elért, mégsem tudta vitathatatlan értéként beleplántálni az irodalmi köztudatba. Mert ha ez megtörtént volna, Jugoszlávia széthullása, az évekig tartó háború, az általános ínség, a nagyszámú elvándorlás, a tehetősebb polgárok és számos értelmiségi eltávozása sem tudta volna ilyen gyökeresen megváltoztatni a vajdasági magyar irodalom és kultúra színvonalát. (A legborzasztóbb: a jugoszláv térség erkölcsi hitelvesztése, etikai demoralizáltsága ugyanis nem bennünket terhel és sújt, még ha éppúgy elszenvedői vagyunk magunk is. A kettő között mégis alapvető a különbség.) Ma alig van látható nyoma és ösztönző hatása annak, hogy nincs kultúra és nincs irodalom tájékozódás és szívós szellemi munka nélkül. Nélkülük csak provinciális igénytelenség van, önelégültség és beszűkültség. A mai vajdasági magyar irodalomra, jónéhány változatlanul színvonalas íróját, esztétáját kivéve a provincializmus és a műveletlenség mind nagyobb térhódítása jellemző. S mintha most támadt volna fel az igény mindarra, ami a többi kisebbségi magyar irodalomban végre leáldozott.

„Az individuum lázadása a kisebbségi magyar irodalmakban nem most kezdődött tehát, hanem a hatvanas-hetvenes években - írja már idézett tanulmányában Elek Tibor -, akkor indultak el azok a nemzedékek, amelyek az elődeik által felvállalt szerepeket, az általuk képviselt irodalomeszményt már nem tudták, és nem is akarták követni. Nem, mert már nem érezték magukat feljogosítva a közösség képviseletére, mert nem akarták a személyiség érdekeit egy elvont kollektívum mögé helyezni, se nem akarták összekeverni az erkölcsöt és az esztétikumot, mert a művészet nevében elzárkóztak mindenféle eszközszerectől, s mert a szolgálatelvűség mellett szakítani vágytak az önkorlátozó valóságbrázolással. A hetvenes években a közösségközpontú és a személyiség- és esztétikumközpontú irodalomeszmény együttélése, de még az előbbi túlsúlya figyelhető meg mind a romániai, mind a szlovákiai magyar irodalomban (a jugoszláviaiban már akkor is fordítva).⁸ A kilencvenes évektől kezdődően, amikor a többi kisebbségi irodalomban előrevivő törekvések hódítottak tért, Vajdaságban épp fordítva, hangot kaptak azok az eszmék, amelyek szerint csak az az igazán hiteles irodalmi mű, mely kisebbségi sorskérdéseinket szólaltatja meg. Vajda Gábor vajdasági magyar irodalomtörténete például így fogalmaz erről: „Az, hogy valaki „vajdasági” író-e, a születés és lakhely esetlegességén túl annak kérdése, hogy élményvilágában meghatározó erővel van-e jelen a kisebbségi sors. Ennek hiteles kifejezésében középszerű tehetségek is jeleskedhetnek,

7 Bányai János: Kisebbségi magyaróra. Újvidék, 1996. 10. o.

8 Elek Tibor: i. m. 23.

minthogy az esztétikumot a mi vidékünkön magától értetődően támogatja meg az etika értéktartománya." Aligha foglalhatnám össze tömörebben mindazt, ami irodalmi gondolkodásunkban a legtávlatlanabb beszűkülés tendenciáját példázza.

A fenti gondolkodásmódot még akkor is egyértelműen el kell utasítanom, ha - sokat töprengve rajta - mindenképp el kell ismernem Pomogáts Béla azon kitételének realitását, amely szerint „az irodalmi produktumoknak vannak bizonyos értékszintjei: tehát léteznek olyan irodalmi alkotások (életművek), amelyeknek egy regionális szellemi térben nagy jelentőségük van, a nemzeti irodalom körében mindazonáltal nincsenek igazán jelen. (...) Ez egyrészt esztétikai, másrészt recepciós kérdés, minthogy vannak olyan művek és írók, akiknek a szellemi befogadása csupán egy szűkebb: regionális kultúra részéről történt meg.”⁹ Tegyük fel, hogy a realitásokat tartva szem előtt, helytálló, pontos a fenti megállapítás. A gond csak az, hogy a magyarországi recepció túlnyomó többsége máig is azokat a kisebbségi léthelyzetben írt műveket helyezi előtérbe, amelyek a regionális irodalmak és kultúrák szempontjából bírhatnak jelentőséggel. Kivételek persze, hála Istennek, akadnak. De ezek valóban kivételeknek számítanak ez idő tájt.

A provincializmus térhódítása aligha függetleníthető a fentiekben idézett ál-közösségi szellemet propagáló gondolkodásmódtól. Megint csak kisebbségi irodalmi példákkal érzékeltetném, mekkora hanyatlást jelent ez a mai vajdasági magyar irodalomban. Amíg Grendel Lajos a szlovákiai magyar irodalom „felszabadító harcáról” beszél¹⁰, a kollektivista monumentalizmus alól való felszabadulást értve alatta, vagy ahogyan Balla Kálmán ír a hetvenes-nyolcvanas évek szlovákiai magyar lírájáról, megállapítva, hogy „válságba jutott az a magatartás, mely a fölérendelt elv, a közösség érdekeire hivatkozva tett engedményeket a személyiség rovására”¹¹ S amíg az erdélyi Visky András arra a megállapításra jut, hogy „A korszakváltás - ha van ilyen - nem a politikában következett be előbb. Pontosabb, ha úgy fogalmazzuk: a közéletben nem következett be oly mértékben, mint a művészetben. Vagy tán a művészetéről való gondolkodásunkban. A (kisebbségi) áldozathozatal napiparancsa ugyanúgy a komor uniformizáció és humortalan bolsevizáció irányába hat, mint az, ami ellene megfogalmazódik. A szolgálat, abban a formában, ahogy örökségként a két világháború közti megfogalmazásban ránk hagyományozódott, kizárólag a nép testében feloldott individuummal számolt.”¹² Addig nálunk, ha nem is egyeduralmúan, mindennek az ellenkezője is hangot kapott. Holott ha van merszünk nyíltan szembenézni e kérdésekkel, nem tapasztalhatunk mást, mint „a nagy közösségi ideológiák, utópiák lejárátódását, megszűnését, amit a kisebbségben élő magyar értelmiségi kétszeresen is megtapasztalhatott a nagy baloldali utópia mellett a megmaradást legfőbb értéként tételező nemzeti kisebbségi ideológiák kudarcát is átélve. Szembesülve a túlélésre berendezkedett stratégiák csődjével, azzal, hogy az egykori önmetaforák alapképlete, a teremtő fájdalom heroizmusa és a műalkotás pótszere csak egy szűk réteg számára jelenthet nagyon is kétséges megoldást, közösségi érvénnyel nem bírhat, amint azt az utóbbi évtized szomorú exodusai bizonyítják.”¹³

Ha van mégis magyarázat arra, hogy a Bori Imre által megírt vajdasági magyar irodalomtörténet első átértékelése egyértelműen retrográd, akkor az okokat nem pusztán abban a körülményben lelhetjük, hogy a magyar érdekvédelmi pártok megalakulása révén alkalma nyílt a vajdasági magyarságnak a nyilvános öneszmélésre. E végzetes visszafejlődés, s egyben a provincializmus nyomasztóan erőteljes térhódítása is abban leli magyarázatát, hogy kiiktatódott az irodalmi köztudatból az a tény, hogy a vajdasági magyar irodalomban a Symposium-mozgalom teremtette meg a korszerű irodalmiság alapfeltételeit. E tény meghamisítása ölt formát abban a retrográd szemléletben, melyről a fentiekben bőven esett szó. Még csak azt fűzném hozzá, hogy ennek azért van esélye a térhódításra, mert mindenestől a populista szemléletű kisebbségtudat a táptalaja. Azt hiszem, erről a zsákutcáról nem kell bővebben szólnom. Ennek a szemléletnek, akárcsak magának a populizmusnak nincs igazából semmilyen távlata. Rövid távon szokott hatni, illetőleg: ártani.

9 Pomogáts Béla: A többarcú magyar irodalom. Alföld, 1995/2. 82. o.

10 Grendel Lajos: Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén. In: A századvég szellemi körképe. Pécs, 1995. 291.

11 Balla Kálmán: Költészetünk két évtizede. Irodalmi Szemle. 1991. 2. 211. - idézi i. m. Elek Tibor.

12 Visky András: Szolgálni és (ki)szolgálni. Korunk. 1991. 5. 547-550. - idézi i. m. Elek Tibor.

13 Elek Tibor i. m. 23.

A vajdasági magyar irodalom mai válsága mindenekelőtt irodalmi önismeretünk hézagosságából ered. Nálunk 1945-től kezdődően - a hatvanas éveket kivéve - nem volt többé súlya és jelentősége az irodalomnak. A két világháború között - a zömmel gyöngye művek ellenére is - volt. Herceg János írja visszaemlékezéseiben, hogy a Kalangyát a kutya sem olvasta ugyan, de a Kalangya-esteken a magyar értelmiség és polgárság kötelezőnek érezte a megjelenést. Az 1945 utáni korszakban egyedül a hatvanas években mutatkozott az irodalom iránt igazi érdeklődés. S ez egyértelműen az Új Symposion iránt teremtődött meg. Az irodalmi estjeik iránt éppúgy, mint az általuk szervezett vitaestek iránt. Ezekon szép számmal jelentek meg értelmiségiek és egyetemista fiatalok. Ez az érdeklődés azonban mind lanyhábbá vált. Nem kell azon csodálkozni, hogy kevés érdeklődésre számíthattak azok az első nemzedéket követők symposionisták, akik az irodalmi értékek afirmálását, az irodalmi stílus és formaprobléma kérdéseit tartották elsődlegesnek. A Symposion iránti érdeklődés igazából csak akkor éledt újjá, amikor összeütközésbe került az aktuális hatalommal. Az utolsó a nyolcvanas évek elején következett be, amikor az akkori szerkesztőség nyílt összeütközésbe került a napi politika tartományi helytartóival. Ez azonban 1983-ban az akkori főszerkesztő leváltásával s a szerkesztőség kényszerű szétszéledésével járt. Attól kezdve több félbeszakadt kísérlet történt csupán a Symposion irodalmi, történeti és társadalmi öneszmélést szolgáló műhelyének megteremtésére. A legújabb kísérlet most van folyamatban. Még semmi sem tudható arról, hogy sikerrel jár-e vagy sem. Csak annyi vehető biztosra, hogy a Symposion-örökség napjainkra áthangszerelt nyitottsága, tudásgyarapító szenvedélye, az irodalmi értékek iránti fogékonyság és a formaprobléma kérdései iránti nyitottság, s nem utolsósorban irodalmi hagyományaink alapos ismerete nélkül aligha viheto majd sikerre.

Mély meggyőződés, hogy a vajdasági magyar irodalom újragondolásának és átértékelésének most jött el az ideje. Önámítás azzal áztatunk magunkat, hogy a délszláv háború fenyegetettsége és általános ínsége elől elvándorolt nagyszámú író és értelmiségi olyan űrt hagyott maga után, hogy manapság lehetetlenség az átértékelés és újragondolás feladatával megbirkóznunk. Megvallom, sokáig így gondoltam magam is, ám lassacskán arra a felismerésre jutottam, hogy a kritikai szellem működőképes értékrendjével van újra baj. Meggyőződés, hogy ma is vannak olyan kritikusaink, irodalomtörténészeink és esztétáink, akik képesek lennének működtetni egy releváns kritikai értékrendet. Hogy ez mégsem következett be mindeddig, annak legfőbb okát én a vajdasági magyar irodalom intézményrendszerében látom. A fogalomnak abban az értelmében, ahogy Roland Barthes nyomán Pomogáts Béla fogalmaz erről, ti., hogy »az irodalomnak mindig két arca van, az irodalom tulajdonképpen Janus-arcú fogalom; van ugyanis egy ontológiai és »esztétikai« arculata, ez a művek és életművek és irányzatok rendszerét mutatja, és van egy »szociológiai« és »intézményi« arculata, mely az irodalomnak, mint szellemi intézménynek egy adott társadalomban és egy adott történelmi korszakban való elhelyezkedését fejezi ki. Az irodalmat ezért egyrészt az intézmények rendszere, és ebben a vonatkozásban az intézmény fogalma nemcsak a folyóiratokat, a könyvkiadókat, az író-társaságokat, hanem az irodalompolitikát, az irodalomkritikát és az írók anyagi illetve erkölcsi helyzetének mibenlétét is magában foglalja.»¹⁴

A kisebbségi kultúra létmódja a fordítás és az összevetés - írja Bányai János. A mai áldatlan helyzetünkben való kilépést ennek tudatosítása, és különböző műfajú írásokban való „gyakorlása”, pontosabban: „teremtő kitalálása” adja az egyedüli esélyt. A fordítás és az összevetés az alábbiakban idézendő értelemben: „A kisebbségi önismeret a kultúrák találkozásában, a kultúrák egymásba játszásának területein építkezik, az eltérések és megegyezések felismerésével, a szellemi és kritikai autonómiák ápolásával, megóvásával. Ezért állítható, hogy a kisebbségi és minden bizonnyal a többségi kultúrák számára is a „fordítás” teremt lehetőséget mind a fejlődésre, mind az önazonosság megőrzésére. Érthető talán, hogy nem egyszerűen az egyik nyelvről a másikra való lefordításáról beszélek. Sokkal többről. (Arról elsősorban, hogy a fordításhoz mindenképp több nyelv kell, de legalább kettő. Csak arra a nyelvre lehet fordítani, melynek megvannak a saját szavai és mondatszerkezetei, amelynek van saját világa és kultúrája.)

14 Pomogáts Béla i. m. 81.

A fordítás ezért nem egyszerű befogadás, hanem önmagunk teremtése és újrateemtése is. És nemcsak nyelvi szövegek fordítása épül be egy közösség kultúrájába, hanem a viselkedésminták, a gondolkodás formációi, a létértelmezés tartalmi is. A kultúra - Jacques Derrida szavait használom - fordításra van ítélve. A továbbgondolás, a kommentár, a szövegek párbeszéde, a közvetlen vagy rejtett idézetek mind sorra a szélesen értelmezett fordítás nyomán kerülnek be a kultúra, mindig egy másik kultúra vérkeringésébe.”¹⁵

Hogy új korszaknak tételezhessük - legalább gondolkodásmód tekintetében - a kilencvenes évek vajdasági magyar irodalmát, ehhez mindenképp a kilencvenes években létrejött irodalmi értékeinket kell tudatosítanunk. Csak néhány markáns példát hoznék fel. Herceg János Gogoland című regényét, Tolnai Ottó árvacsáth és Vilhelm-dalok című versesköteteit, s nem utolsósorban Bányai János többször idézett kötetét, a Kisebbségi magyarórát. Irodalmi, ön- és helyzetismeretünk legfontosabb mai kilátóinak tekintem őket.

Utasi Csaba

A létezés kérdéseitől a kisebbségi flaszterozásig

„Utálatos a szüntelen panasz” - írja egy helyt Nemes Nagy Ágnes, s bár észrevételével maradéktalanul egyetértek, hozzászólásomat mégis néhány olyan tünet, jelenség elősorolásával kezdem, amely akár panaszkodásnak is tetszhet.

Amikor a nyolcvanas évek második felében Jugoszlávia-szerte, de kiváltképp Szerbiában előretört a nacionalizmus, mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszert hamarosan olyan események rázkódtatják meg, melyekhez hasonlóan ezeken a térségeken a második világháború óta nem produkált a történelem. A megrendülés méreteit persze nem lehetett megjósolni, a törzsi mítoszok, az igazságnak álcázott hazugságok és az idiotikus gyűlölködés térhódítása azonban pontosan jelezte, hogy közel a pillanat, midőn, Pilinszky szavával, a „tények mögül száműzött Isten” ismét át fogja vérezni a „történelem szövetét”. Ez volt az az idő, amikor az újonnan megalakult ellenzéki pártok egyikének irodalmár vezére középkori testcsontkítással fenyegette meg mindazokat, kik a muzulmánok zöld zászlaját magasra merik emelni, amikor egy ugyancsak frissiben létrehozott vajdasági párt elnöke unos-untalan azt szajkózta a szószékről, a közszerződési televízió hathatós támogatását élvezve, hogy a vajdasági magyarok ötvenhatos menekültek, ideje volna hát, ha végre szednék a sátorfájukat. Szeri-száma nem volt a hasonló tüneteknek, ám a vész kitörése valójában mégis készületlenül ért bennünket.

Az európai ember a reneszánsztól kezdődően a pozitív változások, a szabadságot hozó jövő, a harmóniába torkolló fejlődés ígézetében él. A nagy szkeptikusokat mellőzve, újra meg újra utópiákat gyárt, gondosan ápolgatja a mindenhatónak tétélezett ráció és tudományosság kertjét, azt viszont, hogy a hipotetikusán fölfelé vezető lépcsőzetet mind több szenny és vér borítja, a nagyon áhított értékek távolmaradása folytán ismételten kész elfelejteni. Valójában ez a sajátos feledékenység eredményezte azt, hogy a romboló szenvedélyek elszabadultával, midőn ezrek és ezrek haraptak a fübe, rokkantak meg vagy lettek földönfutóvá, midőn városok, falvak, műemlékek százai dőltek romba, egyfajta bénult hitetlenséggel szemléltük az eseményeket. Stresszállapotunk idővel természetesen módosult. Be kellett látni, hogy a tomboló örület okát nem lehet pusztán helyi adottságokban keresni, hogy a sokszor idézett, egyébként nagyon találó krleza metafora, mely szerint a balkáni kocsmában lámpaoltás után azonnal véres verekedés támad, nem magyarázza meg a lényegét. A képzeletet felülmúló destrukció messzebbre, mélyebbre mutatott, mintegy nyomtatékosítva Camus igazát, aki A lázadó emberben kimondja: „Hitler a történelem volt, a maga tiszta állapotában.” Valójában mi is a történelemnek egy ilyen tiszta állapotát tapasztaltuk meg, amely épp „tisztaságá”-val tartós csömört és undort vált ki minden eszmélkedő emberben.

A háború, mint ismeretes, a jugoszláviai magyarságot is lehetetlen helyzetbe taszította. A pontosan érkező katonai behívók, a mind bizonytalanabb létfeltételek ezeket készítették arra, hogy mindent maguk mögött hagyva hátat fordítsanak az országnak. Szinte észrevétlenül, máról holnapra egész sor ismerős arc tűnt el körünkéből, annak a jeleként, hogy a menekvésre ösztönző félelem gyorsan terjedő kórként végigfutott egész kisebbségünkön. Volt idő, amikor véletlenül összetalálkozó ismerősök hitetlenkedő mosollyal tették föl egymásnak a kérdést: hát te még mindig itt vagy? Létszámunkhoz képest valóságos népvándorlás zajlott le tehát, ami nemcsak azért aggaszthatja a maradékat, mert főként a fiatalabb nemzedékek tagjai települtek át Magyarországra, az európai országok valamelyikébe vagy a tengerentúlra, hanem azért is, mert tényleges és potenciális olvasóink köre leszűkült, arról nem is beszélve, hogy a távozottak között számos értelmiségi, író és képzőművész is van. Egyesek éppenséggel úgy vélik, hogy a legjobbak hagytak el bennünket. Mint a legek általában, ez is jókora túlzás persze, de tény, hogy irodalmunk

összképéről néhány fontos árnyalat feltehetőleg csakugyan el fog tűnni.

Mindemellett nem feledkezhetünk meg egynémely más kedvezőtlen körülményről sem, amely tartósan meghatározza létünket. Föllazulásunk, szétszóródásunk, permanens fogyatkozásunk ugyanis nem a mostani háborúval vette kezdetét. Évtizedek óta vészesen öregsünk, már-már a biológiai fáradtság tünetei ütözködnek ki rajtunk, rekordokat döntünk az öngyilkosságban, s nem kicsi azoknak a száma sem, akik kellő kulturális háttér és tartalékok híján gondtalanul asszimilálódnak. Nem véletlen viszont, hogy ezek a szimptómák pont mostanában mutatkoznak igazán riasztónak. Burány Béla pl. - nem először és nyilván nem utoljára - épp az elmúlt hetekben húzta meg újra a vészharangot. „Talpra álltunk!” - Így kipusztulunk! című cikksorozatában az 1961-től 1991-ig terjedő időszak népszámlálási adatai alapján kimutatja, hogy lélekszámunk a szóban forgó harminc esztendő alatt több mint százezerrel csökkent, majd a következő szuggesztív sorokkal érzékelteti a vészjósló tendenciát: „Felénk, hajdan, ha halottaskocsi vonult az úton, a járókelők levett kalappal álltak meg az utcán, amíg a gyászkocsi továbbgurult. A szembejövő fogatok csendben félreálltak, s a kocsin ülők főhajtva várták meg, amíg a menet mellettük elhaladt. Az 1991-es népszámlálással zárult évtizedben naponta tizenkétszer kellett volna megállnunk annak tudatában, hogy ‚valakit kivittek közülünk’. Olyan valakit, aki után nem maradt újszülött, hogy a helyére állna. Elvonulása így végleges. Közösségünkben naponta három ház szakad le a semmibe, hogy évente eltűnjön egy 4440 lakosú, nagy, hajdan virágzó falu. Nagyközség.”

Mindennek alapján nem túlzás azt állítani, hogy a jugoszláviai magyar irodalmat az utóbbi időben igencsak próbára tette a történelem. Minthogy azonban a baj nem jár egyedül, a távlatokat elködösítő, lezáró folyamatokkal párhuzamban kezdetét vette egy merőben szubjektív, belső folyamat is: a radikális, könyörtelen önrombolás. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének néhány aktivistája, úgyszólván az érdekszervezet megalakulásának pillanatától fogva, hadjáratot indított értelmiségünk egy része ellen, nem kevesebbet bizonygatva, mint hogy identitástudat-zavarokkal küszködik, gyáva, sőt áruló. Az általánosító rágalomok fölroppentésekor azonban egyikük sem gondolta meg, hogy az agyonpolitizált utóbbi évtizedek után a mindig is függetlenségre törekvő értelmiségi végre ahhoz az ősi, platóni állásponthoz kíván közelíteni, amely szerint a tisztességes embernek a politikai közélettől távol kell maradnia. Mivel az aklon és az akol egyigazságain kívül maradók ebbéli intencióit e sorkatonák nem méltányolták, érthető módon a kitagadás lángpallosát kezdték forgatni. Ma már fölösleges lenne ennek az intoleráns hadviselésnek minden vetületére kitérni, hiszen a leckefelmondók nagy része önként vagy parancsszóra elhagyta az érdekszervezetet, amelynek vezetősége, a megmérettetés bűvös jelszavának jegyében, pillanatnyilag a rivális magyar párt, a Vajdasági Magyar Szövetség lejárásával van elfoglalva.

Ennek ellenére nem lesz tán érdektelen, ha pillantást vetek azokra az elmarasztalásokra, amelyek irodalmi gondolkodásunk evidens eredményeit próbálták kikezdeni. Az egyik vád úgy hangzott, hogy csúcserőtelmeségünk a hatvanas és hetvenes években elfogadta a hosszú távon asszimilálásunkat célzó tilói rendszer játékszabályait, minek következtében egyes szervilis irodalmáraink odáig mentek el, hogy mindenáron eredeti, önálló entitásjegyekkel bíró jugoszláviai magyar irodalmat akartak felkutatni 1918 és 1945 között, irodalomtörténetet fabrikálni abból, ami sosem volt. Szükségtelen lenne terjengősen bizonygatni, mennyire céltévesztő e vád. Hiszen irodalmáraink nem azért fordultak a két háború közötti korszak felé, mintha önálló entitásjegyekkel bíró, esztétikai értékekben gazdag művekre bukkantak volna, hanem mert a torzók, a megtört pályák leírása révén bizonyítani szerették volna, hogy a magyar kultúrától elszakított kisebbségünk kezdettől fogva ellensúlyozni akarta kiszolgáltatottságának rendkívül sanyarú körülményeit. A kutatások tehát nem a provincializmus felé mutató Szeressünk, ami a miénk! jelszó érvényesítését tüzték ki célul, hanem a korszak tárgyilagosan kritikus művelődéstörténeti feltérképezését, hogy a felnövekvő nemzedékek is pontosan láthassák kisebbségi különletünk szellemi gyökereit.

Egy másik vád azt kívánta elhíttetni, hogy az ún. pozicionált jugoszláviai magyar értelmiség, összhangban a politikai és ideológiai elvárásokkal, megteremtette az anyanemzettől eltávolító

önálló vajdasági kultúra koncepcióját, amely azonban szerencsére nem vált be. Azt hiszem, e tézis a meg nem gondolt gondolat jellemző példája lehet. Emlékezzünk csak Szentelekyre, aki a húszas években sokáig makacsul tiltakozott a vajdasági jelző ellen, kötöttséget, nyűgös alkalmazkodást látva benne, hogy aztán csaknem teljesen váratlanul kimondja: „A valóság mindenesetre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva, és ebben az életre kelésben nincs karonfogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyetlen dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövő élet első bizonyos és boldog szívverése.” Már Szentelekyt sem elvakult magabizás indította el tehát az önálló vajdasági irodalom megalapozása felé, hanem a kényszerhelyzet pontos felismerése. S ez a helyzet valójában a Szenteleky utáni időkben sem változott meg. Aligha állíthatná valaki is, hogy a második világháborút követő évtizedekben a magyar hatalom a határokon kívül rekedt „magyar népdarabok” „karonfogó szülője” próbált vagy akart volna lenni. Önállóságunk tehát szükségszerűen játszódtott le, annál inkább, mert irodalmunkat a vajdasági környezet, a többnyelvűség, az egymás mellett élő kultúrák kisugárzása is befolyásolta, s nyilván befolyásolni fogja a jövőben is. Ki örülhetne hát annak, ha az egyetemes magyar irodalom nem a különbözőségek egysége volna? Egyáltalán, el lehet-e képzelni különbözőségek nélküli értelmes egyetemességet?

Az irodalmunk további életére vonatkozó legbizarrabb elképzelés viszont, nem függetlenül persze a fentebbi vádaktól, nemrégiben látott napvilágot. A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig című könyvében Vajda Gábor axiomatikusan leszögezi: „Az, hogy valaki ‚vajdasági’ író-e, a születési és lakhely esetlegességén túl annak a kérdése, hogy élményvilágában meghatározó erővel van-e jelen a kisebbségi sors. Ennek hiteles kifejezésében középszerű tehetségek is jeleskedhetnek, minthogy az esztétikumot a mi vidékünkön magától értetődően támogatja meg az etika értéktartománya.” Ez a haszonelvű felfogás többszörösen is vitatható és anakronisztikus. Irodalmunkban réges-rég tisztázódott ugyanis, hogy a téma, az élmény minden és semmi egyszerre, hisz egy-egy mű maradási értéke mindig is az író tehetségétől és készülségétől függ. Ezt már Fenyves Ferenc is tudta, aki vagy hetven esztendővel ezelőtt így érvelt: „Bajos volna szépirodalmat csinálni úgy, hogy ennek az irodalomnak témakörét földrajzi határok közé szorítanák, s problémái köréből kizárnák a nagy világproblémákat, de helyet adnának a sztariyecseji flaszterozásnak. A sztariyecseji flaszterozásról is tud egy tehetséges író jó novellát vagy akár verset is írni, s a Páneurópa kérdéséről is lehet vajdasági irodalmi alkotást teremteni.” Ha innen szemlélődünk, napnál világosabb, hogy az írói témakörök bárminemű leszűkítése tulajdonképpen az alkotói szabadság drasztikus korlátozását jelenti. Elsősorban ezért tarthatatlan Vajda Gábor elképzelése. Ha a kisebbségi sors meghatározó erejét tennénk meg vízváltónak, akkor az emberi létezés szélesebb körű kérdéseire összpontosító tehetséges írók automatikusan kívül rekednének irodalmunkon, miközben a középszerű etikája ülhetné diadalát. Nem, nem ilyen irodalomról álmodunk, akkor sem, ha természetesen a tehetséggel megáldott kisebbségi flaszterozásra is szükségünk van.

Hitem szerint, s ezt nem valamiféle kincstári optimizmus mondatja velem, a jugoszláviai magyar irodalom a hátráltató körülmények ellenére is meg fog újulni a jövőben, és minden időszerű vagy időszerűsített ideológiai elvárástól függetlenül időálló művekkel hívja fel magára a figyelmet. „A költő világnézete a jó vers” - ismételtük lázadó fiatalságunk idején, és úgy gondolom, eszmélkedésünkben ez az elv a következő, remélhetőleg tisztuló években ismét elnyeri majd a maga tényleges súlyát.

Elek Tibor

Fordulóponton: Összegezés és újat kezdés

A határon túli magyar irodalmak között Kárpátalja magyar irodalmát a leg-ek irodalmának is nevezhetnénk - negatív értelemben. Értékekben a legszegényebb, hiszen a legkisebb és a legfiatalabb magyar irodalom; a számbavehető előzményeket nem feledve is érdemben csak a hatvanas, hetvenes évektől beszélhetünk róla. A kortárs magyar irodalomtól évtizedekig a leginkább elzárt, intézményrendszerében a legcsonkább (a Hatodik Síp, majd a Pánsíp című lapok kilencvenes évek eleji indulásáig például folyóirat nélküli), a legviszontagságosabb, a letragikusabb sorsot megélt, a legkisebb lélekszámú (az 1989-es népszámlálás szerint 155 ezres) kisebbségi nemzetközösség, a kilencvenes évekig legnagyobb politikai prés alatt szenvedő szellemi életének terméke. Mindezek következtében műnemi, műfaji tekintetben is a legkevésbé szerves és kiteljesedett irodalom. S végül az eredményeitől függetlenül Magyarországon a legkevésbé ismert magyar irodalom. Ennek csupán legutóbbi szemléletes példájaként említem meg, hogy míg az erdélyi irodalom kilencvenes években indult nemzedékének (az Előretolt helyőrség gárdájának) első munkáit már eddig is 3-4 élvonalbeli hazai irodalmi lapunk tárgyalta érdemben, sőt már-már azon túl, addig a kárpátaljai magyar irodalom kilencvenes években indult alkotóinak, ott legalábbis hasonlóan újszerű és hasonló értékű kötetéről sehol semmit nem olvashattunk.

Az én olvasatom szerint ez az irodalom, főként a urában, a kilencvenes évek első felében egyidejűleg érkezett el az eddigi eredmények összegezésének, lezárásának és az újat kezdésnek a stádiumába. A Kárpáti Kiadó, majd a szabadabb politikai, kulturális, gazdasági körülmények közepette létrejött új kiadók (Hatodik Síp, Intermix, Galéria, Mandátum, Új Mandátum) egymás után jelentették meg a tájék ismert alkotóinak évek, évtizedek óta formálódó (esetenként első) kötetét, épp ezért többek válogatottnak vagy összesnek is tekinthető versgyűjteményét. (Balla D. Károly: *Sorsomhoz szegezve*, 1990, *Hóban homokon*, 1991, Dupka György: *Tavasza születtem*, 1990, Fodor Géza: *Erdőn, mezőn gyertyák*, 1992, Füzesi Magda: *Biztató* 1992, Horváth Sándor: *Távolságok*, 1993, Kecskés Béla: *Pattog a rozsda*, 1992, Nagy Zoltán Mihály: *Pírban, perben*, 1990, Sütő Kálmán: *Holdarcba nézve*, 1992, Vári Fábián László: *Széphistóriák*, 1991, *Kivont kardok között*, 1992.) Ezek a kötetek tehát általában nem sok új verset tartalmaztak, inkább a korábbi kötetekből, illetve a József Attila Stúdió Könyvtára sorozat nyolcvanas évekbeli füzetéből és az irodalmi almanachokból, évkönyvekből, antológiákból már ismert verseket közölték újra. Az antológiás hagyományokat folytatva az önálló kötetek mellett olyan versösszeállítások is megjelentek, amelyek szintén láthatóan az értékek összegezésének és demonstrálásának szándékával készültek: *Sors megírva* - a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának antológiája, 1993, *Nézz töretlen homlokomra* - a Forrás Stúdió versantológiája, 1994, *Töredék hazácska*, 1994.

A kárpátaljai magyar líra kibontakozása egybeesik a helyi kisebbségi magyar lakosság öntudatra ébredésének hatvanas évek végén kezdődött folyamatával. Akkor jelentkezett az a fiatalokból álló, 1969-71 között Forrás Stúdió néven működő csoport, melynek tagjai (Balla Gyula, Balla Teréz, Balogh Balázs, Benedek András, Dupka György, Fábián László, Ferenczi Tihámér, Fodor Géza, Füzesi Magda, Zseliczki József) számára a nemzeti azonosságtudat megteremtése, a közösség gondjainak, sorsának megszólaltatása volt az első számú feladat. A csoport szándékait támogatta a kor egyetlen, valóban jelentős helyi írója, Kovács Vilmos, akinek a művészetében (a Holnap is élünk [1965] című regénye és a Csillagfénynél [1968] című verseskötete tanúsága szerint) épp ebben az időben erősödtek fel a hasonló jellegű törekvések. Közösen fogalmazták meg a kisebbségi önismeret feladatköreit, demográfiai, néprajzi anyaggyűjtést kezdeményeztek, végül a sanyarú szellemi

közállapotokról is készítettek egy, a legfelső állami és pártszerveknek címzett beadványt, ami fontos kordokumentumként, a kisebbségi nemzetközösség hetvenes évek eleji önszerveződésének csírájában elfojtott programjaként olvasható most az antológia végén. A Stúdió munkáját 1971-72-től adminisztratív eszközökkel lehetetlenné tették, s ezzel több tagjának írói pályáját is derékba törték. Balla Gyula és Benedek András Magyarországra áttelepülve íróként elhallgattak, a legtehetségesebb és a szellemi, politikai irányukban is legkövetkezetesebb Fodor Géza, Vári Fábián László a nyolcvanas évek közepéig gyakorlatilag nem is publikálhatott. Ugyanakkor a Forrás felszámolásában tevékenyen részt vállaló Balla László (a térség ismert írója, újságírója, szerkesztője, az 1945 utáni évtizedek szellemi életének kulcsalakja) támogatásával, védnöksége mellett, eredetileg mintegy ellenműhelyként, megszerveződött a József Attila Irodalmi Stúdió. Tagjai a Kárpáti Igaz Szó Lendület című rovatában, később az Új Hajtás című mellékletében, illetve a lap mellékleteként megjelent versesfüzetekben viszonylag tág teret kaptak költészetük kibontakoztatására, bár önálló kötetet, köteteket a hetvenes, nyolcvanas években közülük is csak Balla D. Károly, Finta Éva és az eredetileg a Forrásban indult Balogh Balázs, Füzesi Magda jelentetett, jelentethetett meg. A József Attila Stúdió kezdetben elfogadta ugyan a pártsajtó megszabta művészi és ideológiai kereteket, de az évek során nemcsak a Forrás egykori tagjait fogadta be fokozatosan (amit az is bizonyít, hogy a Nézz törtetlen homlokomra antológia verseinek nagyobbik részét már a Lendület és az Új Hajtás közölte), hanem annak művészi és általánosabb szellemi, kulturális törekvéseit is magáévá tette. A hetvenes, de főként a nyolcvanas években már valójában közösen képviselték a tágasabb, nyitottabb irodalomszemléletet, és közösen igyekeztek kidolgozni a történelmi, szellemi hagyományok feltárásával gazdagított kisebbségi helyzettudatnak, a „kárpátaljiság” sajátos jegyeinek irodalmi kifejezésformáit. A szovjetunióbeli viszonyok természetesen nem tették lehetővé olyan önálló társadalmi, művészi ideológia, program létrehozását, mint amelyet a két háború közötti kisebbségi irodalmak szükségszerűen teremtettek maguknak, de a nyolcvanas, kilencvenes évek kárpátaljai magyar költészetében az életérzésnek, a helyzettudatnak, az önmeghatározásnak a transzszilvanizmussal rokon jegyeivel, motívikaival találkozhatunk.

Szemléletesen tükrözi mindezt a Berniczky Éva által összeállított Töredék hazácska című antológia, ami épp az anyanyelvről, a szülőföldről, a kisebbségi sorsról valló versekből válogat. Megtalálhatók itt a szülőföld szépségének, megtartó erejének himnuszai, a nemzeti sorsba ágyazott helyi történelem idézései és a megalázó, méltatlan kisebbségi létformával, az otthontalanság-élménnyel való heroikus szembenézések mellett, a megmaradás érdekében felfokozott alkotói szereptudat, a teremtő fájdalom, a túlélő hit vallomásai. A természeti motívika itt is jellegzetesen az alkotói önmeghatározás, a küldetésstudat kifejezésének eszközévé válik, mint Erdélyben, csak például, a táji adottságoknak megfelelően, a magányosan álló fenyő metaforája szerepét itt az akác, a jegénye tölti be.

A fentebb említett törekvések nem voltak idegenek az idősebb generációk képviselőitől sem, illetve náluk is visszhangra találtak. Ezért közölheti a Töredék hazácska kötet Sütő Kálmán, Balla László, Kecskés Béla hasonló tematikájú verseit is. Az antológiából ugyanakkor az is kiderül, s Kovács Vilmosnak a kilencvenes évek elején megjelent Testamentum című válogatott versgyűjteményéből méginkább, hogy a történelmi érdeklődésben, a hagyománykeresésben, a szülőföld szépségének, megtartó erejének felismerésében, a közösségi sorskérdések megfogalmazásában az 1977-ben elhunyt költő volt az irodalmi előd, az ihlető példa és a segítő mester. Az 1910-ben született és a harmincas években autodidakta paraszti költőként indult Sütő Kálmánt ma nagy tisztelet övezi kárpátaljai irodalmi körökben, de ez inkább a viszontagságos életút és az idős alkotó személye iránti megbecsülés jele lehet, mintsem a lírai életművéé, hiszen az évtizedekig hallgató, majd időnként újra meg-megszólaló költő verseinek legjava is csak a népi líra másodvonalának szintjét képviseli. A hatvanas években már kötetel jelentkező Kecskés Béla máig is csak ritkán tudott túllépni a személyes érzések és élmények közvetlen, kevés áttételt és modernebb lírai kifejezőeszközt alkalmazó kidalolásán, ami a kárpátaljai magyar költészet gyenge átlagának fő jellemzője. Az ötvenes években leegyszerűsített problémavilágú, sematikus szemléletű kötetekkel induló Balla László a hetvenes, nyolcvanas években már inkább csak prózát (novellákat, regényeket) írt.

A létérzékelésnek, a helyzettudatnak, a költői magatartásnak az az egyenmősége, összhangza, ami a három antológia közül főként a Töredék hazácskából árad, egyszerre megrázó erejű és ugyanakkor riasztó hatású. Megrázó, mert tudjuk, hogy a sivárság, a társtalanság, az otthontalanság, a reményvesztettség tudata és a csak azért is helytállás, a bajvívó, a közösségért küldetést vállaló költői magatartás mögött valóságos élmények vannak. A kép mégsem a valóságháttér miatt riasztó csupán, hanem azért, mert az élmények és szándékok versbeli megformálásának esztétikai hitele gyakorta hiányzik. Az azonos vagy hasonló tematikájú és alkotásmódú versek ilyen töménységben fokozottabban mutatják meg az ismétlődő, esetenként elvont, szimbolikus tájelemekből, az egysíkúan ábrázolt falusi élet tárgyi világának ismétlődő kellékeiből, a szűkebb haza-, szülőföld-, közösség-, anyanyelvfeltés konvencionális, sablonszerű motívumaiból, metaforáiból, a nemzeti történelem hasonló helyzeteinek, egyazon hőseinek ismétlődő allegorikus megidézéseiből, a hol didaktikus, hol kinyilatkoztatásszerű retorikus szólamokból építkező, pátosszal teli versbeszédéből, az örökös, ünnepélyes vigyázzban állás követelményéből formálódó új típusú sematizmus veszélyeit. A kárpátaljai magyar lírában az ötvenes, hatvanas években volt uralkodó, de még a hetvenes, nyolcvanas évekbe is át-áthúzódott a sematikus szocialista realista elvárásrendszer és alkotásmód. Az említett kötetekben és antológiákban természetesen már nyoma sincs az ún. szocialista lírának, márcsak azért sincs, mert épp a Forrás majd a József Attila Stúdió legjobbjai voltak azok, akik igyekeztek szakítania direkt politikai indítékú, áttételek nélküli közéleti költészettel, a forradalmiság, a létező szocializmus, a proletár nemzetközösség iránti elkötelezettség hirdetésével, a kötelezően optimista, lelkesült hangvétellel, mégha a József Attilások esetenként meg is írták a maguk ünnepi összeállításokba szánt alkalmi versezeteit. Miközben a többség eltávolodott tehát a szocialista hazafiság, a proletár internacionalizmus, az elvont humanizmus szellemétől, még a legtehetségesebbek is bebetévedtek a nemzet, a kisebbségi nemzetközösség iránti elkötelezettség megvallásának és az ezzel összefüggő elvárások teljesítésének versbeli sémáiba.

A kisebbségi nemzetközösség összetartozás-érzését erősítő, nemzeti azonosságtudatának elmélyülését szolgáló irodalom megszületése Kárpátalján is magyarázható a „korparancsral”, az önszerveződést, a természetes önkifejezést és érdekérvényesítést korlátozó posztstálini viszonyokkal, de létrejöttében már feltehetően szerepet játszottak a két háború közötti minták, illetve azok az egyidejű hatások, amelyek a magyarországi népi, közösségi elkötelezettségű és az erdélyi neotranszszilván irodalom (például a második Forrás-nemzedék) irányából érhatték. A nép-, haza-, szülőföldszeretet szocialista elvárását kihasználva, a kor hamis vagy hiteltelenül képviselt értékeivel szalonképes irodalmi formában lehetett szembeállítani itt is a szülőföld-, táj-, anyanyelvkultusz és mitológia révén a kisebbségi közösség számára identifikációs erőt jelentő valóságos értékeket. Míg azonban itthon és a többi szomszéd ország magyar irodalmában az említett irányzatok szerepe, súlya egyre csökkent, addig Kárpátalján egészen a kilencvenes évek elejéig a fent jellemzett volt a meghatározó hangütés, sőt a nyolcvanas évek végi oldódás, majd a Szovjetunióban, illetve Ukrajnában is lezajló felemás rendszerváltozás adta lehetőségek között ekkor vált igazán uralkodóvá. Nem véletlen, hogy a Töredék hazácska antológiát is most (1993-94-ben) állították össze. A hagyományos törekvések továbbélésében szerepet játszhatott a kisebbségi irodalmak hazai fogadtatása, visszhangja is, amelyben a legutóbbi évekig meghatározó volt a szülőföld-ábrázoló, kisebbségi sorsfaggató, a közösségi elkötelezettségű, szolgáló irodalmi irányok iránti elfogultság. Ennek ad hangot M. Takács Lajos még az 1990-es Vergődő szél című kárpátaljai magyar irodalmi antológia utószavában is: „... igaz, hogy némely írásaik, húszasoké és negyveneseké egyaránt, még ma sem mentesek olyan hibáktól, amelyeket a szovjet-orosz irodalom alkotóinak legjava már a hatvanas évek elején leküzdött. Viszont - s ezt 1978 óta személyesen is gyakran tapasztaltam - többségük biztosan és tágasan tájékozódik, lelkes, tisztességes, véleményében őszinte, és ami a legfontosabb: az irodalmat szolgálatként éli meg.”

A valóságban természetesen nem olyan egysíkú a kárpátaljai magyar líra, mint az eddigiekben láthattuk, az egyéni életművek jellemzése révén sokoldalúan lehetne árnyalni a fentebb jellemzett fő karaktervonásokat. Láthatóvá válna például, hogy a Forrás Stúdiósok (főként Vári FABIÁN László, Füzesi Magda, Zseliczki József) szemléletére, versbeszédének ritmusára, versformálására

milyen nagy hatást gyakorolt a népköltészet; hogy a líra korábban szűkre zárt tematikai határait szinte mindannyian igyekeztek az individuális létezés misztériumai felé is tágítani; hogy az egyetemes kultúrtörténetben, a magyar- és világirodalomban sokkal tágasabban tájékozódtak és kerestek példákat, mint az előttük járók; hogy többségük (de leginkább Fodor Géza) a versek intellektuális mélységével és formai igényességével is gazdagította a térség líráját. A Forrás Stúdió Nézz töretlen homlokomra című, 20-25 év versterméséből válogató antológiája mégis viszonylag kevés értéket képes felmutatni. A kötet jól tükrözi, milyen nagy kárt okozott a kárpátaljai magyar irodalomnak a hetvenes évek eleji dogmatikus kultúrpolitika azzal, hogy kedvét, szárnyát szegte a csoportosulásnak. A kevés szavú Fodor Gézának, de főként Vári FABIÁN Lászlónak a korábbi antológiákból, évkönyvekből, magyarországi publikációkból már jól ismert, többek által méltatott versei olvashatók újra. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a kilencvenes évek elején végre megjelent első köteteikben is jórészt ugyanazok a kiemelhető versek, amelyek itt és/vagy a másik két összeállításban is olvashatók, akkor talán nem elkapkodott a megállapítás: bennük rekedt a jelentős költői életmű. Nagyjából ugyanez mondható el a többiek, főként Balla Teréz, Dupka György, Zseliczki József antológiákbeli versei és az elmúlt években megjelent kötetei kapcsán, annyi különbséggel, hogy ők kezdettől kevesebb tehetséget árultak el, így a hiányérzetünk is kisebb lehet. Füzesi Magda külön említést érdemel, nem azért, mert neki már három önálló kötete is megjelent, hanem azért, mert szerény, halk szavú, személyes és közösségi élményt egyaránt érzékletesen, nagy hangulati erővel megjelenítő, a morált és az esztétikumot nagy formai biztonsággal egyensúlyban tartó költészete eddigi eredményei alapján is megbecsülendő értéke a kárpátaljai magyar urának.

A József Attila Irodalmi Stúdióban indultak közül a nyolcvanas években sokoldalúságával és termékenységével Balla D. Károly hívta fel magára leginkább a figyelmet. Az irodalomszervezői, szerkesztői, kiadói tevékenységéről is ismert kilenc kötetes szerző mára méltán elismert alkotója az egyetemes magyar irodalomnak. Költészetének legfőbb erényei: a tágan értelmezett nemzeti és egyetemes kulturális, irodalmi örökség talaján álló tudatos törekvés a kisebbségi és az általános, örök emberi létérzékelés egymástól el nem választható megidézésére; a természeti és a szűkebb-tágabb társadalmi környezet intellektuálisan megemelt és egyénien elvonatkoztatott értelmezése; a versforma és hangnembeli sokszínűség és kísérletező kedv, a klasszikusan formált és a sajátosan megújított szonettformától a szabadvers különböző kötöttebb és kötetlenebb, avantgárd módon széttördelt, tipográfiai eszközökkel is jelentésgazdagított alakzatain, a képverseken keresztül a számítógép segítségével formált vizuális művekig, a tragikus pátoztól, a tárgyias szenvtelenségen át a játékos iróniáig ívelően. A Sorsomhoz szegezve című 1990-es és az Árokszállás című 1996-os kötete mindemellett azért is figyelemre méltó, mert bennük (főként az utóbbiban) a szerző az illúzióvesztés, a szétesettség, a kilátástalanság, a pusztulás élményét olyan egyéni mitológiából épülő, de egyetemes érvényű szuggesztív látomásokban tudja érzékeltetni, amelyek a személyes megrendültséget és a lírai én küzdelmét az illúziótlan hitért, az árokszállás megmaradásért nemcsak hitelesen, de esetenként katartikus erővel fejezik ki. Ezzel a minden felszíni avantgárd vonása ellenére is klasszikusan fegyelmezett és rendkívüli műgonddal megalkotott költészettel Balla D. Károlynak helye van napjaink magyar lírájának élvonalában. Az 1987-93 közötti évek politikai, gazdasági, társadalmi változásairól beszámoló, a Kárpátalján kisebbségben élő magyar ember, értelmiségi örökös identitás-zavaráról, tudathasadásáról és újabb keletű illúzióvesztéseiről valló kis(ebbségi) magyar skizofrénia című 1993-as kötete pedig arról tanúskodik, hogy a közéleti esszé, publicisztika, tárcsa műfaját is az élvonalbeli hazai, illetve kisebbségi magyar írókhoz hasonló mesterségbeli tudással és felelősségérzettel műveli. Két prózakötete, a Valahol tűz van (1988) és a Karnyújtásnyira (1993) novellái, kisregényei, színpadi kísérletei biztató ígéretek az életműnek a másik két műnecben való kiteljesítésére.

A kilencvenes években indult, az elmúlt években kötetekkel is jelentkező tehetségesebb fiatal alkotók (például Bartha Gusztáv, Cséka György, Penckófer István, Pócs István) többsége már kezdettől több műfajban próbálkozik, és egészen más problémák, „eszmények” által vezérelten egészen más irányokba tájékozódik, mint az előttük járó nemzedékek. A leglátványosabban Cséka György, akinek a klondájk: egymillió fallikus csillogás (1994) című kötetében olvasható, a

kifejezés nehézségeit, kényszerét és lehetetlenségét, a jelentésadás hiábavalóságát, általában egyfajta ismeretelméleti kételyt középpontba állító szürrealista, dadaista szövegei inkább kötődnek a hetvenes, nyolcvanas évek hazai neoavantgárd irodalmához, nyelvkritikai szövegirodalmához, mint bármely helyi előzményhez. A grammatikai szabályok felrúgása, a mondatszerkezet széttördelése, a hangokkal, betűkkel, szavakkal, a halmozás, az ismétlés, a gondolatpárhuzam stilisztikai alakzataival való ironikus játék mind a veresszerűség, a műalkotásszerűség fogalma iránti kételyeket sugározza. Az írás, a kifejezés, a műformálás már Pócs István számára sem lehet önreflexióktól mentes tevékenység, de az ő *Álarcosbál* (1995) című kötetének középpontjában igazából hagyományosabb téma, az Én, az önismeret és a másik nemhez való viszony áll. Beszédmódja, nyelvezete, szóhasználata a Csékáéhoz hasonló és Kárpátalján szokatlanul antipoétikus, nemcsak egyszerűen prózai, a hétköznapi cselekvések és történések elmondásához igazodóan, hanem az elsivárosodott, elidegenedett urbánus létélményeket felerősítve, helyenként tüntetően szikár és alpári.

A kilencvenes évek egyéni köteteinek többsége és a három antológia együtt tekinthető egy minden nemzet, nemzeti kisebbség irodalmában, így a kárpátaljai magyar irodalomban is megkerülhetetlen korszak összegezésének és lezárásának. Összhangjuk alapján bátran elmondható, hogy „Sors, megírva”, legalábbis a lírában, de az a kérdés is joggal megfogalmazható, hogy vajon hogyan tovább?, ugyanis új fejlődésirányok alig-alig körvonalazódnak bennük. Erre a kérdésre talán az említett fiatalok költészetének kibontakozása, és Balla D. Károly folyamatosan újabb színekkel és irányokkal gazdagodó lírája adhat majd feleletet.

Kárpátaljai magyar prózairodalomról globálisan szólni nehéz, inkább csak egyes alkotók egyes műveiről lehet beszélni. Ami általában is megállapítható, az az, hogy a „Sors, megírva” képlete a prózára még nem érvényes, mivel az elmúlt évtizedek szigorú lefojtottsága, súlyos elhallgatásai után túl sok még az elbeszélni, kibeszélni való. Igaz, ezek egy részét a szaktudományoknak, főként a történetírásnak kell majd magára vállalnia. Mindenesetre a kilencvenes évek mindkét figyelemre méltó prózai teljesítménye a számvetés, a múltfeltárás jegyében fogant.

A körülbelül kéttucatnyi (beleszámítva az ifjúsági regényeket, gyermekversköteteket is) kötettel rendelkező Balla László munkássága sem odahaza, sem Magyarországon nem túl népszerű. Ebben szerepe van művészete objektív korlátainak, fogyatékoságainak, de az elmúlt évtizedekbeli önkéntes vagy kényszerű kultúrpolitikai szerepvállalásainak is: A szovjet szocialista rendszer melletti ideológiai elkötelezettség vitathatatlanul rányomta bélyegét versei mellett riportkötetekre és az alapvetően realista elbeszélés módú prózájára, novellisztikájára, regényírására is. Az utóbbi legfőbb erényeként Pál György, a kárpátaljai magyar irodalom monográfusa, mégis a fordulatos cselekménybonyolítást, az ügyes meseszöveget, a romantikus hangvételt és a színes, eleven, könnyed stílust nevezi meg. Talán hasonló megfontolásból véli úgy Görömbei András is, hogy írói alkatának az ifjúsági regények romantizáló lehetősége felel meg leginkább. Legjobb, a hétköznapi élet keretei között felismert etikai konfliktusokat boncolgató novellái az 1986-os *Legfőbb parancs* című válogatott kötetében olvashatók. 1990-ben jelent meg az *Azt bünteti, kit szeret* című önéletrajzi elemekkel átszőtt dokumentumregénye *A végtelenben találkoznak* című nagyívű regényfolyamának első darabjaként. A regényciklusban Balla a kárpátaljai magyarság egész XX. századi életének bemutatására törekszik az értelmiségi Gerlóczy család, a rokonok és a barátok történetének elmondása révén, fölerősítve azokat a sorsfordító időket, eseményeket, súlyos élethelyzeteket, amelyeket az itteni magyarság, az értelmiség átélni kényszerült. A regényfolyam előképei mind a hősök, mind az írói módszerek tekintetében ott rejtőztek már Balla korábbi prózájában, például az önéletrajzi és újságírói élményeit, egyéb dokumentumokat szépirodalmasító hajlamában, anekdotizáló képességében, abban a törekvésében, hogy a történelmi, társadalmi keretek körvonalazása mellett a főhős tudatában lejátszódó folyamatokat is érzékeltesse montázsszerű képekben, az idősíkok változtatásával. Ami igazán új ebben a vállalkozásban, a nagyszabású ciklusremetű regénykompozíció, amelynek egyes elemei önmagukban is megállnak és az eddig elhallgatott korszakok leplezetlen bemutatása, illetve a szerző által is megélt történések belülről való láttatása. Mindezzel együtt nagyobbak e művek

kortörténetet bővítő információértékei, mint az esztétikai, irodalmi értékei. A regényfolyam legutóbbi darabja, az 1995-ben megjelent Borbélyműhely a Vakhoz például bár érdekes adalékokat közöl Gerlóczy Bélának (Balla alteregójának) a magyar irodalmi tantervek elfogadtatása során átélt ötvenes évek végi ungvári és kijevei viszontagságairól, a szovjet művelődéspolitikai működési mechanizmusairól, még az 1956 novemberi Kádár-beszéd háttéréről is, mégsem tudja olyan mélységben és olyan hitelességgel felidézni, érzékeltetni a nyomasztó korhangulatot, a hatalom szorításában vergődő egyén drámáját, mint az ugyanebben a korban játszódó, szintén nem hibátlan 1965-ös Kovács Vilmos regény, a Holnap is élünk. Vagy például bármennyire széleskörű és dokumentális is a korrajz a ciklus már említett első, több mint háromszáz oldalas nagyregényében az 1944-53 között Kárpátalján történekről, a deportálásoktól a teljes körű jogfosztottságig, irodalmi szempontból fontosabb és értékelhetőbb Nagy Zoltán Mihály 1991-ben megjelent, szintén a második világháború után játszódó, Sátán fattya című kisregénye.

Nagy Zoltán Mihály prózaírói tehetségét, ami a lírikusnál erősebbnek látszik, már a Fehér eper című 1988-as novelláskötete is meg-megvillantotta. A Sátán fattya című kisregénye pedig egy olyan kiforrott prózaírói világról tanúskodik, ami pillanatnyilag egyedülálló a kárpátaljai magyar irodalomban. A szerző az orosz katonák által meggyalázott 18-20 éves lány tudatába helyezkedve, az ő iszonyú sorsán keresztül mutatja be azokat a megpróbáltatásokat, amelyek a kárpátaljai magyar parasztságot sújtották 1944 után. A sodró lendületű, de feszesen megkomponált, drámai sűrítettségű, a falusi társadalom, a népi élet mély ismeretéről árulkodó regény a maga balladisztikus atmoszférájával, a pszichológusi pontosságú lélektani realizmusával is a móríci, Németh László-i próza világára emlékeztet. A folyamatosan áradó belső monológban nemcsak egy tisztességét, két bátyját, szerelmét elvesztő érzékeny női lélek rejtelvei tárulnak fel a szakadatlan sorsverések közepette, de a helyzet- és önelemző reflexiók rámutatnak a hol arctalan, hol nevesíthető embertelen hatalom és erőszak természetére is. A drámai feszültségű helyzetek és a lélek belső zaklatottságának érzékeltetését erősíti a tömör, szaggatott előadásmód mellett, a szokatlan, szabadvers- vagy inkább versprózászerűen tördelt szövegtükör is. Napjaink magyar prózájának az eddiginél figyelemreméltóbb alkotása ez a regény, még a kisebb hibái, például az elbeszélői szituáció, az emlékezés alaphelyzetének kidolgozatlansága ellenére is, de erre talán magyarázattal szolgál majd, a hírek szerint már elkészült és Tölgyek alkonya címmel meg is jelent folytatás.

Ha Nagy Zoltán Mihály és Balla D. Károly prózája mellé a már szintén kötetten is rendelkező Bartha Gusztáv (Borzsa, 1995) és Penckófer János (mert, 1994) novellisztikáját is hozzágondoljuk, akkor elmondható, hogy talán nemcsak a lírában, de a prózában is készülődik már valami új Kárpátalján.

Balla D. Károly

A kárpátaljai magyar irodalom esélyeiről

1.

»...a Szovjetunióban megszűnt a magyar nemzetiségű író, költő és közönség úgynevezett kisebbségi helyzete. Ez a polgári demokráciából származó kategória egyes irodalomkritikusok rólunk szóló munkáiban elő-előbukkan ma is. Szerencsére azonban már csak igénytelen szóhasználat, vagy a marxista metodológiai szempontok mellőzésének bizonyítéka. A valóságban, amelyet e terület új irodalma tükröz, már nem található. Helyét elfoglalta a nagy közösséghez, a szovjetnéphez való tartozás felemelő tudata...« - ezek a mondatok a kárpátaljai magyar irodalom első nagy összefoglaló antológiájában, az 1985-ben napvilágot látott Sugaras utakon c.

gyűjteményben jelentek meg, annak is abban az utószavában, amelyet szerzőink (az Ungvári Állami Egyetem magyar tanszékének vezetője és tanárai) irányadó ideológiai szempontok alapján írtak meg, nem sejtve, hogy könyvüknek nem a már akkor is (a peresztrojka hajnalán!) túlhaladott direktívák adnak aktualitást, hanem az alig egy esztendővel később bekövetkező csernobili atomkatasztrófa, amely ugyan kissé morbid módon, de rárimelt az ominózus kötet címére. Maga a kötet pedig az akkori megyei ideológiai párttitkár előszavával együtt (ebből is lehetne kedves mondatokat idézni!) hű dokumentuma egy olyan korszaknak, amelyben a magyarságtól még kisebbségi helyzetét is elvitatták és az egységes szovjet nép meg a proletár internacionalizmus, továbbá a szocialista realizmus és hasonló, általában tartalom nélküli fogalmak hangoztatásával próbálták elterelni a figyelmet a súlyos nemzetiségi problémákról.

Hogy mi lett mára az egységes szovjet népből, arra produkált néhány szemléltető példát az elmúlt pár esztendő Karabahtól Csecsenföldig, ám hogy miként keveredett ki a rá bélyegzett „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” címke ragadós enyvéből a kárpátaljai magyar irodalom, arra nincs megfelelő szemléltető példázatunk. Mint ahogy az a vita is eldöntetlen, van-e egyáltalán kárpátaljai magyar irodalom avagy irodalmunk egyetemes (ha nem is úgy, mint a szovjet nép), és mindegy, a világnak mely sarkában művelik.

Nos, az utóbbi kérdés eldöntésére nem vállalkozva szeretnék néhány adalékkal szolgálni a tekintetben, milyen sajátosságai vannak annak a helyzetnek, ha az ember kárpátaljai magyar író; mert hogy ilyen viszont van, arra bizonyítékul önök előtt áll az élő példa.

2

Kárpátalja még néhány esztendővel ezelőtt is hiányzott a magyar irodalmi köztudat térképéről. Az itt élő töredék magyar nemzettest politikai helyzete, mindennapi élete, évtizedeken át speciális körülmények közt fejlődő kultúrája a legutóbbi időkig tabunak, vagy legalábbis kerülendő témának számított. (Ennek jól körülvonalazható, de itt nem részletezhető okai voltak.)

Még a szakma, a hivatalos irodalomkritika is csupán a '60-as, de inkább a '70-es évektől kezdődően vett (vehetett!) tudomást e régió szellemi életéről, s ez a tudomásulvétel is jobbra a rácsodálkozások és óvatosságok szintjén mozgott. A szabályt erősítő kivételek persze mindig akadtak, de az elemzőbb igényű írások is általában két íróról tudtak, Balla Lászlóról és Kovács Vilmosról, illetve, már a '70-es években, esetleg megemlégették a Forrás vagy később a József Attila Stúdiót és futólag ezek néhány tagját. Meg kell jegyezni, hogy nem jeleskedtek ezen régió irodalmi életének értő elemzésében a szakma igen kisszámú kárpátaljai képviselői sem. Egyébként pedig jellemzője volt ezeknek az úttörő értékeléseknek, hogy igen gyakran vagy a hivatalos kultúrpolitika irányában tett gesztusok voltak, vagy ellenkezőleg: bizonyos ellenzéki magatartás jegyében fogantak.

Az első megközelítés szerint a kárpátaljai magyar írók leginkább derék szovjet magyarok, akik magyar nyelvű szocialista literatúrát művelnek; ha meg nem, akkor a burzsoá ideológiától megfertőzött, a szovjet valóságtól elidegenedett dekadensek, akiket vissza kell szoktatni a rózsaszínű szemüveg viseletére.

A másik megközelítés két pólusa ez volt: a kárpátaljai magyar írók vagy a hatalom elvakult kiszolgálói, akiknek munkássága a pártünnepélyek nyakkendőszónokainak teljesítményéhez hasonlatos, vagy meghurcolt ellenzékiek, az igazmondó művészet mártírjai. Azok az értékelők pedig, akik egyik szélsőséget sem vallották, furcsa módon a mellőzött ideológiai-politikai megközelítés helyett nem a tárgyilagos esztétikai elemzés útjára léptek, hanem megelégedtek a regisztrálással és a vállon veregetéssel: minden írói teljesítményt egyformán jelentősnek tartottak, minden könyv megjelenését egyformán üdvözölték. A tény, hogy e régióban egyáltalán vannak írók-költők, s hogy megjelennek lapok és könyvek - fontosabbnak tartották, mint azt, hogy az írók kvalitásáról és a publikációk nívójáról elemzést készítsenek.

Ez a hetvenes években kialakult szemlélet a mai napig nem tűnt el teljesen sem a szakma, sem a most már ez irányban is tájékozódó közvélemény tudatából, mint ahogy nem tűnt el a felületesség sem. Akadt ítésez, aki a már említett Sugaras utakon c. antológia értékelése során az akkor 75

esztendő Sütő Kálmán parasztköltőt ígéretes fiatal tehetségnek hitte (holott a kötetben a szerzők életrajzi adatai is szerepeltek). Sok írásban még ma is visszaköszönnek vagy a pártos megállapítások, vagy éppen ellenkezőleg: a kritikusok némelyike még ma is a 70-es évek ideológiai okú összetűzése és a Forrás Stúdió felszámolása irányából közelít, és aszerint értékeli irodalmi teljesítményeket, hogy akkor ki állt a jó, s ki a rossz oldalon.

Persze, azért sok látványos előrelépés is történt. Íróink, költőink egyre gyakrabban vannak jelen a magyarországi lapokban, így nagyobb az esélyük az érdemi megmérettetésre, a Magyar Írószövetségnek is van már 10 kárpátaljai magyar tagja. (Azért hangsúlyozom, hogy magyar, mert van egy ukrán is.)

A régi szemlélet is mintha meg-megszűnne, de helyét valami új megosztottság kezdi betölteni. Mintha most is kívülről fogalmazódna meg irodalmunkkal szemben, hogy milyennek is kellene lennie. Mintha a magyarországi irodalmi közvélemény, sőt, gyakran a szakma is azt tartaná a Kárpátalján élő alkotóról, hogy legfőbb jellemzője a szülőföld szeretetével átítatott ún. „tájélmény”, a hagyományok ápolása, az anyanyelv hivatásszerű védelmezése, továbbá a nemzetmentés és a sorsveréses küldetéstudat.

Ilyen lennék én? Vagy ilyennek kellene lennem? Valóban nemzetárulás az, ha avantgárd képverset írok?

Illetve, kicsit kiforgatva a kérdést: tudok-e felszabadultan írni akkor, amikor az irodalmi magatartással szemben létezik egy ilyen igény, sőt, mindehhez ráadásul magam is tisztában vagyok azzal, hogy egy nyelvében, identitásában súlyosan veszélyeztetett népcsoport tagja vagyok, amely ugyan nem fogalmazza meg velem szemben az elvárásait, de annyit azért enged megtapasztalnom, hogy a „közérthetően” (sohasem értettem igazán, mit jelent ez a szó!) fogalmazott magyarság-verset megbecsülik (olvassák, újságból kivágják és elteszik, szavalják, idézik), az avantgárd képvers pedig rajtam kívül esetleg még egy hasonlóan elvetemült másik íróat érdekelhet.

Vajon van-e esélyem arra, hogy ezektől az irodalmon kívüli szempontoktól megszabaduljak, hogy „csak úgy” írjak verset, novellát, esszét Kárpátalján, s ne kelljen belekényszerülnöm abba a méltatlan választásba, amelyben az internacionalizmus rossz emléké rémképével a kozmopolitizmus megbélyegzését helyezik szembe, amelyben a nyomorító kultúrpolitikát felváltotta a néha görcsös magyarságnak-megfelelni akarás, s amelyben az alaposan félreértett „nemzeti elkötelezettség” alternatívája a még alaposabban félremagyarázott „nemzetidegenség” lett.

3

Vannak más választási kényszerek is.

Ha a magamfajta író, akinek lassan állandó eposzi jelzője lesz az, hogy „határon túli magyar”, valamely konferencián, írótáborban, fogadáson vagy más össztereltségben, ahová amaz emlegetett egyetemesség nevében őt is meghívták és sikerült is elmennie, s ha ott találkozik a „határon belüli” magyar írókkal, s egyikükkel beszédbe is elegyedik... nos, mi történik akkor?

A kölcsönös bemutatkozást és esetleg néhány udvariassági fordulatot („Láttam a kötetedet a könyvheti listán”) vagy tájékozódó kérdést („Te honnan is jöttél tulajdonképpen?”) követően a külhoni magyar író azt tapasztalja, hogy új ismerőse tesztelni kezdi. De nem irodalmi tájékozottságára kíváncsi, vagy arra, mivel is foglalkozik ez a szerencsétlen kívülrekedt, hanem arra, hogy melyik oldalon áll. A tesztelés alá vetett és alultájékoztatót bátor ismerkedő azonnal el is bántortalanodik, mert jószerivel azt sem igazán tudta, hogy vannak oldalak, s azokon rendíthetetlenül állni a magyar írónak felettébb kívánatos. Zavarában hablatyol hát valamit maradandó irodalmi értékekről vagy arról, hogy napok óta nem hallgatott rádiót, de ezzel csak maga alatt vágja a fát, mert most már óhatatlanul abba a gyanúba keveredik, hogy esetleg a rossz oldalon áll, s ezért sumákolja el az egyenes választ. Ha feltalálja magát és van egy kis szerencséje, még visszaszerezheti az iránta megrendült bizalmat azzal, hogy tanácsot kér: mégis melyik oldal a jó, mert hogy ő esetleg akár oda is... A gyanakvó ismerősben felébred a hittérítő, s

jó alaposan beavatja a most már védeneként kezelt külhonit az oszthatatlan és egyetemes magyar irodalomba.

Az így kiokosított határon túli aztán elsodródik patrónusától s egy kis társaságban találja magát, ahol meg furcsán nézegetnek rá, amiért az előbb X. Y.-nal szóba elegyedett. Ne tudná róla, hogy sötét alak, ilyen meg olyan múltja van, s különben is: a rossz oldalon áll?! De azért a kis külhoni rokon ne vegye a szívére a dolgot, legyen egészen nyugodt, mert ők majd a hóna alá nyúlnak, bevezetik az igazi irodalmi körökbe, csak előbb még isznak egy kis jófajta borocskát.

Újabb sodródás, újabb társaság, újabb okulás: miket mondhattak neked, te szegény, abban a bandában! Hát azok még csak nem is ugatják az irodalmat, kóklerkednek, blöffölnek, uralják a médiát, meglovagolják a kordivatot - de hát el lesznek ám seperve hamarost, már csak azért is, mert a rossz oldalon állnak, akárcsak X. Y.!

Nincs idő felocsúdni, mert valaki fülébe súgja a most már ismerkedni annyira nem is vágyó újoncnak: Q. Zs. szeretne vele beszélni. Aki aztán persze elmondja, mi fán terem az egyetemesség, ami már rég meg is valósult volna, ha sikerülne kirekeszteni belőle az egyik meg a másik társaságot, no és persze X. Y.-t, mert ezek mind-mind a rossz oldalon állnak.

És így tovább, és így tovább!

Hát nem! Nem, kedves határon belüli magyarok! Én ezt nem játszom!

És ezt nem most határoztam el, hanem évekkal ezelőtt, amikor először akartak a jó és rossz oldalak rejtelseibe beavatni, s amikor először kapkodtak a hónom alá minden rendű önzetlen kirekesztők, nem tudván, hogy csiklandós vagyok s nem tudom majd visszatartani a gurgulázó nevetést.

Akkor, egyszer, amikor Cs. Zs. arra figyelmeztet egy írószövetségi fogadás után, hogy V. I. nevét vegyük le akkori lapunkról, mert az egy sötét alak - akkor döntöttem úgy, hogy ilyesmit én soha többé nem hallok meg, és nem vagyok hajlandó tudomást venni semmilyen oldalakról meg érdekcsoportokról, hanem egyszerűen és felettébb megbotránkoztató módon: lesznek barátaim és lesznek ismerőseim, és persze lesznek, akiket kevésbé szeretek, továbbá egyeseket kitűnő, másokat jó, megint másokat pedig rossz íróknak fogok tartani -, de mindennek semmi köze nem lesz ahhoz, melyikük éppen hol áll, s kiről mit tart.

És amit hinni is alig mertem: mindazok, akik korábban elvárták volna tőlem, hogy az ő jó oldalukra álljak, azok számomra is már-már érthetetlen módon, váratlanul és megható empátiával elfogadták magatartásomat, sőt, amikor erről az elhatározásomról nyilvánosan is nyilatkoztam egy tv-adásban: forrón gratuláltak. Alighanem megértették: én - helyzetemből adódóan - nem engedhetem meg magamnak azt a luxust, hogy hagyom magam valahová bevonni azon az áron, hogy másvalahonnan emiatt kirekedek.

Így most sokkal egyszerűbb lett az életem: nem kell alakoskodnom és óvatoskodnom semmilyen társaságban, lehetek avantgárdok közt konzervatív, népiek közt urbánus, liberálisok közt nemzeti - és persze vice versa, mert hogy minden viszonylagos. Elfogadják. Tőlem el, a kisebbségitől. Soha nagyobb és szebb kiváltságot! Nem létezik olyan erős érdekcsoport, amelynek védőszárnyaiért, akolmelegéért elcserélném a kivívott függetlenségemet.

A kárpátaljai magyar irodalom fejlődése és talán fennmaradása szempontjából is a következő alternatíva kínálkozik:

1. szellemi önellátásra történő berendezkedés;
2. integrálódás az egyetemes magyar irodalom vérkeringésébe.

Az én értékelésem szerint egyik sem igazán járható. Nézzük is, miért nem.

1. Az önellátás eléréséhez hagyományokban gazdag, szerves és jól működő irodalomra lenne szükség. Nos, ha az irodalomtörténelmi időkből rendelkezünk is szép és fontos hagyományokkal (említsem-e az Ungvár mellett született Gyöngyösit, a huszti várban raboskodó Bornemisszát vagy az e romvárat verscímül választó Kölcheyt - és a sor hosszan folytatható), ez a szellemi háttország egyrészt összemérhetetlenül kisebb, mint az Erdélyé vagy akár a Felvidéké,

másrészt e századi irodalmunk hozadéka igencsak szegényes. A két világháború közti időből jószerivel a vidékünkéről később elköltöző Tamás Mihályt vagy a korán elpusztult Sáfáry Lászlót említhetjük. Az 1944-es hatalomváltás összesen három író-talált a Szovjetunió kötelékébe szakadt magyar nyelvterületen: Sütő Kálmánt, Sándor Lászlót és a néhány évig Beregszászban élő Győry Dezsőt. E révén őket akár a kárpátaljai magyar irodalom „nulladik nemzedékének” is nevezhetnénk, ám generációt mégsem alkotnak, már csak azért sem, mert Győry már 1949-ben repatriált, s ezt tette 1962-ben Sándor László is. Így a folytonosságot a múlt és jelen között a ma nyolcvanöt esztendőes parasztköltő, Sütő Kálmán testesíti meg, az egyetlen olyan alkotó, aki az újabb írórajok indulása idején háború előtt megjelent kötetet tudott maga mögött (Lelkeket jöttem venni, Munkács, 1936). A szellemi erők ilyen akut hiányával indul Kárpátalján az új történelmi korszák, amikor is - S. Benedek András szavaival élve - nemcsak az írók, hanem jószerivel az olvasók is hiányozták. Ami az ötvenes években aztán keserves erőfeszítések árán megindul, azt nehéz szépirodalomnak nevezni: a hivatalos kultúrpolitika a Hitler utolsó csatlósának bélyegzett és kis híján kiirtott magyarok nyelvén csupán Sztálint és a Szovjethont dicsőítő verseket engedett megszólalni. Csak a hatvanas évek közepére enyhül valamelyest az ideológiai szorítás (Kovács Vilmos Holnap is élünk c. regényének megjelenése, a Forrás Stúdió megalakulása), de mire a szabadabb levegőből nagyobbat szippanthatna az akkor is még csak maroknyi alkotói közösség, már be is köszönnek a brezsnyevi éra véget nem érőnek tűnő esztendei. Az utólag már ártatlannak tűnő, de akkor úttörő jelentőségű őszintébb hangnemű irodalmat közel két évtizedre újra elhallgattatják. Beszélhetünk-e ezek után hagyományokról?

És szerves, jól működő irodalmi életről? Arról sem, mert túl hosszú a hiánylista. Kezdhethetnénk akár a műfajoknál. Az említett Kovács-mű után huszonöt évig nem született említésre érdemes nagyregény. Csupán a kilencvenes évek fordulóján kezdett kortörténeti regényfolyamba Balta László (összefoglaló címe: A végtelenben találkoznak) és vallomásos kisregény-trilógiába Nagy Zoltán Mihály (eddig megjelent két darabja: A sátán fattya, Tölgyek alkonya). Nem született Kárpátalján még egyetlen olyan színmű sem, amelyet professzionális színház bemutatott volna (ide értve a beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színházát is). Nincs igazi kritikai irodalmunk, hiányzik az esszé, a satíra, jószerivel a színvonalas tárca és glossza is. Nem olvastam még egyetlen megjelent kárpátaljai magyar sci-fit vagy kimit, igaz, szerencsére képregényt vagy szerelmes leányregényt sem. Nehéz lenne változatosságról beszélni az irányzatokat illetően is: nagyjából-egészében az itt élő alkotók többsége egy tradicionálisabb és realistának nevezhető prózanyelven, illetve hagyományosan metaforikus és láthatóan népi gyökerű lírai hangon szólal meg. Nálunk még olykor a szonettek is ősi nyolcasokban íródnak és általában a képverseket is el lehet olvasni, azaz nem vizuális költemények. (A szabályt erősítő kivételek említése itt szükségesnek látszik, nevezzük hát nevén egyetlen avantgárd költőnket, Cséka Györgyöt, és a posztmodern irányában tájékozódó Pócs Istvánt és Bagu Lászlót, illetve szóljunk az elvont intellektuális lírát művelő Fodor Gézáról és Penckófer Jánosról; ez utóbbinak említhetők korszerű hangvétellű novellái is.)

Közel sem problémamentes az „irodalmi infrastruktúra” helyzete sem. Térjünk ki ezúttal csupán két fontos szervező tényezőre, a lap- és könyvkiadásra. Irodalmi lapunk kettő is van (Hatodik Síp, Pánsíp). Ám egyrészt sajnos mindkettő permanens létveszélyben működik: megjelenésük kizárólag a támogatók jóindulatának függvénye; másrészt lehangoló a folyóiratok iránti olvasói igény hiánya. Nincs igazi munkamegosztás, differenciálódás a két lap között: ugyan mindkettőnek kialakult az arculata, a szépirodalom mellett más-más „kísérő szálát” szöttek anyagukba (a Hatodik Síp rendszeresen közöl terjedelmesebb történelmi-néprajzi tárgyú tanulmányokat, általában melléklet formájában; míg a Pánsípnak állandó közéleti-publicisztikai, kritikai és hírrovata is van), ám például szerzőgárdájuk és így a megjelent publikációk hangütése, stílusa csaknem teljesen azonos.

Könyvkiadásunkban - leginkább a magánkiadók létrejöttének és a magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatási-pályázati rendszerének köszönhetően - valóságos áttörés, „könyvrobbanás” történt, ez vitathatatlanul igen pozitív eredmény. Ennek a nagy

megugrásnak is voltak-vannak azonban veszélyei.

Elsőül az, hogy 1992-től, '93-tól kezdődően szinte minden megjelenhetett, s meg is jelent. Ez a „túlbugzás” nehezen menthető azzal, hogy mindez csaknem fél évszázados mesterséges visszafogás után történt, hiszen pontosan tudjuk, hogy régiókban nem volt és nincs is közel kétszáz megjelentetésre érdemes kézirat. (Ennyi ugyanis az elmúlt esztendő könyvtermelési hozama).

A másodikként említhető veszély: a szinte korlátlanul kínálkozó lehetőségek eltorzítják mind a kiadói emberek, mind a szerzők gondolkozását. A kiadó kezdi nem azt mérlegelni, minek a megjelentetése lenne a legfontosabb, melyik kézirat a legérdemesebb a publikálásra, hanem: melyikkel lehetne a legkönnyebben pályázatot nyerni, melyikre lehet sok pénz kérni és kapni - aztán a legkevesebb munkával és legolcsóbban kiadni. A szerző nem remekművek megírására törekszik, nem csiszolhatja műveit, hanem összekapar egy kötetre váló anyagot. Így aztán kiadványaink többsége szerkesztetlen, igen gyakran hiányzik belőlük az igazi alkotói invenció, a műgond.

És mit tesz ezenközben az olvasó? Erősen mérlegeli, hogy a félelmetesen bővülő kárpátaljai magyar könyvkiínálatból (és az ettől függetlenül, de nagyjából ezzel azonos mértékben csappanó pénzből) évente melyik egyetlen kötetért adjon egy fél vagy egy egész kenyér árának megfelelő összeget, s érdemes-e egyáltalán beszereznie, ha amúgy sem lesz alkalma soha belenézni: a maga és családja fennmaradásáért folytatott napi élethalálharc után a valószínűleg fűtetlen lakásban már a Dallaszba is belealudna, ha az energiakorlátozás nem gondoskodna ehelyett egy hangulatos áramszünetről. (Falvaink többségében hetente többször is napi nyolc-nyolc órán át nincs áramszolgáltatás.)

2. Nézzük, ha önellátásra alkalmas, szerves és működő irodalommal nem rendelkezünk, akkor vajon a másik megoldás, az egyetemességbe való integrálódás mennyire járható út, s milyen buktatókat rejteget.

Persze, ismerjük a szlogeneket: „haza a magasban”, „ötágú síp”, „a könyv nem ismer határokat”, „virtuális Magyarország”, „tizenöt millió magyar” stb., ám ezek is csak fogalmak, amelyeket meg kellene tartalommal tölteni. Ez már sokkal nehezebb, két okból is. Egyik, hogy kis irodalmunk kevésbé alkalmas a beilleszkedésre, másik, hogy a fogadó fél sincs felkészülve az integrálására.

És itt súlyos fáziseltolódásokról, értékrendbeli különbségekről, előítéletekről, kölcsönös idegenkedésről és ellenállásról van szó. Ezek közül néhányát már érintettünk, említsük itt meg a következőt:

Megszokottá vált például, hogy irodalmunkat ahhoz képest irodalomként kezeljük - határon innen és túl egyaránt. Egészen jó ez a vers, mondják-mondjuk, ahhoz képest, hogy milyen kevesen vagyunk..., ahhoz képest, hogy mennyire elnyomtak bennünket..., ahhoz képest, hogy nincs jobb..., ahhoz képest, hogy akár már el is felejthettük volna nyelvünket... stb. Ez a beidegződés akkor is elviselhetetlen, ha érvényesül, hiszen legalizálja a vállveregető lekezelést, az igénytelenséget magunkkal és egymással szemben, tudatosítja a másod-harmadrendűséget, amelyből igen nehéz kitörni. De súlyos következményekkel jár az is, ha valahol valaki lemond az ahhoz képest szemléletről, mert akkor esetleg kiderül, hogy bizony-bizony nem akad Kárpátalján született vers, novella vagy más egyéb, amelyet egy szigorúan szerkesztett lapba, antológiába be lehetne tenni - ez pedig azonnal a kirekesztés és kirekesztődés fantomját jeleníti meg a kicsit amúgy is mindig sértődött kisebbségiek számára.

A fentieket összegezve úgy tűnik tehát: az azonos nyelv és az azonos nemzeti kulturális örökség ellenére az elmúlt évtizedek sajátos körülményei olyan kollektív létélményt jelentettek és olyan közös tudati változásokat okoztak az írott szó kárpátaljai és anyaországi művelőiben, amelyek alig elhárítható illeszkedési zavarokat okoznak. És itt természetesen nem arról van szó, hogy az egyes alkotók ne integrálódhatnának akár teljes mértékben és zökkenőmentesen a nagyobb egészbe, arról azonban igen, hogy irodalmi folyamatunk, teljesítményünk olyan specifikus problémákkal, olyan sajátos ellentmondásokkal terhes, amelyeket még sem magunknak, sem a befogadónak nem sikerült maradéktalanul feldolgoznia.

Milyen esélyt adhatunk ezután a kárpátaljai magyar irodalomnak? Hihetünk-e abban, hogy az, amit folyamatnak, működő egésznek szeretnénk látni, nem szakad-e végérvényesen egyes írók életművére, amelyet aztán teljesen esetlegesen vagy tudomásul vesz és befogad, vagy észre sem vesz és óhatatlanul elfelejt a már annyit emlegetett egyetemesség.

Illetve: baj-e egyáltalán, ha ez így történik. Nem az-e a természetes, ha nincs irodalmi élet, ha nincs tülekedés az irányban, hogy az általános értékrend védőernyője még minket épp befedjen, de a nálunk rosszabbakat (vagy csak tőlünk különbözőket) már semmiképp? Nem egy nagy abszurdum-e, hogy ez a kérdés így egyáltalán felmerül?

De, azt hiszem, az. Ám talán semmivel sem abszurdabb, mint az a tény, hogy ennek az örült XX. századnak a végén még egyáltalán van irodalom.

Ehhez képest pedig nem is lehet nagy okunk panaszra.

Tóth László

Az ambivalencia irodalma?

Környezettanulmány és gyorsfénykép a kilencvenes évek szlovákiai magyar irodalmáról
(Előadás kárpát-medencei magyar könyvtárosoknak)

I.

„Néhány napja meghalt egy szlovákiai magyar író. Nagyon tehetséges volt és nagyon fiatal. Nyár elején egy szlovákiai magyar költő az egyik népünnepélyen kipottyant a ringlispílből. Ő megúsza kisebb zúzódásokkal. Egy másik szlovákiai magyar író, aki civilben pék, nemrég mesélte zoológiai tárgyú élményeit, s hogy hogyan készül a mindennapi kenyér hazánkban. Karambolkok, mellékutak, kényszerpályák. Sorolhatnánk még néhány épületes példát a kirúgottakról, a pályát önként feladókról, vagy egyszerűen ezekről, akiket ugyan nem gázolt el a sors vagy a fényes jelen, de azt sem állíthatják, hogy végzettségüknek és tehetségüknek megfelelő, termékeny értelmiségi létet mondhatnak a magukénak. Ha egyszer valaki a jövő évtizedekben meg találná írni a szlovákiai magyar értelmiség rendszerváltás utáni helyzetét, ellehetetlenülését és kilátástalanságát, nagy és kis tragédiáit, elképesztő lista állna össze." - Ezek a sorok egy kiváló pozsonyi költő és publicista barátom, Kövesdi Károly tollából kerültek papírra néhány héttel ezelőtt, de keresve sem találhattam volna jobb indítást csapongó összefoglalóhoz, mellyel azt a legjobb esetben is felemás helyzetet, meglehetősen lehangoló látványt kívánom érzékeltetni, amely a legutóbbi öt-hat esztendőben a szlovákiai magyar irodalmat jellemzi. S bár Kövesdi jegyzetétől alig telt el három-négy hét, azóta további szlovákiai magyar író-költő is elhagyott bennünket, aki szintén elég fiatal volt ahhoz, hogy akár még három-négy évtizedig is élhetett, alkothatott volna.

Ráadásul újságíró barátom nem is említi, hogy a legfiatalabbak - a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján indultak - nemzedékének két legizgalmasabb, legfelkészültebb tehetsége immár évek óta Ausztráliában, illetve Angliában keresi kenyerét s önmagát. Arról sem szól, hogy nemcsak a hazájukat az elmúlt három évtizedben félig-meddig önként vállalt kényszerűségből elhagyó szlovákiai magyar írók - hogy csak Monoszló Dezső, Varga Imre vagy Czákó József nevét említsem - nem kerülhettek beljebb (még 1989 után sem) szűkebb pátriájuk irodalmának perifériájánál, jóllehet abban központi hely is megillethetné őket, hanem az otthon maradottak között is egyre többen szorulnak - ugyancsak félig-meddig abból a bizonyos önként vállalt

kényszerűségből - marginális helyzetbe. Sőt lassan maga a szlovákiai magyar irodalom is, úgymond, kiszorul önmaga perifériájára. Végül arra sem tér ki a Vasárnap tárcaírója, hogy a rendszer- és hatalomváltás ténye miatt szükségszerűen támadt szerepzavarai; korábbi eredetű szerkezeti anomáliái; finansziális támogatottságának megoldatlansága, anyagi háttérének biztosítatlansága; a magyar irodalom, irodalmi élet, művelődés egészébe való beilleszkedésének akadózása, mindkét oldalról való akadályoztatottsága, továbbá a szlovákiai magyar társadalom gazdasági elbizonytalanodása, szociális átrendeződése, olvasási szokásainak átalakulása, intézményi, kiadói, könyvterjesztői és sajtóbéli háttérének helyenként részleges, helyenként teljes összeomlása; az irodalom korábbi társadalmi státuszának megrendülése és egyéb, itt most nem említendő okok miatt a szlovákiai magyar irodalom lassan a teljes működésképtelenség határára jut, amikor a legalapvetőbb funkcióinak is képtelen lesz eleget tenni, mely funkciókat még a posztmodern sem vonja/ vonhatja meg tőle.

II.

Ismeretes, hogy a második világháborút követően a csehszlovákiai magyarságra szakadó üldöztetések - az emberi és állampolgári jogaitól, gazdasági erejétől, kultúrájától és nyelvétől való megfosztottság évei - még azon a kényszerpályán belül is egy máig tartó belső kényszerpályát jelöltek ki számára, mint amelyet Trianon a magyarság egésze számára megszabott. Így a (cseh)szlovákiai magyar művelődés, irodalom 1945, illetve 1948 után példátlanul mélyről, a megalázottság, a szétszóratottság, a talajtalanság infernális közegéből, a felkészültség, szervezettség és öntudat nullfokáról, páratlanul rossz személyi feltételekkel, zömmel tapasztalatlan, az irodalom műveléséhez szükséges alapszintű ismeretekkel sem rendelkező pályakezdőkkel indult. Hosszú, kitérőktől sem mentes út, a felkapaszkodás küzdelmes évtizedei után, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára tudott csak azután a szóban forgó nemzeti kisebbségi irodalom szinkronba kerülni önmaga legjobb lehetőségeivel, s a magyar, illetve az őt körülvevő nemzeti literatúrákban zajló folyamatokkal. Ekkor látszik betetőződni ezen irodalom irodalmivá válásának gyötrelmes folyamata, s az, amit Grendel Lajos egyik esszéjében még 1979-ben is „az izoláció és egyetemességigény konfrontációjának” nevezett, nagyjából ekkortól, illetve a nyolcvanas évek elejétől, tehát csak a legutóbbi másfél évtizedben dőlt el végérvényesen az egyetemességigény javára.

Másrészt viszont a hetvenes-nyolcvanas évekről azt is tudni kell, hogy azok az 1968 utáni posztsztálinista restauráció, a husáki konszolidáció embert, lelket, gerincet egyként próbára tevő terrorjának, tespedésének utolsó szakaszát is jelentették. Az ötvenes évek gyászos emlékezetű kollektívizmusa után ismét minden a személyiség, az egyéni hang és a sajátos arcvonások kimunkálása ellen hat. A művészeti életet a velejéig átható társadalmi regresszió időszaka ez. Az uniformizálttól, a hivatalosan engedélyezettől és kanonizálttól elütő eredeti vagy legalábbis annak látszó elképzelések, művészetfelfogások, poétikák és noétikák, a fejlődésnek perspektivikus irányt szabó vagy csupán a minőségi kiválasztódás szempontjából fontos, a korábbiak rendszerezésére irányuló irodalomtörténeti, szerkesztői, szervezői törekvések minduntalan a hatalom erős falába ütköznek, amihez az is hozzátartozik, hogy az egyén szempontjából egyáltalán nem voltak veszélytelenek ezek az esztendők. A helyzet ambivalenciájára jellemző, hogy egyfelől tovább javul a csehszlovákiai magyar irodalom nemzedéki összetétele; ekkoriban zajlik a csehszlovákiai magyar irodalom második világháború utáni legnagyobb érték differenciációs átrendeződése, paradigmaváltása; s az esztétikai érvényesség prioritása is nagyjából ekkor válik visszavonhatatlan tényvé; különböző irodalomon kívüli, valamint protokolláris szempontok alapján addig favorizált alkotók és teljesítmények kerültek háttérbe szorulva, az őket megillető helyükre, s érnek be az idáig csak forrongó, formálódó kísérletek, törekvések; végül nehezen fölbecsülhető jelentőségű történések, folyamatok zajlanak a csehszlovákiai magyar és az összmagyar irodalom újbóli integrálódása terén. Ugyanekkor elbizonytalanodik, visszavonulásra kényszerül, Magyarországra szorul az érték központú kritika, a legfiatalabb, ekkor induló nemzedékek - például az ún. íródiasok - ugyancsak Magyarországon

találnak maguknak nagyobb sajtót, több fórumot; a '68-as emigráns Monoszlóy Dezső után a távozás mellett dönt a szlovákista Bába Iván, a spanyolos Dénes Imre, a költő Varga Imre, Tóth László, Kendi Mária, Krausz Tivadar, a történész Szarka László, Molnár Imre és G. Kovács László; s a csehszlovák párt- és kormányzati szervek részéről érzékelhetően fölerősödnek a kisebbségi magyar irodalom elszigetelődésére irányuló, helyenként egészen agyafűrt formákban és elméletekben jelentkező törekvések is (lásd például a csehszlovák irodalmi kontextus elméletét, melynek igazi célja a csehszlovákiai magyar irodalomnak a magyar irodalom egészétől való elszakítása, a vele való kapcsolatának közvetetté, illetve többszörösen áttételessé - ellenőrzötté - válása volt).

Hangsúlyozom azonban: az irodalom működik, intézményei és állami támogatottsága legalapvetőbb funkcióinak viszonylag tisztességes ellátásához adnak - olykor még az állami akarattal szembeni fejlődéshez is - megfelelő keretet; a könyvterjesztésnek, a könyvek könyvtári állományba való bekerülésének, a csehszlovákiai magyar könyv Magyarországra irányuló exportjának (illetve a magyarországi könyvek és irodalmi folyóiratok szlovákiai magyar piacra kerülésének) nincsenek nagyobb akadályai; a könyvek, irodalmi értékek, s olykor még az államnak, pártnak, hatalomnak nem tetsző gondolatok is viszonylag olajozottan jutnak el a Pozsonytól legtávolabbi vidékek és a legkisebb községek olvasóihoz is, akik szintén biztonságérzetet és visszaigazolást adó háttérrel jelentenek az ekkorra már a korosztályi, esztétikai, világnézeti, magatartásbeli, és egyéb szempontokból kellőképpen differenciálódott, számszerűleg is egyre népesebb (cseh)szlovákiai magyar íróársadalomnak.

III.

1989 a (cseh)szlovákiai magyar íróársadalom - ezen belül pedig művelődés, illetve irodalom - rétegzettségét, összetettségét szentesítette, s nemcsak a különböző, addig is meglévő, illetve a helyzet szülte új törekvések nyílt megfogalmazódásának biztosított teret, hanem esetenként egyes egyéni nézetek, elképzelések, személyes ambíciók és érdekellentétek - ellenérdekeltségek - közötti szakadékokat is láthatóvá tette. A korábbi évek tespedtsége nyomán, a lefojtott erők, elfojtott indulatok és vágyak a felszínre törtek, s a társadalom rég tapasztalt dinamizmusa áterjedt a művelődésre, irodalmi életre, sok esetben egészségtelenül túl- és átpolitizálva azt. Akárcsak Magyarországon: írók adták fejüket a pártpolitizálásra - Grendel Lajos és Dobos László, Tóth Károly és Csáky Pál -, hogy aztán az első kiábrándulások után néhányan szentséggel visszafaroljanak írószobájukba (Grendel Lajos például), néhányan (az utána említettek) viszont mintha azóta sem találnák a visszafelé vezető utat, amelyről már egyre kevésbé biztosak, hogy van még ilyen út a számukra.

Nagy vehemenciával a (cseh)szlovákiai magyar írók új (magyar és szlovák) szakmai és érdekvédelmi szervezetek mögé sorakoztak fel, hogy aztán mára az egyedülként megmaradt Szlovák Magyar Írók Társasága a teljes rezignáltság, meghasonlottság és tétlenség (vagy látszattevékenység) határán tengesse napjait. A (cseh)szlovákiai magyar írók előtt gyakorlatilag is megnyíltak az anyaországi írószervezetek (és társulások) - főleg a Magyar Írószövetség - kapui is, ám ezek figyelme és képviselői tevékenysége rendszerint ugyanannak a négy-öt szlovákiai magyar írónak a túlszerepeltetésében merül ki, s nem egy, a jelenleginél mindenképpen nagyobb figyelemre méltó társuk pályáját, eredményeit továbbra is hallgatás övezi. A magyar irodalom egybetartozásának jelszavával főleg a rendszerváltás óta a magyarországi irodalmi díjak kuratóriumainak figyelmét a határon túli alkotók sem kerülik el - a szlovákiai magyarok közül így kapott Kossuth-díjat Dobos László, József Attila-díjat Grendel Lajos, Tózsér Árpád, Gál Sándor, s még néhány további díjat és kitüntetést is említhetnék, de a jelenlegi, lobbizásra és „adok, ha te is adsz” érdekszövetségekre épülő díjazási és javaslatvételi rendszer és gyakorlat némelyeknek - találmanszerűen említve Monoszlóy Dezső, Duba Gyula, Koncsol László, Cselényi László, Varga Imre, Kulcsár Ferenc, Zalabai Zsigmond, Barak László, Hizsnyai Zoltán vagy Farnbauer Gábor nevét - esélyt sem ad a még oly megérdemelt elismerése.

De ezek - akárhogy is - a kisebb problémák. Nagyobb gondok fakadnak abból, hogy - itt most

ugyancsak nem elemzendő okok miatt - a magyarországi) irodalomkritika szinte teljesen működésképtelenné vált, s a kortárs magyar literatúra irodalomtörténeti feldolgozása, értékelése rövid távon elháríthatatlan akadályokba ütközik, ami a határon túli magyar irodalmak egy tágasabb nemzeti keretben, értékrendszerben történő elhelyezkedését, integrálódását teszi lehetetlenné, kilátástalan vágyakozássá. Igencsak figyelemreméltó, amit ezzel kapcsolatban Grendel Lajos mond, aki a bajok egyik okát abban látja, hogy ha a magyarországi kritika - tisztelet a kivételnek - olykor észreveszi is a határon túli magyar irodalmakat, azt az esetek többségében nem az integrálás, hanem az asszimilálás szándékával teszi. „Ami a szlovákiai magyar irodalmi művekből a magyarországi folyamatokba nem asszimilálható - így Grendel -, arról a magyarországi irodalomkritika vagy tudomást sem vesz, vagy csak fenntartásokkal fogadja el. Egyetlen magyarországi kritikusi csoport vagy iskola sem kivétel, mindenki, profánul szólva, a maga kutyája kölykét keresi, mintha a szlovákiai magyar irodalom az anyaországának szimpla leképezése vagy tükörképe lehetne csupán.”

2

1989 után számottevő mértékben átalakult a (cseh)szlovákiai magyar könyvkiadói struktúra és könyvtámogatási rendszer is. Addig volt a Madách Könyvkiadó évi 50-60 kötetével, a Szlovákiai Pedagógiai Könyvkiadó magyar szerkesztősége, illetve még néhány további szlovák (szakkönyv) kiadó is jelentetett meg magyar könyveket. Az 1989 utáni változások legfontosabb mozzanata, hogy megszűnt a Madách Kiadó egyeduralma, s egyik magyar kiadó a másik után jött létre. A legismertebb ezek közül a Kalligram, igen változatos és idegen nyelvű könyvek megjelentetése által is színesebbé tett profiljával; némi módosuláson ment át a Madách kiadói arculata; a mai napig talpon tudott maradni a Liliium Aurum és a NAP Kiadó, nehéz körülmények között egyre markánsabb arcéllal itt van még az AB-Art, s időnként a Pannónia és a Vox Nova is jelentkezik egy-egy kötetével. Tankönyvkiadással több vállalkozás is foglalkozik, s elszaporodott az alkalmi kiadók száma. A szlovákiai magyar könyvkiadás nem jelentéktelen hányada - hanem a súlypontja - Pozsonyból vidékre került (Dunaszerdahelyen például négy országos hatókörű kiadó is működik). Az állam - akárcsak Magyarországon - fokozatosan kivonult a könyvkiadásból, s ezt tették a kezdetben még abban részt vevő alapítványok is (például a szlovákiai Soros Alapítvány, vagy az ugyancsak Soros György támogatására épülő Márai Sándor Alapítvány). Eleinte a (cseh)szlovákiai magyar könyvkiadásra szánt összeg szétszétadását a kulturális minisztérium szlovákiai magyar szakértőkből, kiadókból álló kuratóriumra bízta. Most ezekkel az összegekkel a Pro Slovakia Alapítvány rendelkezik, melynek tevékenysége az utóbbi időben minden nyilvánosságot nélkülöz, a külső szemlélő s az érdekeltek számára egyaránt ellenőrizhetetlen és átláthatatlan, s kiszámíthatatlan és rendszertelen időszakokban - újabban évente egyszer - ülésezik, s csak a kormányhű kezdeményezéseket, illetve a magyarság identitástudata szempontjából közömbös vagy épp azt gyengítő, valamint a hivatalos szlovák értékrendet, nemzet- és történelemszemléletet tükröző kiadványokat támogatja. A Magyarországról kapott segítséget illetően ugyancsak a minimálisra szűkültek a lehetőségek - jó néhány alapítvány itt is föl hagyott a könyvkiadás támogatásával (kivonult e területről az Illyés Alapítvány is), másoknak (Magyar Könyv Alapítvány) az alapszabályzata nem teszi lehetővé a határon túli könyvek megjelentetésének segítségét, melyre mindössze a Művelődési és Közoktatási Minisztérium e célra elkülönített kerete jelenti jóformán az egyedüli lehetőséget, ám ezen összeg elosztásában is elég sok visszasság, aránytalanság tapasztalható. A szlovákiai magyar gazdasági magánszféra egyelőre nem olyan erős, hogy jelentősebben részt tudjon vállalni a kisebbségi kultúra támogatásában, a magyarlakta területek önkormányzatai is inkább csak jelképes támogatásra képesek.

Ennek ellenére nem tagadható, hogy egy-egy esztendőben soha annyi és soha annyi jó, fontos és szép magyar könyv - főleg szépirodalom, továbbá társadalomtudományi és helytörténeti kiadvány - nem jelent meg Szlovákiában, mint az utóbbi esztendőkből. Ez azonban a mai helyzet ismeretében egyre inkább ideiglenes, múló állapotnak tűnik, a szlovákiai magyar könyvkiadás a túlélésért küzd, s jövőjére vonatkozóan egyelőre botorság lenne bármit is prognosztizálni.

Lényeges és ma még felmérhetetlen következményekkel járó gondot jelentenek a könyvterjesztés anomáliái is. 1989 előtt szlovákiai magyar verseskönyvek esetében nem voltak ritkák a két-három ezres, szépprózai művek esetében az öt-hat ezres példányszámok sem. A szlovákiai magyar vásárlóerő drasztikus elapadása, a szabadidő-tevékenységek szerkezetének és az olvasói szokásoknak a jelentékeny átalakulása, az országosan jól kiépített könyvterjesztői hálózat szétverése, az újonnan alakult és farkastörvények alapján működő könyvterjesztői magánvállalkozások riasztó profitéhsége, a könyvtárak vásárlóerejének kimerülése, a magyarországi piac bedugulása, illetve szétforgácsolódása (a közös könyvkiadási egyezmény intézményének egyfelől törvényszerű, másfelől azonban eléggé felelőtlen, átgondolatlan megszüntetése) - mind-mind oda vezetett, hogy a szlovákiai magyar szerzők műveinek, illetve a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség megmaradását segítő művek megjelentetésére csak nem csekély öncsonkítás árán, s a szent örültek gesztusával tudnak vállalkozni a szlovákiai magyar kiadók. Egy-egy könyv példányszáma (200-300) pedig jobbára csak az esetleges támogatás formális elszámolására, öndokumentálásra, illetve a szerzői tiszteletpéldányokra, valamint néhány recenziós példányra elegendő - könyvesbolti forgalomba rendszerint már nem is jutnak ezek a kiadványok (legfeljebb csak mutatóba található belőlük egyben-kettőben).

A tájékoztatás hiányosságai, a kínálat és a kereslet között tátongó szakadék, a kritika agóniája, valamint a könyvtárak imént már említett lehetetlen helyzete következtében így aztán a még megmaradt kevés számú érdeklődőnek - illetve könyvterjesztőnek, könyvesboltinak, könyvtárosnak - a legtöbb esetben halvány sejtelve sem lehet, hogy mit kínálnak neki a szlovákiai magyar kiadók, írók. Arról nem is szólva, hogy ha csodával határos módon el is jutna) valakihez valamely friss könyv megjelenésének a híre, akkor sem biztos, hogy azt lakóhelyén megvásárolhatná, lakóhelyének könyvtárából kikölcsönözhetné. Nem ellenőriztem, de gyanítom, hogy nemzeti intézményünk, a budapesti Országos Széchényi Könyvtár sem rendelkezik alaposabb áttekintéssel a szlovákiai magyar kiadványokat illetően (valószínűleg a magyarországiakat illetően sem). Az 1989 előtti idősakkal ellentétben reménytelen feladatra vállalkozna az az akár szlovákiai magyar, akár magyarországi kritikus is, aki elhatározná, hogy ezentúl rendszeresen figyelemmel követi és értékeli a szlovákiai magyar irodalom egy-két évi termését. Hangsúlyozom, már az is gondot okozna számára, hogy kiderítse, mire is figyeljen egyáltalán, nem hogy még be is tudja szerezni ezeket a kiadványokat.

További gondot jelentene számára - ugyancsak az 1989 előtti helyzettel ellentétben - ezen írásainak az elhelyezése. A korábbi szlovákiai magyar lapstruktúra ugyanis végzetesen szétesett, a hatalmas foghíjak által jellemzett jelenlegi nehezen látszik alkalmasnak a kisebbségi sajtó legalapvetőbb feladatainak ellátására, a magyarországi pedig nem tudja s nem is akarhatja még csak részlegesen sem felvállalni ezeket a feladatokat. Az 1989-et követő felszabadultság-érzés, a hirtelen feltáruló új lehetőségek, az egész országon végigsöprő eufória első óráiban örvendetes módon felpezsdült a (cseh)szlovákiai magyar sajtó is, új lapok indultak, meglévők újultak meg - köztük irodalmiak, illetve az irodalom formálásában jelentős részt vállalók is -, hogy aztán mára a szlovákiai magyar irodalomnak, írónak az ugyancsak nehéz helyzetben lévő Kalligramon kívül ne legyen lapja, s a megmaradt néhány egyéb újságnak (Új Szó, Vasárnap, Szabad Újság, Új Nő, Ifi) ne legyen (számottevő) irodalmi rovata. [Ezen a nyáron megszűnt a lassan már a negyvenedik születésnapjára készülő, nagy tekintélyű Irodalmi Szemle is; a felsoroltak pedig vagy nem közölnek irodalmat, vagy csak összeollózott anyagot (Új Nő), netán erősen korlátozottak az ilyen irányú lehetőségei (Ifi). A felsorolásból kimaradt, hol szünetelő, hol megjelenő

Életünkben kormánypárti kötődései miatt idegenkednek az írók, olvasók, s gond van a lap terjesztettségével is.] A szlovákiai magyar írónak ma nincs szlovákiai magyar fóruma (a magyarországi irodalmi sajtóban csak néhányan s ritkán kapnak megjelenési lehetőséget), s nincs a szlovákiai magyar könyvnek sem (a Kalligram sem tekinti ereje szerinti vállalkozásnak, hogy gondot fordítson erre; az Új Szó és a Vasárnap rendszeres kritikai figyelő tevékenysége erősen visszaesett, a magyarországi irodalmi lapok és napisajtó pedig annyi figyelmet sem fordítanak a szlovákiai magyar könyvekre - holott ezek száma (s köztük a szélesebb figyelemre méltóké is) megduplázódott -, mint 1989 előtt. A szlovákiai magyar pályakezdőknek ugyancsak nincs úgyszólván semmilyen lehetőségük arra, hogy megmutassák magukat s a különböző fejlődési lépcsőfokokat jelentő szlovákiai magyar fórumokon fölfedeztessenek. A szlovákiai magyar író - hármójukat-négyüket leszámítva - bármelyik fórumot vagy oldalt tekintve a lehető legteljesebb mellőzöttségben, magárahagyatottságban, megalázottságban, már magát az alkotás folyamatát is veszélyeztető alkotói feltételek mellett, hiábavalóságának, fölösleges voltának egyre erősödő érzésével él, miközben számára az alkotói lét és magamegmutatás lehetőségei a minimálisra zsugorodtak össze.

IV

1

A szlovákiai magyar költészet a mai magyar urának egyik kellőképpen fejlett, sok virágú ága. Jelen pillanatban a költők hat-nyolc nemzedéke alkot egymás mellett, a kilencven felé ballagó Csontos Vilmostól a huszon-valahány éves Juhász Katalinig, vagy a nála is fiatalabb Péntes Tímeáig. A költészet különböző lehetőségeit tekintve is megfelelően sokrétű, sokszínű ez az együttes, amit - a szlovákiai magyar költészet nagykorúsodásának a hatvanas évek közepétől fölerősödő folyamatát - Tózsér Árpád néhány éve a következőképpen foglalt össze: „... a differenciálódás egyik ága az Egyszemű éjszaka nemzedékének a költészete a hetvenes évek elején és közepén; a differenciálódás eredménye az »íródiások« lírája is a nyolcvanas évek elején, s differenciálódást jelentenek Cselényi László szövegkollázsai, Zs. Nagy Lajos és Bettés István ironikus nyelvi fintorai, Tóth László bölcséleti groteszkjei, Kulcsár Ferenc fájdalmas, neoszürrealizmusra hangolt rapszódiai, Varga Imre abszurdig feszített tárgyversei, Keszeli Ferenc posztmodernista versei, Farnbauer Gábor antilírája és az érsekújvári Juhász R. Dózsefék vizuális kísérletei is.” S természetesen vegyük ehhez hozzá Tózsér Árpádnak a költészet legfrissebb rezdüléseire is nyitott, páratlanul széles kulturális-történelmi alapokon épülő, a világot nyelvileg, poétikailag és szemléletileg egyetlen öntörvényű látomásban elrendezni kívánó, nagyívű szintéziskísérletét, Gál Sándor és Dénes György a kisebbségi sorsot minden ízével megélt lírai hőségének az idővel, a kozmikussá fokozott magánnyal vívott küzdelmét, Ozsvald Árpádnak és a közeli napokban elhunyt Mikola Anikónak a mítosz meghosszabbítására, örökidejűségének felmutatására irányult kevés szavú, rendkívül feszes költészetét, Balla Kálmán nyelvfilozófiai ihletésű szövegeit, Barak László zaklatott, a montázson és a gyors vágásokon, ritmusváltásokon alapuló közérzet-líróját, Hizsnyai Zoltán sokszólamú, az abszurdot, a groteszket egyfajta romantikus hevülettel vegyítő opusait, vagy az immár a legfiatalabbak közül való, s a szürrealizmuson iskolázott Z. Német István nyelvújító kísérleteit, illetve Csehy Zoltán és Juhász Katalin posztmodernista attitűdjét.

2

A széppróza, a kis- és nagyepika szlovákiai magyar ágáról ugyancsak elmondható, hogy az a kortárs magyar epika integráns és egyenértékű, az utóbbi években is megújulni tudó része. Sőt talán az is megkockáztatható, hogy a legutóbbi néhány esztendőben a szlovákiai magyar széppróza, s nem pedig a költészet kínálta a több izgalmas szellemi, nyelvi, poétikai kalandot. S nem mellékes az sem, hogy e tekintetben - némiképpen még a magyarországi prózafejlődés

főirányaitól is elhajolva, a kortárs magyar epikát a szélek felől gazdagítva - éppen a legfiatalabbak hozták a legtöbb névumot. Grendel Lajos okkal - s jogos örömmel - állapítja meg ezzel kapcsolatban: „Jóllehet, a szlovákiai magyar irodalom megújulása egy időben zajlott a magyarországi (a központi) irodaloméval, nem haladt vele mindig párhuzamosan, s ma inkább a különbözőség jegyei láthatók jobban, mint a hasonlóságok. A központ megújulása jórészt a posztmodernizmus jegyében zajlott le, s ez a szlovákiai magyar irodalomról kevésbé mondható el... A szlovákiai magyar írók mintha egyszerre akartak volna mindent bepótolni, amitől évtizedeken át megfosztottak. Van itt ma karkai ihletésű próza (Talamon Alfonz és Vajkai Miklós), újrealizmus (Fülöp Antal) (...) a beat-nemzedéket reveláló próza (Gyórt' Attila, Czákó József), minimalizmus (Mórocz Mária), vagy éppen olyasmi, amit a kitűnő szerb író, Milorad Pavic, nemrég egy interjúban számítógépes irodalomnak nevezett (Farnbauer Gábor).” S persze itt van még Grendel groteszk realizmusa, a képtelent a vaskosan valóságossággal vegyítő epikája, a legfiatalabbak közül az általa nem említett, ám az „újrealista” Fülöp mellé tehető Hajdú István vagy a nyelv és gondolat tökéletes egységének megvalósítására törekvő Fábrián Nóra, esetleg az idősebb prózaírók közül, a maga realista nagyepikai módszereinek a megújításán fáradozó Duba Gyula is. A többiek, akik kimaradtak e (kettős) felsorolásból, vagy a saját maguk által kitaposott ösvényen haladnak és eddigi módszereiket, témáikat, eredményeiket variálgatják, ismételtetik (Mács József, Ordódy Katalin), vagy 1989 utáni pályaszakaszuk súlypontja a szépprózáról más területekre is műnerekre helyeződött át (Dobos László, Gál Sándor).

3

A (cseh)szlovákiai magyar gyermekirodalom egészen a hetvenes évek közepéig nem alkot önálló esztétikai értékkategóriát, hanem egy rosszul értelmezett pedagógia szolgálólányának szerepében tetszeleg, illetve a „magasirodalomból” lecsúszott/kitagadott másod-, harmad-, sőt negyedvonalbeli alkotók ambíciói kiélésének ad terepet. Ekkortól azonban - elsősorban Zalabai Zsigmond elméleti, kritikai szerkesztői és szervezői (majdhogynem: misszionáriusi) tevékenységének köszönhetően - a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, annak látványos előretörése figyelhető meg. Főleg a gyermekvers-költészet felnőtté válása történt meg rohamos gyorsasággal, s elsősorban Dénes György, Simkó Tibor, Tóth Elemér, majd Keszeli Ferenc, Kulcsár Ferenc és Barak László ilyen jellegű kötetei sorakoznak fel összmagyar viszonylatban is a legjobb teljesítmények mellé. Az epikus mesét illetően mindenekelőtt Kovács Magda képvisel egészen sajátos szint és minőséget a mai magyar meseirodalomban, s ha azt történetesen nem kisebbségi és főleg nem szlovákiai magyar körülmények között - s azokon belül is nem teljesen elzárkózottan tenné, a nevéből lehetnének hangosak a magyarországi médiák és színházak. Rajta kívül még Keszeli Ferenc és Soóky László, a legfiatalabbak közül pedig N. Tóth Anikó írt még szélesebb terepen is figyelemreméltó mesekönyvet.

Ami az ifjúsági irodalmat illeti, itt egy tágasabb értékrendszerbe, a helyi jelentőségűn túlra való beilleszthetőség szempontjából nem akad említésválóm. Úgy is mondhatnám: a szlovákiai magyar ifjúsági irodalom későn érő gyermek, illetve mindmáig gyermekcipőben jár.

4

(Cseh)szlovákiai magyar drámai irodalom a mai napig nincs. Születtek ugyan tétova és elszánt színpadi kísérletek, s ezek közül - szigorúan helyi keretek között - néhány még a megemlíthetőség szintjét is megüti, ám ha tágabb összefüggésrendszerben is érvényes mércét tartunk szem előtt, nincs miről beszélnünk. Illetve arról lenne, hogy miért nincs miről. Hosszú ideig a komáromi Magyar Területi Színház és kassai Thália Színpada eltökélt próbálkozásokat tett a (cseh)szlovákiai magyar dráma megteremtésére, s a változtathatatlan tűnő helyzet miatt időnként a szlovákiai magyar kritika és írószövetségi tagozat is vastagon szórta a hamut a fejére, de már régóta nem történik e tekintetben még annyi sem, mint amennyi 1989 előtt - legalább a látszat s az önmegnyugtató kedvéért - csak-csak történt. Úgy tűnik, a szlovákiai magyar drámáról mind a

Magyar Területi Színház jogutódja, a Jókai Színház, mind az időközben önállósodott Thália Színház, mind pedig maga a szlovákiai magyar író és szlovákiai magyar irodalom végérvényesen lemondott.

5

Már csak a szlovákiai magyar irodalomtudomány - elmélet is kritika - kérdése maradt hátra. Ezen a téren, sajnos, az a helyzet, hogy a szlovákiai magyar irodalomról szóló irodalmat nemhogy teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a szóban forgó irodalomnak és intézményeinek átstrukturálódása, melynek következtében nemigen tud lépést tartani magukkal a költőkkel és prózaírókkal, nemigen tud megfelelni azoknak a kérdéseknek és kihívásoknak, amelyek elé a szlovákiai magyar szépírók - köztük a pályakezdők, a legfiatalabbak is - állítják, hanem - eltekintve egy-két tiszteletteljes kivételtől- szinte egyáltalán nem is beszélhetünk róla.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy egészen a hatvanas évek végéig, a hetvenes évek közepéig a csehszlovákiai magyar irodalomtudomány - mind az elmélet és a kritika mind az irodalomtörténet-írás - lépést tudott tartani és együtt haladt a magyarországi fővonallal (Turczel Lajosnak, Rákos Péternek, Tözsér Árpádnak, Koncsol Lászlónak, Zsilka Tibornak és Zalabai Zsigmondnak köszönhetően), addig ma már szinte egyedül csak Tözsér Árpád az, aki a legkorszerűbb esztétikai, irodalomtudományi és -kritikai törekvésekkel is szinkronban tudott maradni. Na és persze, egészségi állapotától függően, hébe-korba Zalabai Zsigmond is meg-megnyilatkozik még, s időről időre Grendel Lajost is elkapja a rendteremtő és kritikai hevület. Ennyi. Különösen elgondolkodtató, hogy a hetvenes, nyolcvanas, s most már a kilencvenes évek pályakezdő nemzedékei mennyire nem tudták kihordani, megteremteni a maguk kritikussait, irodalomtudósait, -történészeit. Azt lehet mondani, hogy míg az elmúlt két, két és fél évtizedben a (cseh)szlovákiai magyar írók száma nagyjából a duplájára duzzadt, addig az irodalomtudoroké majdnem teljesen elapadt. A nyolcvanas évek derekán ígérkezett egy üde kivétel Tóth Károly személyében, aki az Iródia-nemzedék par excellence kritikusaként lépett föl (ezeket az írásait Leányvári ébredés címmel gyűjtötte kötetbe), ám amióta politikusi pályára lépett, a szlovákiai magyar irodalomtudomány számára ez a felvillanó reménység is elveszni látszik.

Meghatározóbb, karakteresebb kritikusegyéniség nélkül indult a legfiatalabbak - Z. Németh Istvánék, Fábrián Nóráék - nemzedéke is. S bár közülük is próbálkoztak ugyan néhányan kritikákkal, recenziókkal, ezekből a tapogatózásokból még nem sokra, illetve semmi jóra nem lehet következtetni. Hogy ez - és egyáltalán a szlovákiai magyar irodalomtudomány vérszegénysége, avíttága - mennyire magyarázható a pozsonyi és a nyitrai egyetemi, illetve főiskolai magyar tanszéken folyó oktatás színvonalának hiányosságaival, az most nem ebbe a dolgozatba tartozik. Mindenesetre tény, hogy a műveket értelmező és rendszerező kritikussai, irodalomtudósai és -történészei nélkül még a legnagyobbra hivatott irodalom vagy nemzedék is legfeljebb félkarú óriás ha tud lenni.

V

Grendel Lajos idézi a fiatal magyarországi Szilasi Lászlót, aki feltehetően nagy igazságot fogalmazott meg akkor, amikor a következőket vetette papírra: „...lehetséges-e, képesek vagyunk-e Esterházy szövegeit, például, Balassa Péter szövegei nélkül olvasni? Horribile dictu: azonos-e önmagával, például posztmodern-e Esterházy Balassa nélkül? Talán éppen az volt a valóság, talán az irodalomtörténet valósága is: az akkori olvasat, ahogy a szövegek akkor éltek és részben bizony, azóta is élnek bennünk.” Grendel Lajos az idézethez hozzáteszi: „A szlovákiai magyar irodalom, főleg a próza megújulása mellől kiáltóan hiányzik a jelentősebb művek kritikai recepciója. Az új műveket néma csönd fogadja.” Éppen ezért az azoknak az irodalmon kívüli, az irodalomnak keretet adó tényezőkkel kapcsolatos kérdéseknek a megoldásán túl, amelyeket a fentiekben fel-felillantottam, mi mást is kívánhatnék a szlovákiai magyar irodalomnak, mint kritikussokat, legfiatalabb generációjának pedig nemzedékük - hazai és magyarországi - Balassa

Pétereinek mielőbbi meggyőző színrelépését, hiteles színvállását.

Tózsér Árpád

A megíratlan irodalomtörténet

1

Jeles költőnk egyik versének az a címe, hogy A megíratlan költemény. A többszáz soros kompozíció természetesen azt demonstrálja, hogy minden költő egyetlen hatalmas, az egész voltvilágirodalmat és lesz-világirodalmat magába fogó művet ír, pontosabban változatokat e megíratlan és megírhatatlan, mert csak virtuálisan létező műhöz.

Írásomnak (amelyben irodalomtörténet-írásunk problémáiról kívánok szólni) én is a legszívesebben azt a címet adnám, hogy A megíratlan irodalomtörténet. Ugyanis ahogyan azt a bizonyos Költeményt, úgy az Irodalomtörténetet sem lehet megírni, minden eddig létező irodalomtörténetünk csak változat hozzá.

Erről a „megíratlan irodalomtörténetről” a tudásunk is többnyire csak efféle negatív definíciókból áll, azaz azt tudjuk róla, hogy mi *nem* irodalomtörténet, s így remény sem igen van rá, hogy valaha is megíródik. Lukács György például az 1910-ben megjelent Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez-ben úgy „határozza meg” az irodalomtörténetet, hogy: nem endogám tudomány, hogy tulajdonképpen csak olyan esztétika, amelynek középpontjában az irodalom áll, Hans-Georg Gadamer, napjaink filozófiai és irodalomelméleti tótumfaktuma szerint pedig „A szellemtudományoknak (tehát az irodalomtörténetnek is, T. Á.) nincs önálló módszerük”. S tagadásokban fogalmazza meg az irodalomtörténet mibenlétét Szegedy-Maszák Mihály is, a magyar tanítvány, mikor először is kétségbe vonja, hogy a magyar irodalom történetét "1992-ben meg lehet írni Bildungsgeschichte alakjában", s aztán kijelenti, hogy „az egész magyar irodalmat ma már aligha lehet a nemzetsors megnyilvánulásaként értelmezni, de azt is bajos volna állítanunk, hogy a polgárosodás vagy a liberalizmus értékeinek növekvő érvényre jutása irányította a fejlődését”.

Ennyit a „megírhatatlan irodalomtörténetről”! De azokat a bizonyos megírt változatokat illetően sem sokkal jobb a helyzet. Ebben a pillanatban egyetlen irodalomtörténeti építményünk sincs, amely alapjaiban ne remegne, de a legtöbb egyenesen romokban hever.

XVI. Lajosnak a Temple börtönében kezébe került Voltaire és Rousseau néhány műve. „Ez a két ember rombolta le Franciaországot!” - tört ki a királyból az elkeseredés. Az irodalomtörténet romokban heverő építményeit Hans-Georg Gadamerrel és Jacques Derridával hozhatnánk így összefüggésbe, azzal a különbséggel, hogy ők a rombolást tulajdonképpen csak befejezték. Az egyik azzal, hogy az esztétikát, az irodalomtörténetek végső alapját „feloldotta” (Gadamer kifejezése) a hermeneutikában, a másik pedig azzal, hogy - mint halból szokták a gerincet és bordázatot - kihúzta a kultúra (s így az irodalomtörténet) struktúráiból a linearitást, a pontok egymásra következésének elvét.

Az irodalomtörténet Gadamer és Derrida előtti válságát a magyar irodalomtudósok - tisztelet a kivételnek - nem vették s nem is igen vehették tudomásul. A magyar társadalomnak eddig még nem volt olyan korszaka, amelynek ne lettek volna „inendogám” elvárásai az irodalommal és irodalomtörténettel szemben, s szakembereink feltehetően ezektől a mesterséges konstrukcióktól nem látták az irodalomtörténet „dekonstrukciós” természetét.

Irodalomtörténet-írásunk „konstrukciói” eddig leggyakrabban nemzeti, didaktikai és politikai jellegűek voltak, de az utóbbi fél évszázad során a körük a területi szemponttal is bővült. 1918 után ugyanis megszületett a romániai, a jugoszláviai és a csehszlovákiai magyar irodalom fogalma, ami önmagában még nem lett volna baj, mert ezek a fogalmak jelölhetnék pusztán a

jelzett területeken született magyar könyvek összességét is, problematikussá akkor kezdett válni a fogalom, mikor irodalomtörténetek is konstruálódtak hozzá. 1971-ben megszületett a romániai magyar irodalom története (Kántor Lajos-Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom 1945-1970, Kriterion, Bukarest), 1975-ben ennek jugoszláviai megfelelője (Bori Imre: Irodalmunk évszázadai, Fórum Könyvkiadó, Újvidék), majd 1982-ben megíródott a csehszlovákiai magyar írásbeliség szintéziskísérlete is (Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980, Akadémiai Kiadó 1982). Gyengéje pedig mindháromnak az, hogy az irodalomtörténet rendkívül szövevényes, mert vegyes módszertanú tudományából (vagy ahogy René Wellek mondta: Allerleiwissenschaftjából) kiemelik a történelmet (és a hozzá tartozó országterületet), s megteszik azt a vizsgált irodalmi pontok koordinátarendszerének. Úgy viselkednek hát, mint a korábbi, társadalmi elvárások alapján írott irodalomtörténetek, csak ezeknek a szerzői a „társadalmi elvárást” valószínűleg nem is igen tudatosították, hisz ők nem elvárásra, hanem önként szerkesztették meg nemzetiségi irodalomtörténeteiket, s ha azokból az országterület és a hozzá tartozó történelem koordinátáit kivonták volna, az már nem lett volna szlovákiai, romániai vagy jugoszláviai magyar irodalomtörténet. A tárgy (az irodalom) keverékjellegét tehát nem a módszer „pluralizmusában” vélték feloldhatónak, hanem éppen a pluralizmus leszűkítésében, nevezetesen az irodalomnak a történelemmel való megfeleltetésében.

A logikus pedig ezek után az lenne, ha sorra venném az előbb említett három irodalomtörténetet, s valamennyiből kimutatnám (mert kimutathatnám) a történelemmel való megfeleltetésnek ezt a dominanciáját, de mivel fő témám (a szlovákiai magyar társadalom sajátos irodalomtörténet-igénye) szempontjából ez az út valószínűleg mellékágnak bizonyulna, elállok tőle. (Esetleg annyit jegyeznek meg, hogy a történelem és terület meghatározó jelenvalósága legkevésbé Bori Imre irodalomtörténetét jellemzi, itt a „jugoszláviaság” többnyire csak mint valami sajátos szellemi tartomány - nem vajdasági „helyi szín!” - van jelen.) Valamiféle magyar-magyar irodalmi komparatiztika művelése helyett tehát inkább azt vizsgálom meg, hogy az utóbbi két évtizedben irodalomtörténeteink milyen nézőpontokat kínáltak a szlovákiai magyar irodalom történetének (és természetesen az irodalomnak) a felfogásához és megértéséhez.

2

Az első szintéziskísérlet Görömbei Andrásé, aki 1975-ben A csehszlovákiai magyar irodalom negyedszázada címmel írt irodalmunkról összefoglalót. Tanulmánya az Alföld 1975/10-es számában jelent meg. (Irodalmunknak ezt az értelmezését teljesíti ki aztán a szerző az 1982-ben megjelent irodalomtörténeti szintézisében, A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980 című kézikönyvében.)

A második jelentős kísérlet Koncsol Lászlóé, aki a Kortárs 1979/3-as számában, majd egy évvel később az Irodalmi Szemle 1980/9-10-es számában próbálja líránkat s részben prózánkat egységes modellbe fogni. Tanulmányainak címe: A csehszlovákiai magyar költészet újabb stációi, illetve: A harmadvirágzás korszakai.

A következő kísérlet 1979 őszén jelent meg, a Hét 37. számában. Szerzője az akkor még egészen fiatal Balla Kálmán volt, aki a fiatalság mindent merő szenvedélyességével kérdezte meg cikkében, hogy Van-e költészetünk? Írásának érdemi jelentősége azonban abban rejlik, hogy itt figyelmeztet először a „személyest a kollektivitásból tekintő szemléletnek” arra a veszélyére, amelyhez aztán 12 évvel később még egyszer visszatér, hogy akkor már elméletileg felkészültebben s így hangsúlyosabban fejtsse ki ugyanezt a gondolatot (Költészetünk két évtizede, Irodalmi Szemle, 1991/2.).

1982-ben jelent meg a „spenót-sorozatnak” az ún. határon túli magyar irodalommal foglalkozó kötete (A magyar irodalom története 1945-1975. IV., A határon túli magyar irodalom, Akadémiai Kiadó, 1982), amelyben A csehszlovákiai magyar irodalom című fejezetet Csanda Sándor írta, de közvetlen a tárgyunkhoz tartozik a kötet előszava, Béládi Miklós Kisebbségi irodalom - nemzetiségi irodalom című tanulmánya is.

S végül 1991-ben jelent meg Zalabai Zsigmond „irodalmi igényekkel föllépő kritikája” (maga a

szervő minősíti így írását). A terjedelmes (két részben közölt) tanulmány tulajdonképpen néhány, 1976 és '80 között induló költőnk munkáinak az elemzése, de az elemzést végző kutatónak sikerült közben a '70-es és '80-as évek hazai magyar „verstörténések” egyéb erővonalait is megrajzolni. (Verstörténés, kritikátörténés, Kalligram, 1991/2-3.)

Az itt felsorolt dolgozatok irodalomszemlélete közös abban, hogy - Zalabai tanulmányát leszámítva - az irodalomtörténet mint módszer egyikben sem szerepel külön problémaként. Csanda Sándor, Görömbei és Koncsol magától értetődő természetességgel alkalmazza az irodalomtörténeteknek azt a hagyományos módszert, amelyet René Wellek azzal jellemez, hogy megállapítja: „a legtöbb irodalomtörténet inkább társadalomtörténetnek mondható”; s tulajdonképpen Balla is ehhez a hagyományhoz kapcsolódik, csak ő egy ellenzéki társadalom „irodalom-meghatározó” koordinátáit vizsgálja nagy természetességgel.

Csanda Sándor szocialista realista értékszempléletű összefoglalása egyébként nem egyéb szimpla krónikánál, alaposabb minősítése helyett hát inkább csak egy megjegyzést fűzök hozzá: azt még megértem, hogy a nyolcvanas évek legelejének „konszolidációs” Csehszlovákiájában ilyen vonalas és lapos irodalomtörténeti eszme-futtatásokat is írtak, de az már sehogyan sem megy a fejembe, hogy a magyarországi „gulyáskommunizmus” 1982-ben már ugyancsak nyugat-orientáltaságú szellemisége ezt bevette s a tekintélyes Akadémiai Kiadó megjelentette.

Mindenesetre Csanda Sándortól nemigen várhattunk mást. Nagyobb meglepetés volt hát számomra a könyv előszava, amelyben a szerző, a nagy hírű s nálunk is nagyra becsült Béládi Miklós - akárcsak korábban Görömbei és Koncsol - szintén nem lép túl az irodalom „helyzeti” és társadalmi meghatározottságának gondolatán. Leírja ugyan, hogy a nemzetiségi irodalomnak „nem a megkülönböztető regionális jegyek, hanem a regionális színekkel dúsított esztétikai értékek szabják meg karakterét”, de aztán ezen irodalmak „saját külön (társadalmi T. Á.) alkotmányát”, a „nemzetiségi öneszmélésben” betöltött szerepét, a „saját adott helyzetét” valahogyan mégiscsak túlértékeli, s e külső, a közösségre, a társadalomra utaló koordináták előtérbe állításával akaratlanul is ahhoz a „csoportszemélyiség-elvűséghez” és „kollektivistikus világhéphez” jut közel, amelyet kitűnő mai utódja egyik nemrég megjelent tanulmányában „a két háború közti népies-nemzeti szemléletformák hagyományával” hoz összefüggésbe. (Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: A posztmodern és az „új érzékenység”. Kortárs, 1993/2.)

De - értékjelző névsoraiban - természetesen még ezzel a felemás, kollektivistikus-esztétikai értékszemplélettel is közelebb kerül a valódi értékeinkhez, mint az irodalmat egyszerűen az ideológiához mérő Csanda, aki számára így aztán a háború előtti s háború utáni korszak szlovákiai magyar irodalmából is annak az Egri Viktornak az életműve emelkedik ki, aki valójában csak a legritkábban nőtt túl az irodalmi ügyeskedésen. S ugyanakkor azt a Cselényi Lászlót, aki a magyar irodalomban a hatvanas évek végén s a hetvenes évek elején jelentkező új, nyelvi meghatározottságú irodalommodellnek első szlovákiai képviselője volt (és művelője máig) felsorolásaiban meg sem említi. (Irodalomtörténeti kuriózum, hogy a könyv szlovákiai magyar fejezetében a Csanda Sándor neve alatt szereplő Cselényi-portrét tulajdonképpen Csanda tudta nélkül, utólagosan tették be a szerkesztők a könyvbe, s - akárcsak a Dobos Lászlóról s az e sorok írójáról szóló passzusokat - Pomogáts Béla írta. S a tekintélyes kézikönyv mai studiózója már azon a szerkesztői gikszeren is csak derülni tud, hogy a mű előszavának és fejezetbevezetőjének - az egyik Béládié, a másik Csandáé - az értékfelsorolásai csaknem diametrálisan különböznek.)

Görömbei és Koncsol direkt módon is megfogalmazzák történelmi orientáltaságú irodalomszemléletüket, így: „A csehszlovákiai magyarságra különösképpen érvényes az, hogy történelme és irodalma csak egy könyvben írható meg, mert történelmének alakulása radikálisan meghatározza kultúrájának fejlődését, sőt egyes periódusait is” (Görömbei). Vagy: „...a csehszlovákiai magyar irodalom megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a történelmi tények” ismerete (Koncsol).

A csehszlovákiai magyar irodalomnak ez a történelem-nézetű képe két szempontból első látásra is problematikusnak tűnik:

1. Az irodalomtörténeti vizsgálódás módszerének akkor is a lehető legkomplexebbnek kell lennie, ha a tárgy az adott esetben valóban annyira „radikálisan” történelmi meghatározottságú.

Ellenkező esetben a történelem külső igazsága kivédhetetlenül a műalkotás belső igazságának kritériumává tolja föl magát.

2. Ha egy irodalom fejlődését „radikálisan” a történelem, s nem az alkotó egyéniségek, nem a nyelvi struktúrává, műalkotássá szervezett személyes egzisztencia határozza meg, akkor ez az irodalomnak a huszadik század második felében nem erénye, hanem olyan negatívuma, amely a 19. századi irodalommodellekhez közelíti, s ezt az irodalomtörténet-írónak szóvá kell tennie.

Igaz, Koncsol Lászlónak (és mindenkinek) joga van azt keresnie az irodalmi műben, amit akar (Koncsol célja - ahogy ő mondja: a költői magatartásformák „közös karakterének” a kimutatása), de ha vizsgált (keresett) tárgyát (Koncsol esetében a közös sors, történelem közös irodalmi reakcióit) nem veti előbb alá az esztétikai érvény próbájának, akkor végül a „megtalált tárgy” (Koncsol esetében a kínált modell) helyességét is meg lehet kérdőjelezni.

Konkrétan: Koncsol László szerint „Az első korszak verseinek (az „első korszak” Koncsol szerint 1957-tel, Bábi Tibor, Ozsvald Árpád, Dénes György stb. ún. „őszi verseivel” zárul, T. Á.) jórészt pozitív, építő irányú, a versek zárlatában egy problémátlan, teljes és derűs világállapothoz eljutó folyamatát ettől fogva egy negatív irány, egy eredeti hiánytalan világállapot leépülése, széthullása, problémákra bontása váltja föl.” Ehhez a tetszetős modellhez a következő kérdés fűzhető: leépülhet-e az a valami, ami meg sem épült? Az említett szerzők „pozitív, építő irányú” versei éppen „pozitív, építő irányuknál” (kollektív ihletésű világképüknél) fogva problematikusak, s a bennük megfogalmazódó „problémátlan... világállapotnak” csak a kor, a történelem „igazságával” összevetve van valamiféle dokumentumértékű igazsága, de irodalmi leépülésüket vizsgálni meglehetősen kilátástalan dolog. S a különböző egyéni stílusokat, kifejezésformákat összemosó „történelmiséglv” hangsúlyossága az értékek felmutatását végül ott is lehetetleníti, ahol azok már jelen vannak. (Ti. a modell '57 utáni, „leépülő” ágában.)

A magyar irodalom nem attól magyar irodalom, hogy Magyarországon írják, s nem is attól, hogy a magyarországi történelem a „meghatározója”, hanem mindenekelőtt attól, hogy a világirodalomnak magyar nyelven megképzett sajátos változata s a magyar nyelvhez kötődő személyek művészi létértelmezése. Görömbei Andrásnak is talán ezzel a nyelvi-irodalmi létértelmező meghatározottsággal kellett volna foglalkoznia első fokon, s akkor valószínűleg nem tárgyalja könyvében kiemelt helyen és terjedelemben ő is Egri Viktort s mondjuk a teljesen műkedvelő Szabó Bélát (akikről egyébként ugyanakkor alig van elismerő szava), s Rác Olivér és Dobos László történelemképző ún. nemzetiségi nagyregényeiről is elmondja, hogy azok bizony inkább csak annak a történelemnek a dokumentumai, amely „meghatározza” őket, mintsem az irodalomé.

Utaltam rá, hogy Balla Kálmán már az első jelentősebb irodalomtudományos igényű írásában is szóvá tette azt a veszélyt, amelyet költőinknek a „személyest a kollektivitásból tekintő szemlélete” rejt magában. Ezen a helyen ezt Görömbeiek kollektív-történelmi irodalomszemléletének ellenpontjaként kell megismételnünk és aláhúznunk.

Ballának elvitathatatlan érdeme, hogy a szlovákiai magyar konszolidáció talán legsötétebb évében, 1979-ben (ekkor nevez ki a mindenható Pártközpont egyetlen könyvkiadónk élére egy csaknem a szó szoros értelmében vett analfabéta pártmunkást) tereli a figyelmet a társadalmi és mindenféle totalitás irodalmi-esztétikai meddőségére és érvénytelenségére, s fejt ki ezt 1991-ben bővebben s korszerűbb terminológiával a nyolcvanas évek közepén fellépő új költőnemzedék kapcsán, így: „... s végeredményben az ő jelentkezésük erősítette föl igazán - spontánul, de annál erőteljesebben és hitelesebben - az egyéni létértelmezés, az elkülönülni és kiválni akaró szemlélet, az individuális világkép rehabilitálásának tendenciáját”. Érdekes viszont, hogy e mellől az érvényes személyiség-értelmezés mellől Balla eszmefuttatásaiban is hiányzik az a motiváció, amely ezt a személyiség-értelmezést irodalomná teheti. A nyelvértelmezésről van szó. Kulcsár Szabó Ernő éppen a már említett Kortárs-beli dolgozatában fejt ki meggyőzően, hogy a hetvenes évek közepétől a magyar irodalom fő sodrát képező posztmodern és „új érzékeny” alkotók személyiség-értelmezése egyben nyelvértelmezés is, s hogy „Az új nyelvi magatartás... abból indul ki, hogy a nyelv szavai közvetlenül sohasem a valóságot érik el, hanem mindig csak a kommunikációs partnert, ezért úgy véli, a műalkotás kijelentései sem a valóságra vonatkoznak, hanem csupán az

értelmező közösségek alkotta cselekvési és kommunikációs rendszerekben nyernek jelentést”.

Balla nem foglalkozik külön a „nyelvi magatartás”, a formálás összetevőivel, s ezért kerülhet sor szóban forgó két írásának nagy gikszerére, Cselényi költészetének elhibázott értékelésére.

Cselényit ugyanis Balla - nem egészen világos érveléssel - ahhoz a „kollektivista” líratípushoz sorolja, amelyet tiszta formájában nálunk - ezt helyesen állapítja meg szerzőnk - Dénes, Oszvald, Bábi és Gyurcsó képviseltek, s nem látja, hogy Cselényi meredeken szubjektív költő, de szubjektivitása nem direkt létértelmezésben, hanem egy sajátos „nyelvi magatartásban”, egy egyedi beszédforma szélsőséges használatában nyilvánul meg.

Míg a „létértelmező” Balla és a „történelemértelmező” Görömbei, Konccol és Béládi meglehetősen magabiztosan alkalmazzák módszerüket, Zalabai Zsigmond Verstörténés, kritikátörténés című tanulmánya tele van kétellyel. Zalabai jól látja, hogy „...az irodalom mint olyan csakis komplex módszerekkel, sajátos módja és létezmódja sokoldalú törvényeinek az összességében írható le, tárható föl és ítéhető meg”, látja a módszer ebből következő „vegyességét”, esendőségét, tisztában van vele, hogy a „receptív rendszer” az, amely „az irodalom alakulástörténetét végül is meghatározza”, s hogy ebből következően „abszolút” irodalomtörténet nincsen; időről időre újra kellene) írni a kézikönyveket”, s a sok bizonytalanság buktatóját azzal véli kikerülhetőnek, hogy „szlovákiai magyar verseskönyvek bástyáival az íróasztalán” átfogó irodalomtörténeti szintézis helyett „irodalomtörténeti hosszmetseteket és szerzői (kritikai) keresztmetseteket” próbál írni. S le kell szögezmem, hogy ebben a gyakorlatában én olyan elképzelés részleges megvalósulását látom, amelyet érdemes tovább gondolni, s érdemes az irodalmi közvéleményünk által igényelt új szlovákiai magyar irodalomtörténeten töprengve is figyelembe venni.

3

S annál is inkább, mert tulajdonképpen jelen írásom célja is ez: eltöprengeni a kérdésen, hogy a prolegomenámban megfogalmazott kételyek s a felsorolt szintéziskísérletekből kimutatott egyoldalúságok tükrében is érdemes-e vajon még szlovákiai magyar irodalomtörténetről beszélni, s egy új megírását tervezgetni, vagy inkább keressünk az irodalomtörténet-írás válságából egy olyan kiutat, amely az úgynevezett nemzetiségi irodalmak és irodalomtörténetek ellentmondásait is feloldaná?

Számomra egyenesen abszurdnak tűnik akkor írni nemzetiségi irodalomtörténetet, mikor a nemzeti irodalmak történetéről is egyre inkább bebizonyosodik, hogy gerincük és bordázatuk nem a nemzeti gondolat kiteljesedése, sőt egyáltalán nem kötődnek semmilyen egyenesvonalú „haladáselvhez”. Ugyanakkor ha Derrida dekonstrukció- és différence-elmélete alapján újra olvasnánk a magyar nyelvben megképződött világirodalmat (azaz ha nem a „lineáris, nem az epikus modell”, hanem egy „másfajta térszerveződés” szerint olvasnánk, s elolvasnánk azt is, ami „a kötetekben a sorok közé íródott”, s az irodalmi hatás feldolgozásában elsősorban az „el-különböződés” szándékát látnánk meg - az idézőjeles kifejezések itt Derrida kifejezései!), akkor a módszer természetéből következően valószínűleg egy olyan világ-magyar irodalmi organizációhoz jutnánk, amely egyként tartalmazná a magyar „nemzeti” és „nemzetiségi” irodalmakat.

Ennek a „dekonstruált” irodalomtörténetnek kitüntetett helye lenne az első fejezete, pontosabban azok a művek és szerzők, amelyekből (akikből) a dekonstrukciós folyamat indulna, mert természetesen nem lenne mindegy, hogy milyen struktúrákat akarunk „destruktúrálni”. Az eddigi irodalomtörténetek többnyire a diakroniához igazodtak, a mi irodalomtörténetünk haladhatna visszafelé (vagy akár lóugrásszerűen jobbra, balra) az időben vagy abban a „térszerveződésben”, amelyet a művek hatás-visszahatás-rendje alkot, a cél nem az lenne, hogy valahonnan eljussak valahová, hanem felmutatni azt a kontextust, amelyben a mű születik és jelentéseket nyer. „Irodalomtörténeti hosszmetseteket és szerzői keresztmetseteket” íránk hát, de „hosszmetseteink” nem közelítenék a „szerzői keresztmetseteket”, hanem éppen fordítva: abból indulva, de attól egyre távolabb haladnánk az előzményekben. A szerző itt nem cél volna, csak kitüntetett pont. A cél pedig éppen annak a tág komplexitású világ-magyar irodalmi téridő

kontextusnak a kialakítása lenne, amelyet eddig általában, de nem biztos, hogy a legszerencsésebb szóval irodalomtörténetnek nevezünk.

A legkényesebb helyet persze ebben a világ-magyar irodalomtörténetben is a „kitüntetett pontok” képeznék, azaz ebben a kézikönyvben is nyitott maradna az irodalmi érték problémája. Mert azt ugyan Gadamer nélkül is tudjuk, hogy az esztétikai leírások és mérések az értékelés szubjektív mozzanata nélkül meglehetősen megbízhatatlanok (a strukturalista és szemiotikai iskolák kétes eredményeire még mindannyian elevenen emlékszünk), de afelől tulajdonképpen a gadameri hermeneutika is bizonytalanságban hagy bennünket, hogy az irodalmi értékek közül hogyan kell kiszűrni az álértékeket.

Én mindenesetre abba a bizonyos világ-magyar irodalomtörténetbe, amely természetesen megíratlan és megírhatatlan, a számos egyéb „hosszmetszet és keresztmetszet” mellé s a hermeneutikai bizonytalanság kockázatát vállalva, 1945 utáni hazai írásbeliségünkben hamarjában három szerzőnk portréját javasolnám: Duba Gyuláét, Cselényi Lászlóét és Grendel Lajosét. Nincs itt hely arra s nem is az most a célom, hogy javaslataimat megokoljam, de ha elfogadjuk Kulcsár Szabó Ernő meggyőző érvelését (kiemelkedő jelentőségű tanulmányára a Kortárs 1993/2. számában már többször is utaltam), amely szerint irodalmunk jelen ideje körülbelül a hetvenes évek közepétől számítható, s ennek a jelen időnek a legszembetűnőbb ismérve, hogy benne „az esztétikai határfolyamat jellegét nem a »világszerűn realitás léte, hanem a poétikai megformáltság nyelvi valósága határozza meg”, akkor Cselényit és Grendelt illetően az elképzelésem talán érthetővé válik. Duba Gyula jogos helyét ebben az irodalomtörténetben életművének nem a „keresztmetszete”, hanem a „hosszmetszete” mutatná: az ő legjobb elbeszélései és regényei a magyar prózának ahhoz a vonulatához tartoznak, amellyel mintegy lezárul a „világszerű”, de egy bizonyos korábbi beszédmód és világértelmezés idején még esztétikai hatással bíró művek sora.

Szakolczay Lajos

Értéktermő egymásrautaltság

A nyugati magyar irodalom folyóirat-recepciója

A több mint fél évtized előtti rendszerváltás - rendszerváltás? -, szerencsére, az irodalomban is éreztette hatását. Megnyíltak azok a zsilipek is, amelyek eddig csukva voltak. Hogy az egyetemes magyar irodalom mennyit gazdagodott ebből a hirtelen jött szabadságból, nem tudhatni - csak évtizedek kutatómunkája állíthatná helyre a „politikai szigor” által nagyon is kibillentett értékrendet -, egyet azonban határozottan állíthatok: az itthon is szabaddá vált nyugati magyar irodalom földrengésszerű változást eredményezett az értékskálán.

Ez idáig jobbára a romániai magyar irodalom vitte a prímet a magyarországi irodalmat „megtámogató” határon kívüli magyar irodalmak táborában. A csehszlovákiai (felvidéki) és jugoszláviai (délvidéki) literatúra, hogy a kárpátaljaiakról ne is beszéljünk, jócskán elmaradt mögötte. (Természetesen ez egy kissé sommás megállapítás, csupán az egészre igaz, hiszen voltak olyan részterületek - például a legelsőők között is első Új Symposionnak a modernség jegyében vívott forradalma -, amelyek gyakran megelőzték a magyarországi folyamatokat.) A romániai magyar irodalom nemcsak attól olyan erős, hogy hagyománya (Szent Molnártól Arany Jánosig) szinte megegyezik az egyetemes magyar irodalom hagyományával, hanem leginkább onnan az értékekkel is alátámasztható, kiemelt szerep, hogy a Trianon utáni reánk erőszakolt békében nem pár százezer, hanem több mint kétmillió ember igyekezett megtanulni az építkezés új formáit. (A Romániában élő magyarok irodalom-, iskola-, művelődésrendszere is sokkal fejlettebb volt, mint felvidéki, délvidéki, kárpátaljai társaiké.) Tehát az erdélyi magyar literatúra - az egymásra sorjázó, egymást kiteljesítő nemzedékek - értéktermő képessége nem a véletlen műve, hiszen a

polihisztor Kós Károlytól Szilágyi Domokosig vagy Tamási Árontól Sütő Andrásig, Székely Jánosig, Szőcs Gézáig és Kovács András Ferencig húzódó sor ott érezhette-érezheti maga mögött a megtartó erőt: a nyelvére mindig kényesen büszke kisebbség nemzettudatát.

A nyugati magyar irodalomnak - szétszórtsága folytán, intézményrendszereinek a hiányosságai miatt stb. - nincs ilyen kohója. A nyelv, minthogy nincs hol megmerülnie, szinte egyedenként őriztetik meg. Szinte mindannyiszor az irodalom számára. Ebben a visszhangtalanság miatt igencsak fojtó-fojtogató közegben, minden hátráltató tényező ellenére, munkálódott ki az illyési ötágú síp egyik legkarakteresebb hangja, amely ugyan utal a csak metaforikusan élő zeneszerszám egészére, mégis más. Bátrabb - a nyugati demokráciák légkörében ez természetes -, és többségében nincsenek irodalmon kívüli (nemzetféltő stb.) szempontjai. A vádaskodásokat kizárandó, a politika nem szűrődött ki belőle - 1956 szelleme különösen a forradalom után menekülni kényszerültek, a ma már a derékhadhoz tartozó írók-költők műveiben él -, csak egy lett az idegen nyelvtengerben alkotókat izgató témák között.

Elsősorban a nagy nemzedéknek: a ma már halott Tűz Tamásnak, a nálunk, sajnos, alig ismert Fáy Ferencnek, Márai Sándornak, Cs. Szabó Lászlónak, Szabó Zoltánnak, Kovács Imrének és a ma is élő-alkotó, meglepetést meglepetésre halmozó Határ Győzőnek (London), az esszéíró Gombos Gyulának (Budapest), a filozófus Hanák Tibornak, (Bécs), a szerkesztő-irodalomtörténész-monográfus Borbándi Gyulának (München), a költő Csokits Jánosnak (La Massana - Andora) és Faludy Györgynek (Budapest), a múltat regénnyé avató Domahidy Andrásnak (Subiacio - Ausztrália) és a prózát és a drámát egyként magas színvonalon művelő Domahidy Miklósnak (Mont sur Rolle - Svájc) köszönhető, hogy a nyugati magyar irodalom, a romániai magyar irodalommal azonos szinten, az egyetemes magyar irodalom legfontosabb része lett. Nem utolsósorban a kiteljesedett életművek következményeképp.

Az értékszerkezet ez irányú elmozdulását nem kis mértékben segítette, hogy az idők során az 1956-os nemzedék legjobbjai is fölzárkóztak a nagyok mögé. E nemzedék - parafrázálva a Horváth Elemér-i hasonlatot, amelyet a nemzedékhez tartozó irodalomtörténész, Czigány Lóránt is tanulmányának homlokára emelt - „Gyökértelen, mint a zászló nyele...” Paradox, épp ez a gyökértelenség - a senki földjén való lakozás mint léthelyzet - volt döntő szinte mindannyiuknál. Értéket is innen nyertek: az ezer felé nyitott, idegen kultúrákban és nyelvekben megmerülő tájékozottságból. E nemzedéknek ma már, sajnos, három nagy halottja van: a Párizsban mindvégig nyomorgó, ám Pilinszky angyalszárnyát - a szinte meglégiesült szenvedést - versről versre elirigylő Keszei István, a Londonban élt Siklós István és a nálunk méltatlanul csöndbe burkolt, nemrég eltávozott Bakucz József. Különösen ez utóbbi verse lélegzett együtt a kozmosszal; úgyis, hogy a teremtés előtti és utáni pillanat intenzív átélése a tárgyias verset egy pillanatra a mitologikus énszemlélődés terepére fordította, mintegy mágikus teret hozva magával. A szép vers egyúttal gondolkodó vers is, melyet a személyiség lámpái izzásig hevítenek. Az ethosz természetesen nem zárja ki a játékosságot, különben hogyan is működnek az 1987-es Labirintusoknak az a két sora, amely nem kevesebbet állít: „Zeppelin forgatja égi kávédaralóját / a Világegyetemnek fűszer- és csemegeüzlet szaga van”. Vagy a Párbeszéd (1988) párhuzamosainak egyik „magyarázó” verse: „Nincs módom szóbaállni a virágokkal - amikor késemmel felszeletem őket, bársonyosak és puhák, mint az anyagok, de petyhüdtlen elengedik magukat, nem értik, mit akarok. Nem tudják, hogy a színük forrását keresem a belsejükben, azt, ahonnan eszméletlen karmazsinjuk tör elő, olyan erővel, hogy belevegyül a bőrömbe, a szemembe; mint amikor sáfrányt tör az ember az ételbe, főzés közben.

Egyedül vagyok ezzel a rengeteg megfajthatatlan dologgal, teljesen egyedül ebben az örökkévalóságban, ahol még azt sem tudja a szám, miért édes, ami édes? miért keserű, ami keserű?”

Keszei, Siklós és Bakucz nemzedéktársai ugyancsak karakteres életművekkel dicsekedhetnek. Többé-kevésbé valamikor, indulásuk táján, mindnyájan a párizsi Magyar Műhelyhez kötődtek, némelyiküknek (Horvát Elemér, Vitéz György) itt is jelent még valamely pályakezdő kötete. Költő (Baránszky László) és prózaíró (Karátson Endre) egyként magáénak tekintette ezt az otthont. Másokat más intézmény, baráti társaság - Andrást Sándort például a londoni Szepsi

Csombor Kör - repített pályájára. A vizuális és hangköltészet hívei, Papp Tibor és Nagy Pál Párizsban maradtak, ám sokan a tengeren túlra tették át működési területüket. Az amerikai időszaki periodika, az Arkánium megindítása (1981) is nevükhöz kötődik: András Sándor (USA) Bakucz György (Boston), Kemenes Géfin László (Montreal) és Vitéz György (Montreal) jegyezte a számokat. Később, Bakucz halála után, Baránszky László (New York) is tagja lett a szerkesztést is kiadást egyként végző költő-csoportnak. Eddig mindössze tizenkét (!) számuk jelent meg. Az Arkánium erőssége - már a kezdet kezdetén is ez tette itthon bizonyos értelmiségi körökben izgalmas olvasmánnyá - nyílt kritikai hangja, szókimondása. Tematikus számai - a 9-es (1991. december) példás Bakucz József-émlékszám, a 10-esnek (1992. december) a nő és a szexualitás áll a középpontjában - jól, feszesen szerkesztett kis antológiák, amelyekben sok (filozófiai, szociológiai, irodalomtörténeti stb.) nézőpontú írások teszik a pontosan körüljárt, ám költőileg is meglebegtetett témát teljessé.

A nyugati magyar irodalom nagy vérvesztése, hogy több évtizeden át működő - az itt megjelent íróknak rangot is adó - folyóiratok szűntek meg a közelmúltban. A müncheni Új Látóhatár, melyet jó pár időszakos szerkesztő mellett mindvégig Borbándi Gyula és Molnár József gondozott, 1990-es halálakor már negyven (!) évfolyammal büszkélkedhetett, s a párizsi Irodalmi Újság is több mint négy évtizedes aktivitása fejeződött be a laphoz mindvégig hűséges szerkesztő, Méray Tibor bejelentésével: a magyarországi politikai változások eredményeként 1989-től az irodalmi-politikai orgánium fölfüggeszti - szünetelteti? - megjelenését. Jóllehet ez utóbbi a föltámasztás reményét is magában hordozza, amíg a mostani helyzet nem változik, három nyugati folyóiratnak: az Arkánium mellett a rendszerváltás után budapesti székhellyel is működő, chicagói Szivárványnak és a Bécs mellett ugyancsak Budapestet munkára fogó párizsi Magyar Műhelynek kell a nyugati magyar írók művei fölött bábáskodni, illetve az egyetemes magyar literatúra alkotóinak-műveinek a bevonásával kiépíteni az általuk egyedülien fontosnak tartott értékrendszert.

Egyik sem megy könnyen. Amikor a pár év előtti, a Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaság által megtartott hévízi konferencia címe - nem kevés meghökkentő gesztust tartalmazva - azt kérdezte, hogy Ki fél a nyugati magyar irodalomtól?, egyúttal a beilleszkedés zavarát is sugallta. A nyugati magyar irodalomtól, mondom én, nem fél senki. Nincs az a térnyerés - esztétikai értéket hordozó új honfoglalás -, amely ne üdvözlötnék azonnal. Kritikus, irodalomtörténész, szerkesztő, ha nem irányzatok lapnál dolgozik vagy nem egyetlen értéknek kikiáltott irányzat-csoportosulás mellett tette le a voksát - ellenkező alapállású ítésként sajnos, nem kis számban található honi körökben -, azon van, hogy minél teljesebb: teltebb, értékdeusabb legyen a sokáig csak a politika mozgatta értékskála.

Az irányzatoknak természetesen megvan a létjogosultságuk. A hajdanán Kassák köpenyéből kibújt Magyar Műhely (amely, a legnagyobb természetességgel, Weöres Sándornak éppúgy önálló számot szentelt, mint Szentkuthy Miklósnak) az évtizedek során az írott irodalmat - hatásos tipográfiai, már-már képzőművészeti beavatkozással megbontva a párhuzamos sorok monotóniáját - elvitte a képiség (korábban a tetszés szerint összerakható lapokkal a variálhatóság) irányába. Persze a hagyományosabb (csak hozzájuk mérve hagyományosabb) alkotók sincsenek kizárva a lapból - a londoni Határ Győzőtől a fribourgi-hévízi Major-Zala Lajosig, az Amsterdamban élő Kibédi Varga Árontól a New York-i Baránszky Lászlóig, és hogy fiatalabb alkotót is említsek, a budapesti Cselényi Béláig és tatai Jász Attiláig húzódik a sor -, ám a párizsi-bécsi-budapesti folyóiratot mai állapotában nehéz volna a részeire bontott valamely sosemvolt írásképet imitáló, egyszer a szürrealista, máskor a dadaista irányzatoknak áldozó, ritkán a konstruktív Kassák tisztaságát is elérő kép nélkül elképzelni. Nemcsak magyarországi fiatalok, de erdélyi és felvidéki ifjabb alkotók is jelen vannak kísérleteikkel a lapban, határozottan látszik, hogy a folyóirat szerkesztői mindennél fontosabbnak tartják az avantgárd jegyében formálódó utánpótlás biztosítását. A látványnál, a képiségnél sokszor erősebb a Magyar Műhely egy-egy publikációjának - az értekezés műfajába szorítható eszmefuttatásának - hatósugara. Ebből a szempontból, hogy avantgárdként is klasszikus értéket jelentő hagyományról van-e szó (G. Komoróczy Emőke: Kassák Lajos képversei. 1995. szept. 20. 97. sz.) vagy egy sok új

szempontot magába foglaló értelmező-értékelő munkáról, teljesen mindegy. Ez utóbbi, vagyis Papp Tibornak a Kulcsár-Szabó Ernő-féle összefoglalást (A magyar irodalom története, 1945-1991) tárgyaló-bírálo sorai - a szerző szerint Kulcsár-Szabó „úgy kerülgeti az avantgárdot, mint macska a forró kását” - egy kissé közelebb visznek ahhoz az irodalomszemlélethez, amely a karakteres, sokszor vitára (is) ingerlő, de publikációival mindig elgondolkodtató Magyar Műhely gárdájának a sajátja. Papp hasonló szellemben végzi ítései munkáját az Új Magyar Irodalmi Lexikon hiánylistájának összeállításakor is (Új tükör, régi foncsor? , 1995. szept. 20., 97. sz.). Dühösen mondott igazát az sem kisebbíti, hogy véleményem szerint a kimaradtak, Nagy Páltól Molnár Katalinig, és a Magyar Műhely Könyvkiadótól az Ahogy Lehetig, nem a cenzúra áldozatai, hanem a hányavetiségé és a felelőtlenségé. A Papp Tibor szerint nem (vagy kevésbé) avantgárd költő, Horváth Elemér és megannyi társa is nyilván azért feledtetett el, mert hanyagok, figyelmetlenek voltak a szerkesztők, a lektorok stb.

A Magyar Műhely irányzatos szigorúságával ellentétben az éppen ötvenedik számára készülő chicagói-budapesti Szivárvány jobbára a horizont tágítására, az irodalom mellett a történelmi, művelődéstörténeti dokumentumok kiemelésére teszi a hangsúlyt. A hazaköltözéssel bekövetkező változás szembeszökő - összefogottabb, megszerkesztettebb lett a folyóirat, a dilettánsok is kizárattak. Jóllehet szerkesztői a nyugati magyar irodalom általuk elérhető legteljesebb alkotógárdáját kívánják szerepeltetni - a magyar-angol költő Kolumbán Miklóstól az anekdotázó Sziklay Andorig, a ritkán szóló Csiky Ágnes Máriától a minden műfajban áradó Határ Győzőig, a daloló Faludy Györgytől a szkeptikus Vitéz Györgyig és a rövid versformáiban is érzelmekozmoszt működtető Horváth Elemérig -, nem hagyják figyelmen kívül az itthoni és más tájakhoz kötődő fiatalokat és a különböző művészeti ágak (színház, zene) és egyéb területek (történelem, politológia) képviselőit sem. E változatosságnak köszönhető, hogy örömet leltem az utóbbi - az 1994/1. és az 1996/2. közötti - nyolc szám olvasásában. A Szivárvány tiszta, világos képet rajzol az egyetemes magyar irodalomról, nevekkal (Kányádi Sándor, Orbán Ottó, Babics Imre, Varga Zoltán) fémjelzett árnyalatairól. Az utóbbi jó pár évben Csobánkán fölvert irodalmi tábor programjában szereplő tanulmányok ugyancsak a folyóiratot erősítik. Az 1995 decemberi vagyis a 47. számban közreadott Bartók Béla-ciklus elsőrangú. Benne a tudományos okfejtés (Fried István: Bartók Béla és a kelet-közép-európai komparatiztika) egy laza szátra fölfűzött emlékezéssorral elegyedik (Sziklay Andor: Génusz közéről). A chicagói gyűjtő, Szathmáry Lajos dokumentumai - fakszimilében (is) közölt levelei, fotói - különleges értékűek, hiszen a zeneszerző portréját egy-egy lényeges vonással gazdagítják (az 1905. dec. 24-én Arányi Odilához írott levél például Bartók saját szerzeményéről alkotott kritikájával lep meg). A Szivárványtól a történelem - korábban a jelen és közelmúlt történelme - sohasem volt idegen. A 44. szám (1994. dec.) ezt a hagyományt folytatja a Szathmáry-család (Chicago) archívumából válogatott Kossuth-relikviákkal. Jóllehet a gyűjtemény kétezer darabot számlál, a folyóiratba bekerült szövegek (Kossuthra vonatkozó bejegyzések az U. S. Mississippi hajónaplójában; beszédeinek részletei) és kép-dokumentumok (újságfakszimile, fotó, rajz, Kossuth-bankók másolatai) esszenciaszerűen magukba sűrítik a nagy történelmi személyiség és a kor csatáját. A Szivárvány, a nyugati magyar irodalmi-művészeti folyóiratok közül talán egyedülként, a társművészetek közül - mert elsősorban erre van szakembere - a színházat részesíti előnyben. Györgyey Klára színilevelei-útibeszámlói a legkarakteresebb (és nemcsak fővárosi!) előadások: rendezők, színészek legemlékezetesebb pillanatait ragadják meg (1994/ 2 - 43. sz.; 1995/2 - 46. sz.). Az erdélyi színházakon szemét tartó Darvay Nagy Adrienne és a felvidéki Hízsnyan Géza publikációi is föltétlen megemlítendőek, hiszen a megannyi kisesszé jóval túllép a zsurnálkritikán.

Kemenes Géfin László szexuális örülete (és itt nem csupán a Fehérlófia darabjaira gondolok) még sokáig vita tárgya lesz, főképp ha beemeltetik a magyar irodalomba. Pajzán vaskossága - akár ordenáré módon - a testet, örömeivel együtt meglégiesíti. Meghökkenítő szókimondásában humor van, báj van, és olyan elemi erejű szeretetigény, hogy nem nehéz észrevenni: ez a különleges terepnumra kalauzoló földrajz, ledér körkörös köreivel, leginkább a halál elleni arkánium. Minden szavát, még a halandzsával világteremtőt is, komolyan kell venni, de újra és újra érzékelhető: a paraszti világból lassan kiszoruló, vaskosságában is angyali vígasság a

pendely alól kikandikáló testrészet is látni engedi minduntalan. Ez az ő világteremtése. Anélkül, hogy kisebbiteném a 'Miért nincs magyar Lady Chatterley' s Lover?' című tanulmányának értékeit (Arkánus, 1996. szept. - 12. sz.), egy korábbi archeológiai meséjére hívnám föl a figyelmet, amelynek címe: Felvidéki magyar szexuális népszokások (Arkánus, 1992. dec. - 10. sz.). Istenkísértő durvaság van, és mégis mennyi lágyság, ebben a néprajzi kalauz formáját viselő halandzsában. A pontos néven nevezés, a tettetett szakszerűség odáig megy, hogy jóízűen kacagunk egy ismert-ismeretlen földrész ilyen irányú és plaszticitású megidézésén, amelyet nyugodtan hívhatunk teremtésnek. A Szivárvány legfrissebb száma (1996. szept. - 49. sz.) nem véletlenül nyit Kemenes Géfin-versekkel, hiszen a Négy szerelmes vers Jolantának a műfaj mesterdarabja. Már-már utolérhetetlen tökély.

Idáig érve tanulmányomban, magam is meglepődöm Kemenes Géfin kiemelésén. És rögtön sorolom a magyar kritika adósságait: Bakucz József, Vitéz György, Horváth Elemér, András Sándor, Siklós István, Kemenes Géfin László, Csokits János, a magyar filozófiai gondolkodást egységben látó Hanák Tibor, a nyugati magyar irodalomban is külön földrészt jelölő Határ Győző, a magyar színház figyelmetlenségétől szenvedő Domahidy Miklós, a rég halott Cs. Szabó László mikor kapja meg az őt megillető méltatást: az irodalomtörténeti kismonográfiát? A Márai Sándorral elkezdett sor - ő két arcképpel is dicsekedhetnek - mindenképp folytatásra vár.

Addig, élőknek és holtak, maradnak a folyóiratok. S a rendszerváltozással a magyarországi folyóiratok is bekapcsolódhattak a földmérő és értékelő munkába. Az elmúlt hetekben, különösképp a nyugati magyar irodalomra való tekintettel, az alábbi folyóiratok 1994-1996 közti évfolyamait néztem át: Hitel, Holmi, Kritika, Kortárs, Magyar Napló, Mozgó Világ, Alföld, Életünk, Forrás, Jelenkor, Műhely, Új Forrás. A budapesti és vidéki lapok publikációi beszédes bizonyítékok: hol veszik komolyan a részegységekből összeálló egyetemes magyar irodalom ügyes-bajos dolgait (legfőképpen az értékorientációs törekvéseket), és hol csupán *dísz* egy-egy közlemény. A mai politikai helyzet - amikor az ország szekértolói-hátráltatói, sajnos, nem sok figyelmet szentelnek a határainkon kívül élő magyarság életének-művelődésének - irodalmának - nem nagyon kedvez azoknak a törekvéseknek, amelyek az egyetemes magyar érték összetoborozására, földmérésére irányulnak.

Nem véletlen, hogy a budapesti Kritika, amely inkább foglalkozik pártpolitikai ügyekkel (a kommunistákból burzsoává lett (?) értékjavak átmentésével), mint irodalommal-művészettel-kultúrával - még a legsötétebb diktatúrában sem volt ilyen rossz, tudatosan elhomályosított (?) az érték-szemüvegük - szinte fittyet hány a nyugati magyar irodalomra. Noha a párizsi Nagy Pál elméletíróként ide vonatik, s egypár író (Borbándi Gyula, Faludy György, Ferdinandy György) könyve is terítékre kerül, ez irányú ténykedésük alig több a semminél. Ebből a szempontból a Mozgó Világ közlései is esetlegesek, hiszen ismert név (Gömöri György) kevésbé ismerttel (André András) váltakozik. A Holmi - nem rendszeresen, nem is valamilyen koncepció jegyében - jobbra arra a pár névre épít (Határ Győző, Horváth Elemér, Csokits János, a verssel nálunk keveset szereplő Makkai Ádám), amely irányzatoktól függetlenül többé-kevésbé jellemzi a nyugati magyar irodalom értékvonulatát. Határ több műfajban is - költőként, prózaíróként, kritikusként jelen van a Holmiban. Többkötetes monumentumával (Életút I-III.) ingerli a kritikát is (Bikácsy Gergely: A Főgarabonciárus, avagy Sors-Isten-Barnm krónikása, 1995. 10. sz.). Bár Czigány Lóránt (Kossuth teleszkópja, 1994. 6. sz.) és Sárközi Mátyás (Füst Milán levelei Bíró Lajoshoz, 1995. 3. sz.) publikációi más-más fajta dokumentumok, hiánypótló voltukban találkoznak: történelmi, illetve irodalomtörténeti ismereteinket gyarapítják. Pernecky Géza esszéje, a Művészet és aranykor (1994. 9. sz.) a nagy esszéíró nemzedék tagjaihoz sem volna méltatlan.

A Magyar Napló, legalábbis ami a költőket illeti, sok szerzőt foglalkoztat. A jól ismert nevek (Határ Győző, Faludy György, Horváth Elemér, Papp Tibor, Monoszló Dezső) mellett kevésbé ismert lírikusok is nyomdafestékhez jutottak (elég talán csak az angol-magyar költőt, Kolumbán Miklóst említenem). A folyóirat kritikai föltáró munkája elsőrangú. Borbándi Gyula a SZER-re emlékezik (1994), Albert Pál Béládi Miklóst az egyetemes magyar irodalom legfőbb összekovácsolóját szólítja (1995). Pomogáts Béla a nyolcvanéves Békés Gellértet köszönti

(1995). Máté Imre Forrai Eszter (1995. 10. sz.), Ferdinandy György Major-Zala Lajos (uo.), Kecskeméti Gábor Papp Tibor (1995. 2. sz.), Mikes Tamás Kabdebó Tamás (1995. 6. sz.), Vilcsék Béla Fenyő Miksa (1995. 5. sz.), N. Pál József Czigány Lóránt (1994. 17. sz.), Bárdos Miklós Tardos Tibor (1994. 16. sz.) egy-egy könyvét elemzi. Az esszé-portré sem idegen a laptól: Széles Klára Györgyey Kláráról (1995. 4. sz.), Kabdebó Tamás Seamus Heaney-ről (1996. 5-6. sz.), Györgyey Klára Thornton Wilderről (1996. 8. sz.) rajzol érzékletes képet.

A Hítel tájékozódása elsősorban arra irányul, hogy áramlatokat ragadjon meg, föltáró-elemző munkával tegye érzékletessé mindazt, ami beépülhet szellemi világunkba. Költői rovata nem annyira erős, mint amit megkívánna a nemzedékek értékharca lírában is nyomatékosító nyugati magyar irodalom, ám ezért kárpótol a széles horizont: a minden lényeges dologra figyelő szem tájékozottsága. Fejtő Ferenc Habsburg Ottó Egy európai emlékiratai című kötetét elemzi (1994. 4. sz.), Gyurác Ferenc pedig arra kíváncsi, hogy mitől annyira értékes a Gombos Gyula-glóbusz (Magyar népi író New Yorkból - 1996. 6. sz.). Széles Klára A Szépfalusi jelenséget tárgyalva mindinkább közelebb jut ahhoz a titokhoz, amely a bécsi Bornemissza Társaság megálmódója, a kitűnő szociográfus személyét körülveszi (1996. 6. sz.); egyben közelmúltunk történelme is földéződik, mint ahogyan ez a motorja Borbándi Gyula (Nagy Ferenc az emigrációban, 1994. 11. sz.); és Haas György (Egy elhallgatott hős - dr. Csornoky Viktor, 1996. 7. sz.) tanulmányának is.

A vidéki folyóiratok közül, több-kevesebb rendszerességgel, szinte mindegyik helyet ad a nyugati magyar irodalomnak. Ők még értették az alapozó munka - diktatúrában sem elhanyagolható - fontosságát. Akkor is próbálgatták az ötágú síp különféle ágait egybehangolni, amikor ez nehezen ment vagy talán nem is volt lehetséges. Naivitásukat - előrelátásukat? - siker koronázta. A nyugati magyar irodalom alkotásai a legtermészetesebb módon épülnek be ezekbe a folyóiratokba - unikumként említhető, ahogyan a szombathelyi Életünk Határ Győző önéletrajzi regény-folyamának egy tekintélyes részét folytatásokban közölte -, s jóllehet nem túlságosan nagy az az értékör, amelyből meríteni lehet, ki-ki megtalálja a maga íróját. Lehet, hogy a Jelenkor kevés verset és prózát közöl - persze mindig volt évenként egy-egy olyan név, amely világított (Baránszky László, András Sándor, Határ Győző, Karátson Endre) -, de elméleti kutakodása számottevő. Ebből a szempontból Farkas Zsolt Nagy Pál kötetéről írott kritikája-tanulmánya - („)Posztmodern(“) háromszögelési pontok: *FRA-USA-GER*) 1994. 2. sz. -, András Sándor Marno János-elemzése (Pályabeszéd, 1995. 4. sz.) és Kelevéz Ágnes rendhagyó beszélgetésen alapuló Karátson Endre-portréja (Kettőségben, 1994. 10-11. sz.) egyaránt fontos; talán a filozófiai sugallat miatt is.

A Forrás költői: Határ Győző, Faludy György - 1995-ben például tizenöt (!) szonettel! -, Gömöri György, Mócsi Ferenc, Bárdos B. Arthur és Kabdebó Tamás, valamint prózaírói: Ferdinandy György, Kabdebó Tamás, Karátson Endre, Domahidy András ugyancsak jellegzetes értékörrel tudatosítanak. Az intellektuális tájékozódáson kívül szinte mindegyiküket meghatározza közös sorsuk: a történelem. Amelynek „tényei" a legszemélyesebb lírán is átütnek. A kecskeméti orgánumban Borbándi Gyula két fontos tanulmánnyal is jelen van (*Emlékek a SZER kezdetéről*, 1995. 3. sz.; Adalékok Bibó István nyugati recepciójához 1945-1963, 1995. 12. sz.); Székér Endre két Márai-könyvet elemez, a rádiós Cs. Szabó Lászlót Siklós István állítja elénk. Gömöri György kalandozása sok szellemi izgalommal ér föl (*Erdélyi utazás 1956 nyarán*, 1996. 2. sz.).

A Tiszatáj 1994-ben csaknem tíz nyugati magyar költőt szerepeltetett. A jól ismertek (Határ Győző, Vitéz György, Faludy György) mellett nálunk kevésbé ismert lírikust is bemutatva (Sulyok Vince). A kevés verset író kanadai Vitéz György hangsúlyos jelenléte mindenképpen érték. Cs. Szabó Lászlót egy régi, 1975-ös interjúval idézi meg Kabdebó Tamás (1995. 10. sz.). Az évfolyamokból Gömöri György elemzőkedve éppúgy kitetszik - 1944-ben (5. sz.) Edgar Allan Poet és Dsida Jenőt, 1995-ben a Tajtékos ég ürügyén Radnótit faggatta (5. sz.) -, mint Erdélyi Erzsébet és Nóbél Iván ismeretterjesztő szorgossága (1994-ben a két szerző több beszélgetés-portrét tett közzé: Mócsi Ferenc, Papp Tibor, Faludy György, Határ Győző, Ferdinandy György voltak az alanyok).

Az Alföldben is a költők viszik a prímet, Határ Győző mellett épp az 1956-os nemzedék legjobbjai: Baránszky László, András Sándor, Vitéz György, Gömöri György. András Sándor két

súlyos tanulmánnal is jelen van: a Kukorelly Endre költészetéről írott elemzéssel (Az egzisztenciális feszengés költészete, 1996. 4-5. sz.) és a címében is hangsúlyos Nyelv és nemzettel (1995. 3. sz.).

Az ország nyugati része, mártsak földrajzi helyzeténél fogva is, jó ideje el van kötelezve a nyugati magyar irodalomnak. Az Életünk alapvető fontosságú kritikai sorozatban méltatta Márai Sándor életművét (a köteteket, amelyeknek kritikája végül is rendhagyó monográfiává állt össze, Lőrinczy Huba szemlézte), az érdeklődés fénykörébe vonta Határ Győzöt (kritikusai: G. Komoróczy Emőke - Bábel tornya (1995. 11. sz.); Özön közöny (1994. 7. sz.); Lengyel Balázs - Három Határ - sőt több (1995. 3. sz.) és Pomogáts Béla - Az emigráns költő konfliktusai (1995. 3. sz.). A szombathelyi orgánumban olvasható például Szépfalusi István önéletrajzi prózája és Kemenes Géfin László Fehérlófia nyolcása című műve: 1994-ben adta közre a folyóirat Beke György Megrokkant élet (Burgenlandi magyarok között) - 7. sz. - című szociográfiáját. A tizenhárom részből álló, oknyomozó riport világos képét adja az őrségi magyarság lassú fölmorzsolódásának.

A győri Műhely nyugati magyar szerzői közt Csokits Jánosa versen kívül tanulmánnal is (Pilinszky János: A szerelem sivataga, 1994. 3. sz.) letette a névjegyét. Karátson Endre tanulmánya, A „groteszk” a huszadik század prózairodalmában (1994. 6. sz.) Kafka, Gombrowicz és Beckett életművét elemezve jelöli ki a mai korra olyannyira jellemző stílussajátosságokat. G. Komoróczy Emőke itt is folytatja Határ-fölfedezését (Filozófiai zárlatok; A Fontos Ember- 1994. 5. sz.), de nem tér ki a nagy szellemi erőpróba elől sem, melyet Bakucz József Megalitiának tüzetes fölfejtése jelent (1995. 2-3. sz.). A verssel nem sok helyütt szereplő Báthori Csaba fölbukkanása valamelyest többszínűvé teszi a mindenütt szinte ugyanazon nevekből álló névsort. A Márai Sándor által elsíratott Görgey György hét verssel való szerepeltetése érdekes kísérlet, bár csak jelzésszerű, hogy milyenné alakult volna a fiatal lírikus költészete, ha életpályája nem végződik olyan tragikusan.

Tanulmányom végére mindenképpen a Kortárs kívánczik. Az a folyóirat, amely - lett légyen bármilyen a politika szorítása - mindig, minden körülmény között az illyési ötágú síp, az egymást gazdagító, értéktermő egymásrautaltság igazságát visszhangozta. Magyarán: a sok részből összeálló egyetemes magyar irodalom erejét. Jóllehet az évek folyamán megjelent szépprózai műveket: elbeszéléseket, emlékezéseket és novellákat jó nevű írók jegyzik (Határ Győző, Horváth Elemér, Ferdinandy György, Papp Tibor és Tóth Judit), itt is a lírarovat az erősebb. Határ Győző, András Sándor, Horváth Elemér, Vitéz György és nem utolsósorban a Párizsban élő Tóth Judit a magyar költészet élvonalába tartozik, folyóiratbeli megszólalásaik és könyveik - *események*. A tanulmány- és a kritikarovat sincs híján az értéknek, sőt kiemelkedő írások is találhatóak az eszme-futtatások között. Föltétlen az élre kívánczik Andai Ferenc rendhagyó Radnóti Miklós-portréja (Radnóti Heidenauban, 1994. 11. sz.) és András Sándor Haza és ország - nemzet és nép - szabadság, egyenlőség - szabadság, testvériség - Szabó Zoltán nemzetszemlélete és a harmadik út (1995. 5. sz.) című tanulmánya. S közvetlenül mellettük említendő Csokits János Pilinszky-megidézése, Czigány Lóránt, témakörében egy kissé bizarr, de az általános irodalomtörténeti tanulságok levonásával mindenképp leleményesen elemző, bravúrt bravúrra halmozó versmagyarázata (A szexuális őserő mítosza: A „kiforgatott” Toldi - 1996. 4. sz.) és egy nem mindennapi, vitatható, érvényességi körét tekintve látszólag személyeskedő, ám elemző indulatában is azt minduntalan meghaladó kritika Határ Győző Életútjáról. A Mint Lorenzo Lotto Pesaróban című (1996. 1. sz.) írás szerzője Albert Pál. Kemenes Géfin László Vitéz György-elemzése, vagyis a Missa agnostica rétegeinek fölfedése azért példás, mert itt költő elemez költőt (1995. 2. sz.) A bírálatra választott szerzők névsora elég sokat mond a folyóirat egyetlen irányzatot sem kitüntető, de mindenik legjobbjával azonosságot vállaló értékfölismerő munkájáról: Ferdinandy György, Peéry Rezső, Siklós István, Tűz Tamás (1994); Papp Tibor, Czigány Lóránt, Forrai Eszter, Horváth Elemér, Márai Sándor, Prokop Péter, Szabó Ferenc (1995); Határ Győző, Sárközi Mátyás (1996).

A Kortárs adott teret a nyugati magyar irodalomról zajló vitának is (1994-95), melyben a vitaindítót jegyző Pomogáts Bélán kívül többen is megszólaltak (András Sándor, Ferdinandy

György, Czigány Lóránt). A magyarországi irodalomkritika hiányosságai éppúgy megemlítettek, mint a nyugati magyar irodalom késlekedő önfelmérése. Ferdinandy György például arról szólt, hogy „a nyugati magyar irodalomnak hiányzik a saját értéktudata, nincsen konszenzusra épülő saját értékrendje (Ki fél a nyugati magyar irodalomtól, 1995. 4. sz.). Ezzel szemben András Sándor (Befogadás vagy együttlét, 1995. 2. sz.) az áldatlan hazai helyzetet ostromozza: „Az elmék úgy működtek és többnyire ma is úgy működnek, hogy a referencia-hálózatból, mely egy-egy mű vagy szerző megvitatásakor szóba kerül, hiányoznak az országon kívüliek.” Ehhez a magam részéről csak egyet tudok hozzáfűzni, sajnálatos. Czigány Lóránt nézetét osztom, aki A derivátum-irodalmak mibenléte című tanulmányában (1995. 7. sz.) világosan leszögezte: „A hazai magyar irodalom csak a Kárpát-medence más országaiban (kényszerből) kialakult irodalmakkal és a nyugati magyar irodalommal együtt alkothat egyetemes magyar irodalmat.”

András Sándor

A nyugati magyar irodalom helyzetéről

Milyen is volt a magyar író helyzete, ha nyugaton találta magát, és milyen most - talán ebből a megközelítésből érdemes elgondolkozni a feladott témáról. Talán így lesz a válasz a legszemélyesebb, a leginkább életszagú. Hiszen lehetne az irodalmi életről is beszélni, jellegzetességeiről, de akkor szinte elkerülhetetlen lenne egy másféle általánosítás.

A magyar író mindenekelőtt másnyelvűek között találta magát, ha magában, ha családotul. Ez pedig elsősorban azt jelentette, hogy amikor kilépett az utcára, nem lehetséges olvasóival közösködött a járdán, az autóbuszban, a vonaton, vagy volánja mellett az esetleges káromkodás bűvkörében. Ha magyarul szidta is azt a másik volán mögött kuporgó alakot, bizvást gondolhatta, hogy az nem magyarul osztja a maga igazát. Ha magyarul beszélő családban lakott is, a rádió vagy a televízió nem magyarul szólt és azt, amiről szólt, vagy azon a nyelven kellett megosztani, vagy rögtön fordítani kellett, úgy, ahogy lehetett, keverék nyelven. A magyar író tehát, ha magában, ha magyar társaságban, egy szüntelenül másnyelvű környezetben mozgott, amellyel magyar nyelven kellett megbirkóznia, szüntelenül, de megszakításokkal. Hiszen olykor, és mennyire gyakran, azon a másik nyelven gondolkodott, azon beszélt, elsősorban azon dolgozta fel, ami történt vele. Szinte észrevétlen hadiállapotban élt, védte a magát, a magyar nyelvű életet, a maga magyarul kifejeződő személyiségét és környezetét, védte, de gazdagította is, hiszen valamiképpen egyoldalú cserekereskedelemben is bonyolódott, magyarra kellett fordítania a másnyelvű dolgokat és helyzeteket. Egykor divatos szóval: környezetétől elidegenedve élt és gondolkodott, de ugyanakkor valamiképp környezetébe honosodva is, a maga különös, ugyanis magyar módján, amit azonban, tudta, másokkal megoszt.

Ezek a mások részben ugyanabban az idegen nyelvű környezetben éltek, mondjuk, szintén Amerikában, vagy szintén Franciaországban. A magyar író számára azonban, szinte egyszerre éltek magafajta különösök más országokban, más, idegen nyelvű környezetekben is. Nemcsak írók voltak így, persze. Az ún. magyar maffia még magyarok másnyelvű ismerősei és barátai között is ismert volt: szinte mindegyik országban és nagyvárosban akadtak az embernek barátai, akiknél meg lehetett aludni, vagy akik legalábbis segítségére voltak. Az író számára azonban a máshol élő író társ nemcsak így volt jelen, hanem másként, mondjuk szakma szerint is. Ez tulajdonképpen hasonlítható az egykori céhrendszerre, amelyik ismert is országhatárokat meg nem is. A meghatározó különbség nemcsak az, hogy magyar írók esetében az országokat áthálózó céh egynyelvű volt, ugyanis magyar, de az is, hogy szakmája is a nyelvi kifejezés, a magyar nyelvű nyelvhasználat volt. Úgy gondolom, hogy a nyugaton élő magyar író számára íróként elsősorban a más írókkal alakuló viszony volt fontos, attól függetlenül, hogy ugyanazon a nyelvterületen éltek-e vagy sem.

Másodsorban persze fontosak voltak a kiadók és az olvasók is. Feltételezem, hogy egyesek megfordítanák a sorrendet és a kiadókat és az olvasókat tennék az első helyre. Biztos nekik is igazuk van. Hiszen az írók között is vannak magános farkasok; amennyire tudom, például Márai Sándor is az volt. Fontosnak ezért inkább az egymás mellettséget mondanám, azt, hogy a nyugaton élő és működő magyar író egyfelől más nyugaton élő magyar írókkal tartott fenn benső kapcsolatot, másfelől kiadókkal-kiadványokkal, valamint magyar csoportokkal, amelyek többnyire nem írókból, hanem csakis olvasókból tevődtek össze, olyan olvasókból, akik a kiadók kiadványait vették, esetleg a megvételtől függetlenül is támogatták.

A kiadók szerepe igen nagy volt, áldozatvállalásuk valóban dicséretes. Ha szerepvállalásról lehet beszélni, talán rájuk gondolnék elsősorban. Másodsorban a magyar csoportokra, például a hollandiai Mikes Kelemen Körre, az amerikai Itt-Ottosokra, a svájci Protestáns Szabadegyetemre, a washingtoni Amerikai-Magyar Kintúr Központra vagy a chicagói Kodály Körre, no meg a londoni Szepsi-Csombor Körre, hogy csak néhányat említsek a rangosabbak, avagy a számomra ismertebbek közül. Ezek maguk is adtak ki könyveket, de többnyire nem irodalmi műveket. Azok kiadói szinte kivétel nélkül független emberek voltak: Csicsery Rónai István, a washingtoni Occidental Press tulajdonosa, Borbándi Gyula és Molnár József, a müncheni Új Látóhatárnál, illetve Molnár József, a maga Auróra kiadójánál, Méray Tibor, a párizsi Irodalmi Újságnál, Papp Tibor, Nagy Pál, Bujdosó Alpár, a szintén párizsi Magyar Műhelynél, Mózsi Ferenc, a chicagói Szivárványnál, vagy az a négyes fogat a Washington-Montreal-i Arkánumnál, amelynek jómagam voltam az egyik igavonója. A „négyes fogat” és az „igavonó” kifejezések csak együttesükben fejezik ki azt a szerepet, amit a kiadók szerepvállalásának mondhatunk, a tündöklést és a megpróbáltatást. Voltak természetesen más kiadványok, újságok is, de azok irodalmi műveket csak ritkán közöltek, illetve csak keveset.

A nagy titok az volt, hogy a szerzők maguk fedezték könyveik kiadásának költségeit, a folyóiratokban megjelenő írásokért pedig egy fityinget sem kaptak. Így nem adatott meg, aminek állítólag meg kell adatnia egy hiteles irodalmi élethez, hogy a kiadók és az olvasók beleszólhassanak abba, mi jelenik meg, vagyis hogy meghatározhassák - a maguk más-más módján - a minőséget. A kiadók általában kiadták a műveket, ha a szerzők megfizették a költségeket, az olvasók pedig olyan kevés példányt vettek meg, hogy a szerzők abból nem fedezhették a kiadás költségeit. Annak eldöntése, hogy áldozatvállalásról volt-e szó, attól függ, milyen jelentőséget tulajdonítunk a személyes becsvágnak. A kettő persze nem zárja ki egymást, sőt azt mondanám, aki személyes becsvágy nélkül vállal íróként áldozatot, az nem szent, hanem csupán félkegyelmű. Az íróember általában tudja, mit csinál.

Egy azonban biztos: nyugaton magyar író nem élt meg abból, hogy író volt; szüksége volt arra, hogy más foglalkozása legyen, esetleg arra, hogy élettársa tartsa el. Ez persze nyugaton nem volt olyan furcsa, mint Magyarországon, ahol a nem írásból megélés már maga is a dilettantizmus gyanúját keltette fel a legújabb időkig. Nyugaton közismert volt, hogy a német Gottfried Benn, a francia Céline, az amerikai Williams Carlos Williams orvosok voltak, T. S. Eliot sokáig bankhivatalnok, Wallace Stevens biztosítótársasági igazgató.

A nyugati magyar író egyébként nem úgy gondolt magára, nem úgy élte meg magát, hogy ő nyugati magyar író, hanem elvakultságában csak úgy, hogy ő magyar író. A „nyugati”-t magyarországi kritikusok varrták a nyakába és lassan-lassan tulajdonképpen csak 1990 óta kezdi elfogadni, ha megteszi. Ezért vélem, hogy botcsinálta nyugati-magyar-író a nyugaton élő magyar író, aki 1990 óta egyre több időt tölt Magyarországon. Ez azonban már átvezet arra a kérdésre, hogy milyen a magyar író helyzete jelenleg, ha nyugaton él és működik. A múlttól szólást befejezendő viszont még el kell mondani, hogy az ingyen írás, sőt a saját írásért fizetés egyfajta függetlenséget, írói szabadságot jelentett, ami nehezen volt megfizethető. Nem mondanám ezt a valóban cenzúra nélküli állapotot öncenzúra nélkülinek is. Bizonyos tekintetben, például erkölcsi elvárások tekintetében, többnyire cenzúrázták magukat nyugaton is a magyar írók. De ez meggyőződéssel végzett öncenzúra volt, olyan, amilyennel a káromkodásra hajlamos ember fékezi meg magát vendégségben vagy a templomban; nem azért, mert ott nem szabad, hanem azért is, mert érzi, az nem illik oda.

Végül még valami a múltat illetően, ami a magyar író helyzetéhez tartozott és bizony problematikus volt. Az eddig vázoltakból is kiderülhet, hogy az irodalomkritikával baj lehetett. Hiszen a kritikai írásokért sem fizettek a folyóiratok, a kritikusai becsvágy pedig más, mint az írói, ha „író” azt értjük, amit azelőtt „szépíró” mondtak. (Ebből egyébként kiderül, hogy amit a kritikus ír, nem lehet szép.) Kritikus bizony csak úgy működött, ha valaki megfizette, ez a valaki pedig az ántivilágban a Szabad Európa Rádió volt elsősorban, másodsorban a londoni BBC. Ha a párizsi Albert Pál nevével jelzett kritikus szövegekre gondolunk, vagy például Határ Győző kritikus méltánylásaira, azok a szó szokatlan értelmében másodközlések voltak, mivel először a rádióban mentek le. A leadást persze nyugaton többnyire nem lehetett hallgatni, ahogy keleten a szövegeket nem lehetett olvasni. Mindezt persze én nem is tudhatom, miről ment le kritikus szöveg, csak azt, hogy szerzője mit volt hajlandó utána nyugaton közreadni.

Egy azonban biztos: vagy barát írt az íróról, vagy ellenség, s ez utóbbinak elég megátalkodottnak kellett lennie ahhoz, hogy idejét efféle haszon-talán tevékenységre feccsérleje, illetve elég megszállottnak, hogy arra áldozza. De ha tette is, kérdés, megjelent-e, hiszen a szerkesztő meggondolta, jó-e az neki, ha magára haragítja nemcsak az író, hanem annak esetleg fizető baráti körét is. Úgy gondolom azonban, hogy nem a kígyót-békát kiáltó és nem is az ajnározó kritika jellemezte a helyzetet, hanem a rendszeres kritika hiánya, ami jórészt a kritikusok hiányából fakadt. Többnyire szerzők írtak más szerzőkről, a párizsi és legendás Albert Pál volt az egyetlen igazi, vagyis szőröstül-bőröstül kritikus és ő is többnyire - mondom, én csak a megjelent írásokra támaszkodhatom - magyarországi szerzőkkel foglalkozott, ha egyáltalán magyarokkal.

A nyugaton élő és működő magyar író, úgy hiszem, ilyen hármass viszonylatban élt és működött: közvetlen környezetében, más írók között, valamint folyóiratok és értelmiségi csoportok között. Volt talán egy-egy magyarországi íróval vagy kritikussal kapcsolata, de ez egyének kapcsolata volt: ő nem tartozott oda, ahova azok, őt ott nem tartották szokásszerűen számon. Az az érzésem, egy kicsit úgy élt és működött, mint az elmúlt évszázadok magyar írója. Annak se szerkesztette kiadói szerkesztő a könyveit, maga adta írásait a kiadónak, és a kiadó, ha adott is talán pénzt érte, úgy adta ki az írásokat, ahogy kapta őket, az író pedig a dicsőségért írt, nem a pénzért. Ha ez akár csak egy kicsit is így van, akkor a nyugaton élő magyar író egyszerre élt korszakot tekintve előbb is meg később is, mint az országbéli, furcsa önidőben-időtlenségben, furcsa szabadságban.

Aztán jött a jelen, az ami 1989 óta van.

Ami van, az pedig a következő. A magyar író most már hatodik éve problémák nélkül jöhet Magyarországra, még Márai Sándor is jöhetne, ha élne, még ő is belegyezhetne a magyarországi közlésbe (amit tudvalevőleg ahhoz kötött, hogy az oroszok kimenjenek az országból). Ami már sokak számára már 1989 előtt is megtörtént hallgatólágoosan, most mindenki számára nyíltan, sőt hangsúlyozottan lehetővé vált: az ország folyóiratai, rádiója, könyvkiadói megnyíltak a nyugati magyar író előtt. Ez azonban azzal járt együtt, hogy a nyugati folyóiratok és kiadók többnyire megszűntek. Ha meggondoljuk, némileg visszás helyzet állt elő. Van nyugati magyar író, sőt csak most van igazán, nyíltan, közismerhetően, viszont lényegileg megszűnt az a kiadói környezet, amelyben addig íróskodott. Továbbá megszűnt - ha nem is gyakorlatilag, jelentőségében - az értelmiségi csoportoknak az a laza hálója is, amelyek összejöveteleire az írókat meg-meghívták, illetve amelyekre elmehettek, ha olvasó emberekre és a más szakmabeliekkel való találkozásra volt vágya. A Mikes Kör vagy az Itt-Ott köre ma is megtartja évi összejövetelét, a nyugati magyar író azonban egyre inkább, ha egyáltalán, a Tokaji Írótáborba, vagy Tatára, vagy Hévízre megy. A Magyar Műhely találkozói már Keszthelyen kerül sor, nem Monyiban meg Hadersdorffban, a Szivárvány találkozói pedig Csobánkán. A nyugati magyar író Budapesten jelenteti meg könyveit és a magyarországi folyóiratokban meg a Magyar Rádióban adhatja és adja is közre műveit. Olykor még a pozsonyi Kalligramban vagy a kolozsvári Korunkban is felütheti nyugati a fejét. Úgy érezhetné, hogy hazaérkezett és minden rendben van.

A megátalkodott azonban mégsem érkezett igazán haza és nincs is minden rendben. Nem érkezett haza, mert többnyire nem költözött haza. Ott tartja állás, család vagy baráti kör, illetve

életforma, ahová régebben vetette a sors. Esetleg ingázik, mint a jó öreg óra, olykor ingadozva, mint részeg ember két szerelmes kocsmá között. Így válik belőle „határon túli”, ami érthető megnevezés, ha az, aki nevez, határon belüli. Bikich Gábor újíttotta fel, ha jól tudom, a külhoni szót, jómagam szívesebben hallgatnék arra a szóra, bár legboldogabb akkor lennék, ha azt mondanák rólunk: határtalanok. Szerencsére a „határon túli” megnevezés gyakran nem vonatkozik a nyugati íróra is, aki „nyugati”, míg a „határon túliak” az ország határának rögvest másik oldalán élnek, kivéve az Ausztriába eső másik oldalt.

Ez az állapot elsősorban az író magát kínozza, ha kínozza. Kétfelé megy haza. Nem lenne ebben semmi kínzó vagy furcsa, ha nem előzte volna meg az a negyven év. Hiszen számos osztrák, német, angol, amerikai író élt és él külföldön, anélkül, hogy ebből problémája lenne, illetve anélkül, hogy ezt az orra alá dörgölnék, jóindulatú, esetleg együttérző udvariassággal. A magyar író ugyanis nem azért ment külföldre, mert egy napon úgy gondolta, miért ne, amiből is az következik, hogy magyar író csak úgy nem is mehetne. Ő csak akkor ment, ha üldözték, ezért miért is menne, ha nem üldözik. Rilkének például nem voltak efféle gondjai.

A hazatérés körüli bajok másik része a befogadásé. Úgy hiszem, úgy tudom, hogy ebben a kérdésben olyan a helyzete, mint a más országbeli magyar íróké. Egyes műveivel foglalkozik ugyan a kritika, de szinte kivétel nélkül vagy csak mint egyedi művel, vagy pedig ahhoz a régióhoz kapcsolva a művet, ahol szerzője él. Vagyis egy nyugaton megírt regényt nyugaton írt regényekhez viszonyítják, anélkül hogy szóba kerülnének az országban vagy az Erdélyben megírt regények. Ha pedig egy-egy kritikus csak úgy általában ír, vagy egy-egy szerkesztő antológiát állít össze, abból kimaradnak a nem országbeliek. Egy Magyar Költészet 1945-1990 címet viselő antológiába egyetlen országon kívüli író került bele, Határ Győző. Angyalosi Gergely A költő hét bordája című 1996-os tanulmánykötetében egyetlen országon kívüli íróról esik szó, Grendel Lajosról, róla is azért, mert az előadásra Pozsonyban került sor. Jellemzőnek tartom, hogy Kibédi Varga Áron nem mint Hollandiában élő magyar költő és irodalomtörténész kerül említésre, hanem mint irodalomtudós, méghozzá kitelepítve, mint „a Belgiumban élő Kibédi Varga Áron Les consonants du poème” szerzője.

A nyugati magyar író, vélem én, ezekben az években jön rá, hogy ő valóban nyugati magyar író, nem magyar író, és hogy minden baráti és kiadói megbecsülés ellenére is kint van, írásait nem integrálja az az irodalmi élet, az az irodalomkritika, ami van, ahogy már az a kevéske sem, ami nyugaton egykor volt és ma már nincsen. Nem néztem meg országbeli irodalom tankönyveket, nem tudom mi derül ki belőlük, de alig hiszem, hogy más, mint az eddig elmondottakból. Az általam ismert, nyugaton élő írók, magamat beleértve, némileg kisémmizetteknek érzik magukat. Okkal vagy ok nélkül, döntse el más. Olyan a helyzet, mintha az elmúlt negyven-negyvenöt év alatt a nyugaton élők és működők semmit se hoztak volna, mintha nem folytak volna bele abba forgalomba, amelyik ma a magyar irodalom. Cs. Szabó László írt kitűnő esszét, Márai Sándor regényeket, de ők végül is csupán azt folytatták, amit külföldre távozásuk előtt tettek. A kisémmizettség érzése persze nem új, ez az új változata csak első előtörésekor meglepő, aztán megy minden tovább a maga módján. Ebbe a maga módjába persze beletartozik az is, hogy a nyugati magyar író jó barátság veszi körül, amikor Magyarországra vagy Erdélybe érkezik és ez jó. Örülni pedig annak érdemes, aminek lehet, aki pedig nem örül annak, aminek lehet, úgy hiszem, túl szigorú ember. Ami engem illet, én örülök a baráti szónak, baráti ölelésnek, ezért örömöm és bánatom kiegyenlítik egymást, egymás ellenében billegnek, mint a mérleg két nyelve.

Szépirodalom

A Gomböntő kanalában

(Egy régi vers mai olvasata)

A kiáltás száján
sötét marok
az este

A tárgyak
a hajnalt keresve
kióvakodnak a felületük
falai közül

Peer Gynt a betegágyában
föül
s ahogy a teste
a fájdalom hegyesszögébe görbed
átfut az agyán:
törzse és lába
- kis- és nagymutatóként – hátha
égi akmék
idejét mutatja valami kozmikus órán
s szervei misztikus ingák ütéseitől
rázódnak szét

Egyébként semmi se moccan

Csak Peer Gynt ketyeg tovább
most immár darabokban

Az éjszaka öntókanalában
együtt a nyersanyag
összedobált alkatrészeit az úri
konstrukciónak:
tört csillagkerekek vérrozdás tengely
horpadt holdak
számlapjukon elgörbült ember -

Meredeznek a förtelmes üstből -

A Peer Gynt másik keze
a holnap
levágva elszenesedve füstöl

Útban a határok légiesítése felé

(Egy regény első fejezete)

Emil volt az, aki miatt az elmúlt három évtized folyamán se emlékezni, se felejteni nem volt képes. Még jóval a háború kezdete előtt - erre csak ebben a pillanatban eszmél rá - minden reggel arra ébredt, mintha egy szakadék szélére keveredett volna. Ebben a zuhanás veszélyére való eszmélésben nem volt semmilyen folytonosság. Reggelről reggelre váratlanul érintette, és órákig tartó szorongással töltötte el egész valóját. Ez a dadogó ismétlődése ennek az egésznek képtelenné tette arra, hogy egy picit is felülemelkedjen önmagán. Csak jobb pillanataiban tört ki belőle a hahotázás. Sokat és tiszta szívből nevetett, ha volt kivel együtt nevetnie. Harminc éven át egyre mélyebbről jövő volt nevetése, könnyei hullottak tőle, mint aki a nevetés egész lényét magába szippantó aktusa révén akarna felszívódni, eltűnni a világból egyszer s mindenkorra. Nagy fehér lepedőket suhogtatva felszállni az égbe, mint a szép Remedios. Nevetésének azonban akkora súlya volt, szárnyaló könnyedsége ellenére is, hogy muszáj volt újra meg újra visszazuhannia. Pedig e szárnyaló, az örvény szédületére emlékeztető kétségbeesés, mely nevetéseiben sűrűsödött össze, s csapott ki időről időre váratlanul és hevesen - intenzitását tekintve a nagy versekhez volt hasonlítható. Amikor a kétségbeesés műalkotássá szublimálódik, s felpörget mindent valamiféle metafizikai magasságba.

Emil volt az, aki miatt az elmúlt három évtizedben se felejteni, se emlékezni nem volt képes. Pontosan attól az időszaktól, életkortól kezdődően, amikor akaratlanul és könnyedén fel-felvillan már az emberben egy-egy emlékfoslány, hogy aztán kis, súlytalan, gyorsan elmosódó jelet hagyva elillanjon a semmibe. Különös dolog, hogy múlt időben gondol Emilre, pedig alig néhány óra hosszája, hogy rázárta az ajtót, előzőleg gondosan ellopva tőle kulcsait, sebtében a maga kulcsomójára kapcsolva, s úgy vágott neki az utazásnak, mint egy igazi kulcsár. Mint aki minden titkok kulcsainak diadalmas birtokosa. Minden kulcs itt csörög a táskájában, Emil nem tud egyhamar kiszabadulni a lakásból, szellem a palackból, arra pedig már végképp nem lesz érkezése, hogy órá rataláljon. Illa berek, nádak, erek, addigra ő már túl lesz minden lehetséges, látható és láthatatlan, külső és belső határok légiesítésén.

Tulajdonképpen az az igazság, hogy hosszú-hosszú évtizedek óta most van először abban a helyzetben, hogy eltöprengjen rajta - ha eldönteni nem is lenne már soha érkezése -: ki vagy mi ez az ő egyetlen bátyja. Bohóc, futóbolond, a tisztánlátás tébolyának foglya, vagy csak különc, aki harminc éve abban a tudatban (hamistudatban?) él, hogy regényíró, de minthogy soha nem számolhatott egyetlenegy olvasóval sem, úgy döntött, regényíróként fog viszonyulnia világhoz, s életfogytiglan írja majd egy befejezhetetlen regény fejezeteit, őt, az egyedül kéznél lévő kényszerítve arra, hogy legyen ennek a végeérhetetlen elbeszélésnek vagy „regénynek” egy szál, garantáltan létező olvasója. Emil különös regényírói szenvedélyének áldozataként valójában olyannak tűnik e pillanatban életének utolsó harminc esztendeje, mintha ama bizonyos festett szőlőt csipegette volna egyvégtében, egészen e mostani pillanatig, amikor életében tán először érzi úgy, hogy ami történik vele, végre valahára teljesen azonos önmagával. Semmi elágazás, indázás, járhatatlan ösvény és labirintus. Ami történik vele, nem több és nem kevesebb annál, ami ténylegesen történik vele. Szabadkán beszállt a sínbuszba, s most zötykölődik Szeged felé. A jármű recseg-ropog, akkorákat dől jobbra-balra, mintha csak a forma kedvéért, ímmel-ámmal igazodna a sínekhez, hisz bármelyik pillanatban megteheti, hogy könnyedén lekanyarodik, és vaktában nekiiramodik a pusztaságnak. Ha most itt ülne mellette Emil, szinte hallja, ahogy utánozhatatlan kedvességgel - ahogy réges-régi regényekben oltalmazták, ajnározzák és

babusgatják kishúgukat a bátyak - fülébe súgja: Emi, észrevetted te, hogy ez a vonat nem sínen fut, itt kóválygunk a senki földjén, két határ között (két taps között a semmi, beleszorulva a semmi és valamiféle utánzat közé), mindig is itt voltunk, itt csurgatta le az életét az egész család, itt temetődött be a nagyszülők életének története, a többiek pedig már megtörténhetetlenül, moderato cantabile, el. Emi, hát nem ismerős neked e tájék?

Király László

Fekete doboz

Mikor már mindenki elhagyott,
Kinyitunk ajtót, ablakot.
Bolyongunk megtépve-vágva,
Ki a világba, ki a nem-világba.
Ez a mi Lear-ünk és líránk
Valaki nagy jeleket ír ránk,
Lássák a vakok is: itt vagyunk.
Világít szellemünk, ablakunk.
Bolyongunk: - még a föld felett.
Nem tudjuk: minden? - semmi se lett?
Sírba dől élő, élni készül a holt.
Volt-e jó leányunk?, és rossz leányunk volt?
Hová tűntek a mindent rejtő fényben?
Fekete dobozaink tenger mélyén régen,
S így bolyongunk mint szellem vagy angyal.
Isten négymotoros madarai,
Sérülten, fogyó üzemanyaggal.
Hol már a szeretet, sértés, hatalom?!
Hol van az elveszett birodalom?
Talán bennünk hallgat mint gyémánt,
Melyért valaki egyszer még kést ránt,
Kimetszeni azt is, mi megmaradt.
És lelövi a sérült madarat.
Igen, valaki nagy jeleket írt ránk.
Ez az erdélyi Lear-ünk és líránk.
Világítunk és hallgatunk.
Lássák a vakok: itt vagyunk.

1995. december 4.

Vagy talán

amikor
eszedbe jut két rím -
akkor a legjobb
homokot hordani

amikor eszedbe jut
a bécsi gyors – novellád
akkor jönnek
a csempe-rakók
amikor eszedbe jutok
valami ménta-illatban
akkor kérnek meg:
vasalj ki valamit
amikor épp
a negyedik jut eszedbe
akkor mondják:
harmadik az isten igaza!
- de hát ki vagyunk én?!
de hát ki vagyok mi?!
ennyi idő után
ennyire lekésve mindent
- vagy talán
minket késett le valami?

1993. június 18.

Csúfhistóriák – IV

KAF-nak

Vége.
A kakas
délben kukorékol.
És én szerelmes vagyok.
Tizenhárom könyvbe.
Nagymama pedig
állandóan
férjhez akar menni.
Mindenki megszökik.
Mindenki megjavul.
És én szerelmes vagyok.
Ebben a világban, melyben
megjavul és megszökik
mindenki.
Mikor a kakas délben
kukorékol,
egy eltévesztett időben,
szétb...ott világban.
Melyben nem tudod,
mikor feküdj, mikor kelj.
S melyben a kakasnak
fogalma sincs,
mikor kell kukorékolni.

A tükör

Belehátrált a tükörbe. Nem tört össze. Nem nyílt meg. Nem siklott át rajta. a foncsorban vagy az üvegben? fulladt csodálkozásba a félelem. Ami hátrálásra készítette. A csodálkozás pedig mibe? Már nem kérdezhetette, tőle sem kérdezhetette más. Pedig léptek emberek a tükör elé. Elsőnek a felesége, órákkal később. Azt hitte, valami trükk, az első ijedtség után. megőrültem? tapogatta a tükröt. A férjét látta benne, nem saját magát. Rákiabált: „Pista!” Aztán mégegyszer: „Pista! Mit csinálsz, ne hülyéskedj!” Behúnyta a szemét, kinyitotta. belőlem is van Látott valamit magából is, de keveset. mögéje állt volna? A tükör keskeny volt, a férje viszont eléggé testes. a feje mellett emelte fel az asszony a kezét. Azt látta. Aztán a tükör mögé nézett: semmi. ráragasztotta volna? lehetetlen, teljesen életszerű Fénykép? Végigtapogatta a falapot. fénykép? ekkora? Elhúzta a tükrös komódot, nehezebbre esett. nehezebb lenne? vizsgálgatni kezdte a falapot, a tükör hátulját; nem látszott rajta semmi erőszak. Jöttek később mások is. Az asszony szégyenkezett, amiért így megtréfálta a férje. Nem tudta, kinek szóljon, a szomszédok előtt csak nem éghetett le. A bátyjának akart, de a telefon kicsengett. Várnia kellett. Toporzékolt benne valami; se düh, se felháborodás, se kétségbeesés, se frusztráció: valami kibírhatatlan. „Ne bámulj, hova bámulsz!” kiáltott férjére e tükörben, az persze meg se moccan. A tükörben volt, mintha előtte állt volna, de a tükör előtt senki sem áll. Az asszony sem merészkedett eléje, irtózott tőle, holott a férjétől nem irtózott, csak unta, unni kezdte. Nem is unni. szóval ez az elhidegülés fordult el tőle a múltkor, ment ki a konyhába a férfi születésnapján. Nem tudta, mi lesz. Most azonban irtózott tőle, a tükörbe nézéstől miért tette ezt velem dühöngött, miközben az ajtó felé fordult és egy pillanatra megállt, háttal a tükörnek. Aztán kiment a szobából.

„Nem tudom, hogy csinálta”, mondta másnap az asszony bátyja, miután kiemelte a tükröt a fakeretből. „Valami új trükk lehet. A foncsor érintetlen. Pista körül teljesen ép a tükör, az üveg.” Körülnézett, lát-e valamit, ami a képet a tükörre vetíti, aztán most felémfordul abbahagyta. „Nem az a lényeg, hogy nem jött haza?” nézett a hűgára. „Valakinél van. Vagy csak úgy lelépett.”

„Lelépett, lelépett”, indulatoskodott az asszony mindig mellébeszél, „miért nem lépett le a tükörből, azt mondd meg lelépett hova le: meglépett miért nem a képével együtt lépett meg” mindenképpen lépett, lépett egyet kettő lett belőle. Elmosolyodott.

„Min mosolyogsz?” kérdezte a bátyja.

„Semmin. Valami eszembe jutott”, mondta mosolyából kiszakítva az asszony. „Én azt kérdeztem, miért tette ezt velem, tőled azonban azt, hogyan tette.”

A bátyja a vállát rángatta, a fejét csóválta. „Nem tudom. Már mondtam, nem tudom. Azt se tudom, miért hagyta így vissza magát, a képét. Mire jó az egész. Rossz vicc. A trükk érdekes, de a vicc rossz. Kérdezd meg tőle, majd ha előkerül; én is kíváncsi vagyok. Aztán összetöröm a képet, amiért így bánik veled.”

Jó kis segítség vagy”, sóhajtott az asszony. „Told vissza a falhoz megette a fene az egészszet és takard be, ott a pokróc az ágyon bár csak ette volna kiráz a hideg, ha csak rá gondolok.”

„A rendőrségnek szóltál?”

„Neked szóltam, csak neked”

„A tükrőről”, mordult a bátyja, „én Pistára gondoltam, hogy nem jött haza.”

„Egy éjszaka után csak nem rohanok a rendőrségre”, csattant fel az asszony. mindig ilyen hülye „Kinevetnek.”

Bátyja rándított a vállán. a hiú állatja „Nekem így is jó. Majd visszajön. Vagy hallat magáról.” megunt

„És ha nem?” riadt meg az asszony.

„Na szevasz”, ment az ajtó felé a bátyja. „Hívj majd fel, mi történt. A trükk igazán érdekel.”

Az ajtó, az előszobaajtó becsukódott. Az asszony állt, háta mögött a szürke pokróccal letakart

tükör. trükk jó vicc Sóhajtott. most mi lesz

Pár nap múlva mégiscsak elment a rendőrségre, a tükrőről azonban nem szólt. Nekik nem. A barátnőjét azonban beavatta a dologba. A konyhába ment, amíg az a tükröt nézte.

„Törd össze”, ajánlotta Kató, amikor kiment utána a konyhába.

Az asszony megborzongott.

„Megtegyem helyetted?” ajánlkozott Kató.

Az asszony leült a konyhaasztalhoz, rákönyökölt és a hajába túrt.

„Aztán mehet a kukába.”

Az asszony hallgatott.

„Veszel egy másik tükröt és kész.”

Az asszony, két keze még mindig a hajában, bólogatott. Végre felállt, kalapácsért ment, Katónak adta és már visszafordult a konyhaasztalhoz, amikor felkiáltott:

„Várj, azért lefényképezem,” és hozta a fényképezőgépet. Hosszasan fókuszolt, a villanófényt szinte észre sem vette. „A kukába azért mégsem”, mondta. „hozok egy zacskót, majd eltemetem.”

„Egy darabot megtartok”, mondta Kató. „A kezét, az mindig tetszett.” De nem találta a törmelékek között.

Bodolay Klára¹

A hiábavalósághoz

a kitömött zsákok megadóan túrik az ökölcsapásokat
a fűrészpornak nem fáj a boxbajnok sikere

üggyel-bajjal kicserélted a detektort rossz rádiókban
de fülemben az üres szavakat nem tudtad másra váltani

az idő elhajt mellettünk sportos automobilján
a szürke háttérben nem látszunk mi: a szürkék

gyermekkorunk színes mozaikkockái
örökre elkeverednek az egyszínűség komor ünnepén

(1919)

¹ Bodolay Klára a század első éveinek egyikében (1901-ben vagy 1902-ben) született Szatmárnémetiben. Apja Blodlay Ambrus, a századvégi Szatmár közismert seborvosa, anyja Blodlayné Lázár Mirtyll, a kitagadott földbirtokos-lány. Klára korán árvaságra jutott, rokonai 1910-ben az ungvári Kálvin János Református Árvaházban helyezték el, majd 1916-ban a Nagyszebenből Ungvárra származó Blau Ignác szatócs fogadta örökbe, akinek biztatására 1917-ben Bodolay Klára néven kezdett publikálni. A '20-as, '30-as években igen termékeny, ír verset, novellát, színművet és újsághíreket, naplót és recepteskönyvet. 1944-től írásai meggyérülnek, de naplót 1957-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Közel kétezer kéziratoldalra rúgó hagyatéka fogadott húga, Blau Eszter-Borbála (Tsúszó Sándor 1937-ben elhagyott felesége) hagyatékából került elő. - A Bodolay-versekben igen sajátosan keverednek egyrészt a modernitás és a romanticizmus elemei, másrészt a valódi költői értékek és a megmosolyogni valóan dilettáns megoldások. Ennek ellenére az írásoknak van egyéni hangulatuk, sajátos gyermeki-női bájuk, kedves, naív őszinteségük, amely értékek - kordokumentum jellegük mellett - érdemessé teszik e műveket a szélesebb körű megismertetésre.

Az idő paradoxona

T S. mesternek

minden nap megrövidít egy nappal
de mégis
minden nap több leszek egy nappal

minden nap mögött ott liheg a következő
és közben
minden nap előtt itt tolong a tegnapi

a támadó jövő és a legyőzött múlt
között
itt zümmög csapdába esett darázs módjára
a mindig oszthatatlan maradék
a jelen

(1920)

Vers születése

éjjel
ágyamban hanyatt fekvé
verseket nézek a mennyezetre

ha reggelig
a hófehér meszelés
nem veti le magáról szavaimat
akkor a vers
érdemes arra
hogy megszülessen

(1921 körül)

A tigris mondja

William Blake hatására

Lennék néha őz, szelíd, törékeny,
De csak támadni tudok az őzre;
Ragadozónak születtem.
Ha változtatnék a szörnyű törvényen,
szelidség lehetne kedves erényem.
De alig válnék őzzé s keresnék lombot, takarost:
jönne egy tigris, és megenne hamarost.

(1921)

Így leszek

L. R. S.-nek, levél helyett

Beledobogom szívedbe a vért.
Ajkadra olvasom a verset.
Lábad elé igazítom a lépést,
Lépted elé meglépek az utat.
A zenét belehallgatom füledbe,
Dús tájat nézek szemedbe.
Kezedbe beleteszem a simogatást.
Álmodok szépet álmaidba,
Rajzoló szivárvány vágyaidba.
Orcádra mosolygom a szerelmi pírt,
Lúdbőrzök izgalmat köréd.
Így leszek a könny,
mit szemed érettem kisírt.

(1918 körül)

(Közreadja: Balla D. Károly)

Dialógus

„Márpedig ilyen állat nincs”

(Egy kérdés és öt, határon túli magyar író válasza)¹

Elek Tibor (Gyula): Nem mindig volt így, de ma már evidencia a hazai és a határon túli magyar irodalmak összetartozása, az anyanyelv és a nemzeti kultúra kiemelt szerepe tekintetében való egysége, ebből következőleg a magyar irodalom területi sokféleségét együttlátó szemlélet szükségessége. Ugyanakkor a legutóbbi években többen már kétségbe vonják annak a hagyományos gyakorlatnak az értelmét is, amelyik, bár az egyetemes magyar irodalom kontextusában, de önmagában, önálló egységként is vizsgálja a kisebbségi magyar irodalmakat és a nyugati magyar irodalmat. Például annak az értelmét is, amit mi itt két napon keresztül csinálunk. S egyáltalán az egyetemes magyar irodalom, a határon túli magyar irodalom, a nyugati magyar irodalom, a kisebbségi magyar irodalom, az erdélyi, kárpátaljai stb. magyar irodalom fogalmakat. E fogalmak mögött ugyanakkor valamiféle tartalom van. Ti is érintettetek hasonló kérdéseket az előadásaitokban. Most azt kérném,

¹ A kérdés és a válaszok a III. Nemzetközi Könyvtáros Konferencia keretében rendezett A határon túli magyar irodalom napjainkban című tanácskozás irodalmi estjén hangzottak el 1996. október 8-án Békéscsabán, a Megyei Könyvtárban.

hogy foglaljátok össze röviden a véleményeteket minderről!

Király László (Kolozsvár): Ha abból indulunk ki, hogy egy irodalom nem egy országnak az irodalma, nem is kettőnek, háromnak, négynek, egy irodalom egy nyelvnek az irodalma, egy bizonyos nyelvnek az igen magas szinten való megnyilatkozási formája, akkor már el is tekintettünk a határoktól. Több okom is van arra, hogy azt állítsam, egy irodalom egy nyelv szelleméből születik és nem egy nemzetéből. Nem azt állítom, hogy az irodalomnak a nemzethez semmi köze nincs, az a helyzet is előadódik, hogy például, akik magyar nyelven irodalmat hoznak létre, azok ahhoz a nemzethez is tartoznak, amelynek a nyelvéhez, így ez az irodalom azonkívül, hogy a nyelvnek az irodalma, a nemzethez is tartozik. Nyilván elcsépeelt dolgokat mondok itt, de ezeket nem lehet elégszer mondani, mert olyan sokszor kellett elhallgatni. A magyar nemzet nem a Magyarországon élő magyarok sokasága, mint ahogy a magyar sajtó sem a Magyarországon kiadott magyar sajtótermékek sokasága, a magyar könyvkincs sem a Magyarországon kiadott könyvek gyűjteménye, ennek folytán az a köztársaság, amit a magyar irodalom jelent, nem a Magyar Köztársaság határaival vehető körül. Ebből következően természetesen kellene tekinteni azt a helyzetet, hogy mindannyian ugyanannak az irodalomnak vagyunk a részei, ennek a köztársaságnak mindannyian tagjai vagyunk, akik magyarul meg merünk szólalni. Gondolom, ezzel a határokat már le is bontottam.

Nagyon szívesen elfogadnék egy olyan helyzetet, amikor erről többet már szót sem kellene ejteni. Ez a helyzet azonban még messze van, s addig „kiváló” segédeszköz ez a két szó „határon túli”, mert ebben kegyesség is van az anyaországban élők részéről, a kistestvérek, a jászol melegéből kiszakadt rokonok kijáró szeretet is van benne, és ugyanakkor önyuugtatással is szolgálhat a nagyobb testvérek, amiért segítséget nyújtott nekik. Nem kell a lélektanban túlságosan jártasnak lenni ahhoz, hogy tudjuk azt, aki nagylelkűséget tapasztal valaki részéről, aki állandóan arra szorul, hogy kérjen abból, ami végül is természetesen járna neki, tehát a rászoruló, az tulajdonképpen haragszik arra, akire rászorul. Nem az haragszik igazán, aki kölcsön ad, hanem, aki tartozik. Ez, persze, egy furcsa tartozás, amit másként nem tudok megadni, csak, ha megírom a könyvet. Talán elérünk majd egyszer a Kánaánba, ami egy olyan igazi kelet-európai Kánaán lenne, sőt, mindenféle él nélkül azt mondom, Trianon utáni Kánaán lenne, amikor egymáson természetesen segítünk, és tudjuk, hogy mindazt, amit a másik javára fordítunk, azt tulajdonképpen a saját javunkra fordítottuk. Így tudom én elképzelni az egységes magyar irodalmat.

Nem tudom, hogy lehet-e szokni az effajta megnevezésekről: „erdélyi író”, bár az utánunk következő legfiatalabb nemzedékek mintha már túltették volna magukat ezen. Csakhogy, amikor könyvet kell kiadni, abban a pillanatban fölvetődik a gyanúja annak, hogy tulajdonképpen segílyt adunk nekik, nem azért adunk, mert meg vagyunk győződve arról, hogy ennek a könyvnek helye van a magyar irodalomban, hanem azért, hogy majd ők döntsék el, hogy mit gondolnak a könyvről (erről beszélt Balla D. Károly is az előadásában). Azokat, akik a pénzt adják, tulajdonképpen nem is érdekli, hogy konkrétan mire adják, ezért nem érzem én úgy, hogy mihamarabb megoldódik ez a gondunk.

Balla D. Károly (Ungvár): Néhány példázat segítségével próbálok meg válaszolni a kérdés lényegére, arra, hogy van-e olyan, hogy kárpátaljai, erdélyi stb. magyar irodalom. Úgy van, hogy nincs, úgy nincs, hogy van, van is, meg nincs is - de akkor, hogy is van ez? Például úgy, mint amikor az egyszerű paraszt bácsi felmegy Budapestre az állatkertbe, és leül egy padra a zsiráf előtt. Hosszan nézi, nézi a zsiráfot, és aztán azt mondja: márpedig ilyen állat nincs. Hát úgy nincs kárpátaljai magyar irodalom sem. És hogy van? Például úgy, mint az ufók. Déry János mondta annak idején a Nulladik típusú találkozások című műsorban azt, hogy őt abszolút nem érdekli, vannak-e ufók vagy nincsenek, őt az izgatja, hogy miért van az, hogy ufót látott, kicsit, alacsonyab, három fejűt, zöldet és hat lábút. Pontosan ilyen a kárpátaljai magyar irodalom is, úgy van, hogy nincs. Nincsen, de azért, mintha lenne. Egyszerre nincs is, meg van is. Erre is van egy példázatom: Mátyás király okos leánya, aki úgy is hozott, hogy nem is. A kárpátaljai magyar irodalom pontosan addig van, amíg az okos leány le nem veszi a kosárnak a fedelét, mert amint leveszi, akkor az már nem egy titok, nem egy kárpátaljai magyar irodalom, galamb, amelyik kijön

a kosárból és elkezd röpdösni, de amíg a kosár le van fedve, addig lehet csiklandósan beszélni róla, hogy van is meg nincs is.

Végül, amit viszonylag praktikus megközelítésként elmondhatok ebben a kérdésben: volt nekem egy folyóirat, a Hatodik Síp, ami szerencsére még ma is él és virágzik. Amikor ez a folyóirat indult, akkor az alcíme így hangzott: „a kárpátaljai magyar irodalom fóruma”. Jó volt ez, de néhányan fanyalogtak, nekem sem mindig tetszett, aztán egyszer csak jött egy ötlet, és megváltoztattam az alcímet. Semmi mást nem csináltam, csak a két szónak a sorrendjét változtattam meg, ettől kezdve az alcím így hangzott: „a magyar irodalom kárpátaljai fóruma”. S ez már mindenkinek tetszett. Szóval így van és ennyire van kárpátaljai, erdélyi, vagy bármilyen magyar irodalom. Sajnos a magyar szórendnek vannak bizonyos evidenciái, ezért nem mondhatom, hogy magyar irodalom kárpátaljai, pedig utólag kellene ezt a jelzőt beszúrnom, zárójelben, vagy vessző után, mint a lexikonokban az idegen emberek keresztnévét. Valahogy így kellene, hogy ne a kárpátaljai legyen az első, hangsúlyos helyen, hanem a magyar, aztán az irodalom, s végül, hogy kárpátaljai. Sőt, még egyet csavarni kellene, hogy azt mondhassuk: irodalom, magyar, kárpátaljai. Talán ez lenne a legjobb sorrend.

Juhász Erzsébet (Újvidék): Én csak annyit mondanék, hogy Király Lászlóval ellentétben, engem nem fog el semmi sértődöttség, amikor azt mondják, hogy én egy határon túli magyar író vagyok. Nem gondolom azt, hogy én árva gyerek vagyok, vagy ehhez hasonló. Ez egy adottság, amit az ember, ha éppen az a dolga, hogy szembenézzen a világgal és önmagával, egyszerűen tényként fog fel. Tehát ilyen kisebbségi érzéseim nincsenek, annak ellenére, hogy minden irodalomnak, így a határon túli magyar irodalomnak is hasonló gondjaik vannak. Egy kicsit viccesen kezelve a dolgot: mi ott Újvidéken sokat játszunk kínunkban azzal, hogy ki is a határon túli? Hát azok ott Magyarországon, tehát attól függ, honnan nézem. Újvidéken az itteniek vannak a határon túl (de épp Király László utalt már erre délután). A lényeg, persze, nem ezzel függ össze. Én a gazdagság, a sokszínűség lehetőségét látom ebben a helyzetben. Természetes, hogy a kultúránk nagyon hasonló, kettős kötődés jellemzi a kisebbségi irodalmakat. Én nagyon fontosnak tartom azokat a tapasztalatokat és élményeket, bármilyen keservesek is legyenek, amelyeket mi, nem ebben az államalakulatban élők, egy másik vidéken, egy másik nyelvterületen tudunk megszerezni.

Józsa T. István (Kolozsvár): Számtalanszor elhangzott itt az a fogalom: kisebbségi, erről szeretnék én néhány szót szólni. Mi az, hogy kisebbségi, Nézzünk körül itt egy kicsit! Mondja meg nekem valaki, hogy az itt ülő száz emberből ki a kisebbségi! Van ennek valami jelentése? Visszautalnék arra a gondolatra, amit röviden az előadásomban is érintettem, arra, hogy a gondolat független a nyelvi formától, kifejezhető ilyen nyelvi formában és olyanban, s egyáltalán száz-százhuszféle nyelvi formában. Ha így nézzük a kérdést, kiderül, hogy nincs semmi különbség, homo sapienseket találunk, személyeket, personákat, a szó eredeti, latin értelmében. Vagyis az első, egyelőre részkövetkeztetés az, hogy ennek aszónak nincs jelentése a személy felől. Másodszor: egy népcsoport, egy nép, egy ország népessége az nem egy massa, és nem is egyénekből áll. Ez egy letűnt korszak politikai demagógiája volt, mert az egyén cserélhető, X is egyén, én is egyén vagyok, ez még elmosza azokat a különbségeket, amiket a személy, a „persona” kimond. Személyek összességéből áll minden csoport, a személyek szintjén pedig nincsen különbség. Amikor összeszámoljuk ezeket az egyes személyeket, personákat, akkor kiderül, hogy ebből a típusú személyből kevesebb van, amabból több, de ez már a társadalomtudományok területe, illetve a politikai ideológia, a államszervezés területe. Tipikus közép- és kelet-európai nyavalya, a roppant alamuszi és sunyi nyavalya a dologban az, hogy mindez átszivárgott a művészi gondolkodás területére, a műalkotásokba, illetve a műalkotások interpretációjába, holott ilyesmi nincs. Ember van, kérem, ember és ember, személy és személy. A gondolat felől a „kisebbség” nyelvi formának nincs tehát jelentése.

A műalkotás szerkezetéről röviden csak annyit, hogy a felszíni réteg nyilván a stílusréteg, a belső, a gondolati tér, az ideológia tere (művészi ideológiáról van szó). A kettő között közvetít az alkotói módszer, amely választás kérdése. Annak, hogy a politikai ideológia, ami mindenre rá akarja tenni a kezét, megpróbálja meghatározni a művészi ideológiának, mire legyen érzékeny,

mit teremtsen újra, az lesz az első következménye, hogy az alkotó azt mondja: igen, én kisebbségi vagyok, nekem a kisebbségi sorsot kell újratemennem, annak kell a műveimben megnyilvánulnia. Egyetlen példa: Kós Károlynak az a szövege, amit közvetlenül Trianon után írt, amiben azt mondta, hogy a magyar író feladata a mi gondjainkat, a magunk problémáit, a magunk módján, a magunk újsorsú közönségének megfogalmazni. Ilyen értékelméleti fogalom, hogy a magunk módján, nincs, Kós Károly ezt nyilván nem ismerhette. Végül is ez az első lépése átkozott provincializmusra ítélte az egész irodalmat, hiszen meggerincezte azt, hogy mit kell tennie az alkotónak. Semmi sem gyilkosabb, mintha tudatosan bezárják az alkotót. Mégsem ítélnék el Kós Károlyt, hiszen egészen természetes az, amit csinált. Új léthelyzet, ő volt az első józan elme, aki felmérte ezt a helyzetet és szavakat talált a megnevezésére. A következő generációk lesznek a bűnösök, akik nem folytatták az ő munkáját, egyebet sem csináltak, mint idézték Kós Károlyt.

Nézzünk szét a mai Erdélyben! Van, aki ráakaszkodott erre, szeneveleg, nyomja a szöveget (jaj, kisebbségiek vagyunk, jaj, a helyzet), egyébként Magyarországon, Németországban, Amerikában, Ausztráliában él, és otthon beszél a helytállásról. Kérdezem én, mennyi erkölcsi indítéka van ehhez? S ha egy kicsit komolyabban, ismeretelméleti szempontból megkapargatjuk ezeket a szövegeket, akkor az ideológia mélyrétegeiben azt a bizonyos tévedést találjuk. Tehát azt, hogy a kisebbség kifejezés a gondolat felől egy üres nyelvi forma, nincs jelentése, a nyelvi forma felől lett, mert akartuk, és addig mind akartuk, hogy a végén beleragadtunk, és aztán ideológiák születtek, művek születtek belőle. Állítom, hogy Erdélyben a fordulat után indult generációk esetében nyoma sincs ennek. Egy példát nagyon jól ismerek, természetesen a magamét. Soha nem éltem abban a tudatban, hogy én kisebbségi vagyok, és hogy ez jelentene számomra valamit. Nézzük meg a fiatalok műveit, verseit! Sántha Attilától Fekete Vincéig, Lakatos Mihályig és még jó néhány ifjoncig lehetne sorolni azokat az alkotókat, akiknek szintén elő sem fordul a gondolkodásában, még a lehelete sincs benne. Ki a kisebbségi tehát? Kétféle magyar él Erdélyben, tizenötmillió magyar, ötmilliárd ember, ötmilliárd persona él ezen a földön. Ki a kisebbségi ezek után?

András Sándor (Washington): Én a szavakhoz kötöm a gondolatot, és azt mondom, hogy a magyar kisebbség szó, az a „minoritás” szónak a fordítása, félrefordítása, mert azt kellene fordítani: kevesebbség. A „kevesebb” az az állampolgárokra vonatkozik egy-egy országon belül, ahogy azt Wilson meghatározta, s Erdélyben kevesebb magyar van, mint román, nem kevesebb tehát, hanem kevesebb. Kapcsolódva ahhoz, amit Király László mondott, s amivel lényegileg egyetértek, szerintem különbséget kell tenni nemzet és állam között, mert magyar nemzet egy van, s ez a magyar nemzet több államban, több országban él. S ahogy a magyar nemzet egy, úgy a magyar irodalom is egy. Vannak, akik kevesebbségben élnek, de attól nem lesz az az irodalom más, mint magyar. Az is rendben van, amit Balla D. Károly mondott: a magyar irodalom kárpátaljai hangszórója. Ezért nagyon dühít az egyetemes magyarság kifejezés, tudniillik ebben meghúzódik az, hogy a magyar azt jelenti: magyarországi. Van is olyan antológia, amely a magyar költészetet mutatja be 1945-től 1990-ig, és csupa magyarországi szerző van benne. Mi más lehetne a magyar irodalom, mint egyetemes? A német is egyetemes, az angol is, tehát nem kell hangsúlyozni, elég egyszerűen annyi, hogy magyar. Juhász Erzsébettel is egyetértek a határon túli kifejezéssel kapcsolatban, a holnapi előadásomban is el fogom mondani, attól függ, honnan nézzük a határt. Ez önmagában nem lenne baj, mert mindannyian tudjuk, hogy (Magyarország az anyaország..., de melyik az apaország akkor?) a magyaroknak egy országa van, s ehhez mértén határon túli mindenki más. Valóban becsúszik viszont az: innen nézünk, és Te vagy a szegény rokon, akit szívesen látunk, de megkérdezzük, meddig maradsz még Te szegény rokon? S ő is azt mondja, a fene egye meg, meddig kell még nekem itt maradnom?

A lényeg az, hogy egyszerűen csak magyar irodalom van, az „egyetemes” kifejezést azok használják, akik kint vannak, vagy akik úgy beszélnek, hogy a kintiekhez beszélnek, hogy értsék őket is. A „határon túli”-val az is a baj, hogy mi nyugatiak általában nem vagyunk benne. Akkor most hol vagyunk mi? Nincsen gondolat tehát a szavak nélkül, pontosabban vannak gondolatok, és lényeges, hogy azokat hogyan fejezzük ki egy nyelven. Csak magyar irodalom van,

kisebbségben, illetve kevesebbségben élnek emberek, akiknek aszerint vannak intézményeik, hogy milyen problémáik vannak, de az ottani intézmények is mind ugyanabba az irodalomba csatlakoznak be.

A szlovák és a magyar kultúra dialógusa

Beszélgetés Karol Wlachovsky kultúrdiplomátával

A kultúrák nemcsak hivatalos csatornákon folytatnak párbeszédet, s az intézmények és az aktualitások is csak akkor teremtenek igazi alkalmakat egymás megismerésére, ha a karakterisztikus individuumok élesztő ereje, szervezőkészsége vonzza a két különböző gondolkodásmód képviselőit. A világ egyetlen nagy szövegvilág, amibe mindenki beleír.

Esterházy Péter írja Karol Wlachovskyról: „Szögezzük le: a magyar kultúra köszönhet neki sokat, vagyis az ország... A Szlovák Intézet Wlachovsky vezetése alatt a budapesti kultúrscéna fontos helye lett. Egyenrangú olyan nagy tekintélyű és nagy tapasztalatú intézményekkel, mint mondjuk a Goethe vagy a Francia Intézet. Nem egyszerű megmondani, min múlik az ilyen, mitől lesz valaminek húzása. Kell a program is, persze, de főként egy személyiség kell, akinek a szellemi kedélybeli sugárzása meglátszik a házon. Karol Wlachovsky ilyen volt. Az ember szívesen ment oda, hozzá, persze érdekes volt a konyha is és a sörök is rendben. Az utóbbi néhány évben kevés ember tett annyi jót Szlovákiának, mint ő.”

Y Hogyan kezdődik egy kultúrpolitikus pályája? Mikor került Magyarországra, mint nagykövetségi tanácsos, a Cseh és a Szlovák Köztársasági Kulturális és Tájékoztató Központjának igazgatói posztjára?

R 1990. október 19-től kerültem ebbe a funkcióba. voltam ebben a szerepben.

Y Az előzmények szintén kulturális ihletettségek?

R Épp erre gondoltam, Grendel Lajossal mentem volna Párizsba, hirtelen telefonáltak, hogy vállaljam el. Akkortájt a Tatran Kiadó igazgatója voltam Pozsonyban. Nem nagyon akartam otthagyni a kiadót. Akkoriban a legjobb kiadó volt Szlovákiában. Beilleszkedtünk az új gazdasági körülmények közé. 1990-ben a legjobb évet zárta a Tatra. Nyereséges volt annak ellenére, hogy a terjesztésben és a könyvkereskedelemben hasonló gondokkal küszködtünk, mint a Tevan.

Y Mit adott ki e műhely?

R Egyháztörténeti könyveket, a nyugati irodalmak bestsellereit. Nabokov, Vonnegut, Arthur Hailly. Szűz terület volt a képregény. Népszerű kiadványok, albumok. A világ művészettörténete harmadszor jelent meg. Brunovszky képes albumát is mi jelentettük meg. '90 májusában visszatértek a felkérésre. Júliusban nagy nehezen beleegyezett a kultuszminiszter is abba, hogy én legyek a szlovákház vezetője. A könyvkiadás átszervezésénél számított volna rám. Akkor szerveztük a magánvállalkozók és a legnagyobb kiadók találkozását. Nehéz volt, de döntenem kellett, melyiket választom. Én megpróbáltam az új utat. Addig is megvolt a kapcsolatrendszerem, komparasztikai tapasztalataimat kamatoztattam. Az előző időszakban az intézetek a kultúrpolitika meghosszabbított kezei voltak, propagálták a kulturális értékeket anélkül, hogy figyelembe vették volna a befogadó ország érdeklődését, befogadóképességét. A kultúra terjesztésének ilyen formája csak kevésbé lehet sikeres, mert mindig a befogadó fél hozzáállása a fontos. A szűkebb területről átvittem a tapasztalatot a bővebb (kultúra) területére. Műfordítói múltam miatt ismertem a szakterületet. Az első szempont, felmértem, kiknek tálaljuk, milyen rétegeknek ajánljuk a programjainkat. Csehszlovákiában élnek nemzetiségek is, szlovákiai magyarok például, akiknek az igényeit

figyelembe kell venni. Fölépítettem egy hierarchizáló rendszert. Második szinten cseh és szlovák kultúra népszerűsítése, támogatása volt a feladat, a kulturális kapcsolatok bővítése intézmények és személyek közötti interakció. Harmadik feladat a magyarországi szlovákok kulturális igényeinek kiszolgálása volt.

Y Milyen koncepciót követett az oktatás területén?

R Rendszeresen bekapcsolódtunk a magyarországi szlovákok felsőoktatásába, nyelvi képzésébe. Távolatilag is fontos feladat volt ez, mert a tudás és tárgyilagosság kizárhatja a felhalmozott történelmi sérelmeket és ferdítéseket, amelyeket kihasznál az ideológiai és a politikai elit.

Y 1993. január 1-től különvált Csehország és Szlovákia, de Szlovákia kultúrdiplomatajaként továbbra is Ön lett megbízva az intézet vezetésével. Ezek után is pezsgő kulturális élet volt az épület falai között, s nemcsak ott, hanem Magyarország egyéb, szlovákok lakta régióiban is.

R A szlovák és a magyar értelmiség úgy fogadta be a szlovák, és a szlovák-magyar kulturális értékeket, mint egy fejlett nemzet kultúráját és az intézetek fontosak lettek, nemcsak mint kulturális színtér, hanem mint szerteágazó gondolkozású emberek találkozási helye. De az intézet tevékenysége nemcsak Budapestre szűkölt, a szlovák és cseh kultúra Körmentől Vásárosnaményig, Soprontól Békéscsabáig hat. Ha visszapillantok, nem a legfontosabbnak tartom a képzőművészeti kiállításokat. Rendszeres tudományos kapcsolatok teremtődtek a szlovák-magyar konferenciák kiépítéséhez. Történész konferencia, Nógrádon. A Szlovák Szemiotikus Társaság Budapesten tanácskozott, irodalmárok, esztéták, filozófusok itt otthont találtak mindig. Az intézmény részt vett, Szekszárdon tartották az értelmiségek és diplomataik tanácskozását négy alkalommal. A helyi önkormányzatokkal önálló szlovák kulturális heteket szerveztünk (Salgótarján, Kaposvár, Szeged, Várpalota).

Y Mi a hozadéka?

R Aki belépett az intézetbe, megismert egy kulturált országot. Ahol valami sok van, ott még valami mindig hiányzik. Felmentésem idején gondoltam, hogy megfogalmaztam a mondatot, ki is mondtam, de nem fejeztem be. A pont nincs kitéve. Mi hiányzik a tervezett célokból?

R Elképzeléseim, amit terveztem a millectenáriumban, nem tudtam befejezni megvalósítani. Tapasztalni egy hiányt, hogy nincs világosan tételezve, mivel gyarapították Szent István országát a nem magyarul beszélők.

Y Hogyan folytatódik a pálya ezek után?

R Bekapcsolódtam a főiskolai és egyetemi oktatásba. Jelenleg vendégtanár vagyok a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, ahol van szlovák tanszék, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán és a Körösi Csoma Sándor Tanárképző Főiskolán Közép-Európai tanszék működik. Egyre több magyar diák akar megismerkedni a szlovák nyelvvel, egyre többen jelentkeznek szlovák szakra. Ez a tendencia jelenti azt, hogy be tudom fejezni a megkezdett mondatot.

Y Milyen körülmények várják az itteni oktatót?

R Nincs tankönyv. A létszám igen nagy. Kevés a szeminárium, a gyakorlat. De a lelkesedés, az irodalmi tudásvágy nagyon kiváló. Az igényesség megvan. Aki két nyelvet tanul, az két gondolkodásmódba helyezkedik bele. A másik kultúra elsajátításában szerepet kap a lelkeség, a bölcsélet szeretete. A körülmények másodlagosak, a kapcsolatok elsődlegesek. A kontextus maga a megértés.

Y Köszönöm a beszélgetést.

Kántor Zsolt

Szemle

Megfellebbezhetetlen szenvedélyek

A fiatal művész már az elején sem hagy kétséget afelől, hogy elveszi a nézőtől a megszokott mesét és helyette felnőtt gondolkodóhoz méltó feladatot szán neki: rakja össze az atomjaira szétesett és részleteiben értelmezhetetlen világot. Komoly ez a kihívás, de vitathatatlan a gondolatokat, érzelmeket megmozgató hatása. A dolgok kapcsolódását kutatja, megpróbálja az elszigetelt és társtalan ember kiáltó magányosságát a végsőkig felizgatni, hogy felajzva végre önmagára találjon. Váratlan, de már átélt fölismerésekre késztet és egyenesen talál célba nyila a Lengyel-Bartók-mű tragikus befejezéséhez idomulva. Bozsik Yvette helyszínein az állandó úton levéssel elsivárosodott ember keresi önmagát, s tévelygéseiben már-már eleve elrendelt szorongásunk kezd felsejleni.

Békéscsabán az Európa-nap világítótorony magasságú művészeti eseménye volt Bozsik Yvette fellépése. Mily sokáig kellett várni ahhoz, hogy a Csodálatos mandarin megtalálja helyét a magyar kulturális közéletben, s elsöprő sikert arasson még a Tiszántúl eme szegletében is. Hét évtizede, 1926-ban mutatták be Kölnben. Bónis Ferenc a remekművet méltató könyvében¹ a következő címet idézi a korabeli sajtóból: „Lárma a Kölni Operában”, „Középkor Kölnben”, „A kifütyült Mandarin”, „A műsorról levéve”... Ez a fiaskó azt jelentette, hogy életében Bartók már nem láthatta művét.

Amikor 1927-ben a budapesti bemutató érlelődött, a Pesti Napló a következő hírt adta: „Illetékes helyen felügyeltek a kölni incidensre. A kultuszminisztérium művészeti osztálya értesítette az Operaházat, hogy a próbák megkezdése előtt küldjék fel a Csodálatos mandarin szöveggönyvét. A minisztériumban fogják megállapítani, vajon előadható-e a m. kir. Operaházban Bartók Béla pantomimja.” A bemutató elmaradt, amivel tovább folytatódott a mű hányattatása, bár 1928-ban még felröppent egy újsághír, mely szerint az ismert színművész, Csontos Gyula lesz a főszereplő.

Politikai pikantériájú dolog, hogy a német demokráciát megalapozó Konrad Adenauer tiltotta be a remekművek még ifjúkorában, s Mussolini Itáliájában indult a világsiker útjára. 1945 után az új művelődés-irányítás bemutatatta Magyarországon, ám nem sokáig élvezhette a közönség, mert a diktatúra leparancsolta a színpadról. A Szabad Nép 1950-ben a következő megállapítást teszi: „Vajon szentségtörést követünk el, ha világosan megmondjuk, a nagy zeneszerző és színpadi alkotásai nem a legalkalmasabbak a dolgozó nép erkölcsi és ízlésbeli nevelésére.” A magyar szellemi elit a mai napig, a Harangozó Gyula által 1956-ban bemutatott művet tartja mértékadó emlékképének. Az Operában néhány éve bemutatott ún. székes produkciót csak néhányszor játszották. Bozsik Yvette előadásának a Katona József Színház ad otthont, de a közelmúltban lezajlott Csodálatos mandarinok fesztiválján az Operaház deszkáin is megjelenhetett. Elképzelhető persze - látva a fiatal nézők ujjongását - hogy néhány évtized múlva Bozsik Yvette interpretációja lesz a mérce.

Az eddig jegyzett több, mint százféle feldolgozás közül a bozsiki megformálás azok közé tartozik, amely Lengyel Menyhért műfaji megjelöléséhez, a pantomim grotesque-hez talán a legközelebb áll. Ebben a felfogásban a tánc elemeivel egyenrangúak a színjátszás gesztusainak hatásai. Az érzelmek, a vágyak pszichológiai fronton is felvillantásra kerülnek, s a táncjáték egy komplex műfajként jelenik meg előttünk. A pantomim, mint bizarr játék az Ő habitusához van kitalálva. „A táncvilágom eléggé sajátos, azok az expresszív mozgások, amelyeket bemutatok, különleges technikát igényelnek. Mindent a levegőre, a térre építek, s ez hatalmas odaadást és koncentrációt igényel...” vallotta egyik interjújában.

A Csodálatos mandarin Bozsik-féle előadása azért magával ragadó, szenvedélyes produkció, mert megkeresi az emberi lényt adott szituációjában a belső nüansznyi rezdüléseket. A koreográfus Bozsik és a táncoló lány szerepét játszó Bozsik nyitott kérdések sokaságával váltja ki odafordulásunkat. Intenzív életre kelti befogadói megérzéseinket, mozgásai ősi és egzotikus

¹ A Csodálatos mandarin. Magyar Bibliofil Társaság - Tevan Kiadó 1993.

idődimenziókat sejtetnek velünk. A szexuális mítosz világáról kacskaringózó indák motívumainak jelzésszerű megidézésével vált ki izgalmi feszültséget. Az erotikus felhangok új formai oldalról közelítik meg a Lengyel-Bartók-darabot. A freudi analízis ingerkockákat összerakó elemzéséhez is számos olyan jelképet találunk, amely mai korunk vulgáris és erőszakos felfogásának terméke: felfújható guminő, fallikus feketeségek. Talán nem tévedek, ha azt állítom, a lineáris történet csupán ürügy arra, hogy a mozgáskreátor mai korunkról vallott képtörédekeit, a bennünk esetleg megbúvó és kavargó frivolságot elének vetítse. Szó sincs az indításnál a megszokott nagyvárosi idillről. A három csavargó szerepében, a jelmez és mozgások alapján túlfűtött nemi vágyú erotikus gladiátorok jelennek meg, de gondolhatunk Hieronymus Bosch ördögi figuráira is. Ihletten és művészi alázattal vesz részt a pantomimban Szabó Győző, Rajkai Zoltán és Stohl András.

A meghökkentés eszközt tudatosan alkalmazó koreográfia szerint az alakok egy szekrényszerű dobozból emelik ki a lányt, mint porcelánbabát vagy rongybábút. Ez a nyitókép, melyben Mimit akár egy bűgőcsigát - később többször is - újtára indítanak. Komoly ítéletet mond világunkról az alkotó, mert az egyéni kudarcok újra kezdődnek s az egyén elképzelései erkölcsről, s civilizációról sohasem igazolódnak - tehát az erőszak továbbra is legyőzi az igazságot. A bartóki zene zaklatott íve alatt a misztikus hármasszám egy tiszta szerkezeti alapot mutat. A rossz erőket itt is a három férfialak testesíti meg, a lány három csalogató táncos hívja magához a három áldozatot. Az eredeti műben háromszor gyilkolják meg a mandarint, mire meghal, de Bozsik Yvette itt két fázist iktat be, egy halál előttit és halál utánit. Dramaturgiailag ezzel még a Lengyel Menyhért-féle alapgondolatba kapaszkodik, de meg is újítja azt. Mindazonáltal azt akarja elének vetíteni, hogy gondolkodásunk a számítógép korában és a diktatúrák után nem sokkal, csak fekete-fehér jellemek megkülönböztetésére alkalmas. Van-e elegendő érzelem, örömvárás bennünk, vagy természeti lényként sokkal inkább megfelelünk az irracionális esendőségnek, a tudatalatti statikát és dinamikát ötvöző folyamatok kényszerének.

Az Ő mondandója az egymásba kapaszkodás, a megmaradás tragédiája. Összecsomagolt, töredezett lelkünk állandóan vágyik a másik emberre, miközben sohasem érik el egymást a kinyújtott kezek. Mintha figyelmeztetne az európai nihilista és a keleti taoista szemléletmód - ha nem vigyázunk -, kiégethet mindent az emberből. A gyógyír nála nem a bölcsesség, a türelem és a tudás segítségével válik hathatóssá, hanem a tudat mélyén rejlő ösztönök felszínre hozásával, kinagyításával. Amiként egy kokaint élvező alak bizonyos idő után csak orrlukként létezik, úgy Bozsik Yvette társszereplői is csupán asszisztensei a drámai identitástudat problémáinak. Azt az érzéstömeget valószínűsíti, ami a kiszolgáltatott ember szubjektumában, lelki gyökerében létezik, de lehet, hogy elődei életében megesett konfliktust hordoz magában. Évekig azt hallottuk, a tudományos technikai fejlődés gyökerestől kiirtja majd a személyiséget és ezáltal pozitívan hat az emberi lélekre (Madáchnak erről már rég ellenkező véleménye volt). Nos, a világnak azon a részén, ahol a civilizáció előretört, az emberi viszonyok maradtak hitványak és komiszak, mint azelőtt.

Sajátságos az a mozgássor, amivel Bozsik kifejezi a mondandót: felsőteste az automatikus gépiesség és a vonagló kín közepette pörög, csak hajának lengő körívei sejtetik emberi mivoltát. Ezzel az úrbélinek mondható fémnővel találkozik a belépő Öreg Gavallér, akit Szacsavay László tesz a kontextusba illő figurává. A Diák mintha a harmincas évek képeslapjainak angyalarcú gyermeke lenne. Bozsik Yvette elgondolása szerint pesszimista mindkét alak szerepeltetése, az attitűd lényege ugyanis az, hogy helyzetük paradox: eleve impotens próbálkozás megjelenésük.

Egészen új felfogása Mandarin szerepének megalkotása. A drámának, a feszültségillusztráció, hanem tömény erotikus vágyakozás. Egyszerre idegen és egzotikus, olyan, aki érett testével képes a női libido aktivizálására. Abban a pillanatban, ahogy megjelenik, közte és a lány közt az aurák védőburka lehull. Bizony nem tudjuk, szabad-e egyáltalán ilyen elementárisan vágyakozni, vagy csak így érdemes. A közösülés itt egy sajátos diszintegráció, egyáltalán nem különválás, hanem egy különös ingermező megteremtése, melyben az egymásra utalt két alak a hasonló vonások végtelen metaforáját játssza. Ez azonban még nem lenne művészi probléma, ha nem Bozsik Yvette csinálná, amitől - de minden verbális megszorítás nélkül mondjuk ki -, ez maga a

művészet, mely öntörvényű és reprezentálni tudó világot teremt. Nem azt akarja darabjával sugallni, hogy az ember akarat és érzelem nélküli lény, sem azt, hogy alkalmatlan az egyén a legmélyén megváltozni, hanem rádöbbsent bennünket: ismerjük meg az egyéni drámákat. A lélek harcol, a tekintetben nincs már derű vagy tájékos mosoly, inkább groteszk fintor. Eredeti felfogású előadását Arthur Miller² idézésével szemléltetjük. „A színház mindig a közszellem hangja és visszhangja, az az eszköz, amellyel a tömegek kifejezésre juttathatják és szimbolizált formában megmutathatják félelmeiket és reményeiket, egy-egy író zsenijének a közvetítésével.” A mi esetünkben az ihlető Lengyel-Bartók géniuszpór mellé a vitathatatlan tehetségű Bozsik Yvette társul. Róla, s rólunk szól e sajátos táncjáték.

Gerendeli György

Hollósy Kornéliáról egy kiállítás ürügyén

A Dél-Békés megyei Dombegyház művelődéstörténeti értékei a szakemberek előtt régóta ismertek. Olyan jeles személyiségek élete vagy pályafutásának egy része kötődik e helyhez valamilyen formában, mint pl. az egyetemes orvoslástörténetben is számon tartott Balsarán Vitus Jánosé (16. sz.), a falutelepítő Martubányi Mártoné és fivéréé, a kultúramecenás Istváné (19. sz.), vagy éppen a neveléstudós Kozma Tamásé (20. sz.).

A lezárt életművek közül a leginkább feldolgozott mégis a Hollósy Kornélia-oeuvre. Így aztán nem meglepő, hogy a Dombegyházi Nagyközségi Könyvtárban a közelmúltban megnyílt helytörténeti dokumentum-kiállítás középpontjában az ő pályafutása áll.

Dombegyházhoz életének utolsó szakasza kötődik, a művészeti életen kívüli, ám ez a tény nem csökkentheti a helyiek jogos büszkeségét és érdeklődését iránta. Hollósy Kornélia ugyanis maradandó értéke a magyar színház- és operakultúrának.

19 éves volt mindössze, amikor szerződtette a Nemzeti Színház 150 évvel ezelőtt, 1846. augusztus 24-én. Előzőleg olyan kitűnő mestereknél végzett énekstúdiumokat, mint a bécsi Matteo Salvi, az udvari opera egykori igazgatója, vagy a milánói Francesco Lamperti. Korfui, torinói, bukaresti szereplésekkel indult pályafutása. Ez utóbbi helyen Donizetti Lammermoori Lucijájában, Lindájában és Verdi művében, az Ernániban is szerepelt, igen nagy sikerrel.

Hollósy kapcsán sem maradhat ki az a már-már közhelyszerű motívum, amely hasonló konstellációkban mindig előkerül: az egyéniség és a történelmi kor szerencsés találkozása.

A 19. század elején-közepén a művelődésben is kibontakozik egy sajátosan és tudatosan magyar nemzeti áramlat, amely a polgári átalakulás társadalmi folyamatának egyik vetülete. A kor zenéjére vonatkoztatva mindezt, Szabolcsi Bence találó jellemzését kell idéznem: „Készen áll egy újfajta, színes, kissé heterogén, de hajlékony magyar zenei nyelv, inspirálva a romantika minden merész elképzelését, viszont önmagában is sokat sejtetően visszatükrözve e nagy ígéreteket, készen arra, hogy minden kísérletnek, kezdeménynek és kalandnak engedelmes, és úgy rémlik, valóban hű anyagául szolgáljon.” Ezekre az évekre formálódik ki a verbunkos muzsika pl., amely mint sajátosan magyarnak érzett stílus nemcsak a nemesség, hanem a parasztság legszélesebb rétegeit is meghódítja. Hatásának nyomai a kor hazai klasszikus zenéjében is megmutatkoznak. Bizonyosság erre Erkel Hunyadi Lászlója.

A társadalmi átalakulás, a meginduló polgárosodás a kulturális életben is kedvező folyamatokat indukál. Konjunktúrája lesz a többi között a színháznak, a zenének. Ilyen viszonyok pedig kedvezően hatnak egy feltörekvő, szuverén tehetség karrierlehetőségére.

Hollósyban együtt volt minden, ami a sikerhez kellett: tehetség, művészeti alázat, szorgalom, önbizalom. (Valószínűleg sosem léphetett volna a Nemzeti színpadára, ha már 15 éves korában le

2 Drámaíró Színház Társadalom, Magyar Színháztörténeti Intézet - Múzsák Kiadó, 1978.

nem győzi a határozott apai ellenállást a színészi pályával szemben; ha nem kéri ki anyai örökségét és a hozományra szánt összeget, hogy művészi tanulmányútra mehessen.)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 19. századi opera közönségének legnagyobb kedvencei - nemcsak Magyarországon - a szoprán szerepeket alakító énekesnők voltak. Hollósy koloratúr szopránjában briliáns gyorsasággal és meglehetősen biztonsággal rendelkezett hangtartományában, a lírai szopránban pedig lágyan tudta megszólaltatni a magas regiszterű pianókat is.

A már szerződöttségű művésznő számára az első igazi kihívást az 1846. szeptember 26-i fellépés jelentette. Ekkor újították fel Bellim négyfelvonásos operáját, a Montecchi és Capuletti párt címűt, amely tulajdonképpen Rómeó és Júlia története. A darab külön érdekességét az adta, hogy Rómeót Schodelné alakította, akinek most a Júliát játszó Hollósy személyében új vetélytársa támadt. A korabeli híradások egyike szerint „az előadás, amely a művésznők pártjainak megbékélésével végződött, igen kitűnő volt, s az új szereposztás nagyban emelte annak érdekességét.”

Az operai előadások mellett különböző hangversenyekre, dalestekre, jótékony célú előadásokra is sor került, s a fiatal kedvenc népszerűsége nőttön-nőtt. Nemeslelkűségének egyik legszebb megnyilatkozása volt, amikor 1847-es jutalomjátékának (Verdi: Ernani) fele jövedelmét felajánlotta a leégett Pesti Német Színház hajlék nélkül maradt színészeinek megsegítésére. A jutalomjáték egyébként hatalmas művészi sikert is hozott. A Pesti Divatlap kritikusa így írt: „Hajlékony ezüsthangjával most is oly mesterileg tudott bánni, hogy a leggyöngédebb s legerősebb színezet egyaránt elbűvölő szépséggel tűnt fel és olvadt össze abban.”

A korán jött siker nem tette önelégültté és elbizakodottá. Amikor hírért vette, hogy Bécsben lép fel Jenny Lind, a nála hét évvel idősebb operacsillag, akinek számára Verdi a Haramiák női főszerepét írta, azonnal a császárvárosba utazott. Nagy élmény volt a „svéd csalogány” énekét hallgatni, de ugyanekkor sikerült személyesen találkoznia Meyerbeerrel is. A zeneszerző meghallgatta Hollósy énekét, és annyira megtetszett neki, hogy szóba került egy esetleges bécsi vendégszereplés lehetősége. Ez azonban - abban az évben - a forrásokból egyértelműen ki nem deríthető okokból elmaradt.

Hollósy Kornélia pályafutásának legsikeresebb időszaka az 1846 és 1856 közötti évtized. Ez alatt az idő alatt 48 operában lépett fel 780 alkalommal, és 150 hangversenyen működött közre. Ő játszotta legelőször Melindát Erkel Bánk bánjában, a Traviata első magyar Violettaja is ő volt. Ismerhette a közönség Rosinaként a Sevillai borbélyból, láthatta Bellim Normájának címszerepében, Gara Máriaként a Hunyadi Lászlóban, Elviraként Verdi Ernaniájában stb.

Sorsfordító történelmi események tanúja, részese lehetett. Tagjaként egy nőküldöttségnek személyesen találkozott Kossuth Lajossal, s nem sokkal később a bécsi operában lelkesen tapsolt neki Ferenc József. Minden bizonnyal ismertsége és művészetének tisztelete játszott közre testvérbátyjának, a szabadságharcos Hollósy Józsefnek a megmenekülésében a golyó általi haláltól a megtorlás idején.

Írók, költők, kiemelkedő közéleti személyiségek keresték barátságát. Házassága, amelyet 1852-ben kötött Lonovics Józseffel, boldog és kiegyensúlyozott volt.

Ünnepelték a bukaresti, a bécsi, a varsói operában, fényes szerződés várta Szentpéterváron, mégsem lett világpolgár és világjáró művész. Az önkény legsötétebb időszakában magyar nép- és műdalokkal tartotta ébren a reményt honfitársaiban. Nem hiába írta hozzá Arany János: „Hajdan dicső nemzet, ma rab/ S hogy lánca csörgésit ne hallja / Énekkel űzi bús neszt / S az ércigát enyhíti dalfa. / Oh! hát dalolj nekünk...”

Hihetetlen népszerűségéről sokat elárulnak a Délibáb 1856-os évfolyamának híradásai. Ezeket sem a művésznő monográfusa, dr. Diósszilágyi Sámuel, sem a témakör újabb kutatói nem használták fel, bizonyára a lap sajtótörténetileg kevésbé jelentős volta miatt. Magam úgy vélem, e nem kifejezetten esztétikai szempontú híradások a szélesebb publikum véleményét tükrözik elsősorban, s érdemesek a felidézésre. Íme:

„Márczius 8-kán Kaiser Ernstné rögtöni megbetegedése miatt az előre hirdetve volt Troubadour helyett: Rigoletto. Opera 4 fele. Zenéjét szerzé Verdi. A csereért nem neheztelt a közönség, melynek Rigoletto épp oly kedvmez operája, mint Troubadour; annyival inkább kárpótolva volt

pedig, mert élvezhette az eszményi Gilda, Hollósy-L.-né elragadó bájos énekét, ő más a szívhez szólt gyönyörű, érzéstartó éneke- és játékaival...”

„Márczius 10-kén Hollósy-L.-né javára: Észak csillaga. Opera 3 fele. Zenéjét szerző Meyerbeer. A színház oly tömve volt, miként már 1/2 7 órakor be nem férhettünk földszinti helyünkre, s csak az ajtó mellé guggolva lehattunk tanúi a rendkívüli lelkesedésnek s a virágzártnak, mellyel közönségünk kedves csalóányát fogadta, s miután mindezt örömtelt kebelrel tapasztaltuk, bár nem örömet, kénytelenek valónk odahagyni az ajtóküszöböt, hol a nagy légvonal kártékonyan hathatott volna referenci egészségünkre.”

„Április 22-kén: Lammermoori Lucia. Opera 3 fele. Zenéjét szerző Donizetti. Hollósy L.-né a címszerepben, különösen a nehéz örömlési jelenet után ma is zajos tapsokra ragadó a közönséget... A színház telve volt. Az előadást ő cs. k. Fenségeik Albrecht és Ernő főherczegek, valamint Hildegard főherczegnő magas jelenlétükkel díszíték.”

„Kern Gyulának múlt vasárnap az Europa termében rendezett hangversenye szépszámu közönség által volt látogatva. A hangverseny fénypontja Hollósy-L.-né éneke volt, ki Taubertnek Lind Jenni részére írt egy német dalát elragadólag énekié és zajos kívánatra ismételni volt szíves...”

„Június 7-kén: Hollósy-L.-né föllépteül: Hunyadi László... A kellemes magyar dalmű ma is megtette hatását: a színház zsúfolva volt. Hollósy-Lonovicsné assz., ki szabadságidejének közelebbi használata után ma először lépett föl, hosszantartó örömjajjal fogadtatott. A második szakaszbeli kedves párdalt -Jekelfalusival, szokás szerint ismételnie kellett...”

Ezek a lényegre szorító és csupán az átlag operabarát szemzőgéből megfogalmazott tudósítások az atmoszféra érzékelteése szempontjából kétségtelenül hasznosak. Pedig ekkor már túl voltunk a levert szabadságharcon, a megtorlásokon, s Vörösmartyt parafrázálva a „béke izzadt homlokát törölvén” nem hozta meg a legszebb jutalmat, „az emberüdvöt, melyért fáradott”. És mégis: nagy egyéniségek varázsa, a művészet éltető, hitet adó ereje segített átvészelni a történelmileg kritikus időszakot.

Hollósy Kornélia 1864-ben végleg búcsút mondott a színháznak, a hangversenydobogónak. Férjével dombegyházi birtokukra költöztek. A látszólagos vidéki egyhangúságot vendégfogadások, látogatások, olykor pesti utazások élénkítették. Férjének 1879-es Csanád megyei főispáni kinevezése után többet tartózkodtak makói megyeházbeli otthonukban, s az operaszínpad egykori csillaga ezekben az időkben a társadalmi élet különböző területein jeleskedett: volt a megyei Vöröskereszt elnöke, műkedvelő színjátszók instruktora, jótékony célú előadások szervezője és bőkezű mecénás.

1890. február 10-én érte a halál. A dombegyházi családi kriptában helyezték örök nyugalomra.

A kastély, a kúria, a kriptá a második világháború után „a múltat végképp eltörölni” egyetemes kelet-európai lözungjának következményeképp a földdel vált egyenlővé. A holtak csontjai és szétszórattak. A Dombegyház környéki védett és védelemre érdemes területek értékeinek feldolgozásához készült kataszteri lapon a többi között ezek olvashatók: „Kriptá-halom... magasság: 8,5 m., biológiai értékei: állandó fauna, részben löszgyep a háborítatlan oldalán... művelési ág: erdő és gyep... különlegessége, ritkasága a kónya sárma...”

A halom tetején egy fakereszt áll, rajta felirat: „Emlékezzünk!” Illő volna ide kápolnát építeni. Ha nem kőből, emlékekből feltétlenül.

Bohár András

„Mestergondolataink tiszavirág-élete”

(Határ Győző: Álomjáró emberiség)

„Bámulatos, mennyire meggyőző erejüket, fényüket, delejüket veszthetik valaha dédelgetett mestergondolatok; s hol csupán szerencsétlen szimplifikatórikus fogásnak, hol egyszerűn félrefogásnak hatnak.” S hogy mennyire ez a csodálkozás és megfontolt belátás vezeti szerzőnk tollát, azt jelen gyűjteményével is igazolja. Az Özön közöny vagy Filozófiai zárlatok összegző munkái kapcsán már szembesülhettünk annak a bölcséleti attitűdnek magyar nyelven felhangzó változatával, ami az egyetemes kétkedések és sarkigazságok megkérdőjelezése során vezette az érzékeny olvasót a lét és a róla szóló filozófiai beszéd világában.

S azt is láthattuk sajátos irodalomtörténete, poétika-értelmezése és társadalmi valóságot poentírozó kötetei kapcsán - Fontos ember, Intra Muros „H. Gy.” Irodalomtörténete, Rólunk szól a történet -, hogy a művészet felőli világmegértés és a szociális konstrukciók bírálatában éppoly otthonos, mint a filozófia rajtelveiben, hogy már az életmű esztétikai hozadékairól ne is szóljunk, mint a Heliáne vagy a Golghelóghi, ahol ugyanezek a kérdések fogalmazódtak meg csak más nyelvi kódrendszer közvetítésével. Nincsenek tabutémák, csak a filozofálás semmittevése: a létállandó keresése, a léthogyan vizsgálása - mondhatjuk mi is Határ Győző útmutatását követve. Az hogy szíve szerint mindenki bankrabló lenne vagy, hogy a gyönyöreiv, akár akarjuk, akár nem, érvényesíti önmagát törekvéseit: jól jellemzi szerzőnk tematizációinak „határpontjait”. Mert ezeknek az alapfelismeréseknek a középpontba állításával választ kaphatunk, az iszlám világforradalom ígéretének mozgatórugóira, korunk kultúrvandalizmusának természetére s reményeink önmagukat is megcsaló változékony alakzataira.

S nem véletlen, hogy adott életszakaszban a létfontosságú és életbevágó kérdések ironikus vetületei kerülnek minduntalan előtérbe. Mert ugyan folyamatosan összegezz az ember, véleményt formál, alakítási kísérletekbe bocsátkozik szűkebb vagy tágabb világához kapcsolódva, ám mégis jól láthatóak a törésvonal mentén előkerülő cserépdarabok, szilánkok s más egyéb szövegforgácsok kapcsán, hogy az összegzésnek is, mint véges embervoltunknak is van pereme. Ha erre a peremre érkezünk, akkor már valami mást is megpillanthatunk, s emlékmontázsaink felidézésével újraértékelhetjük folyamatos úton-levésünket.

Határ Győző is ezt teszi. Már nem a „multiverzum közönyének” szisztematikus ontológiai, ismeretelméleti problémáit feszegeti, mint mondjuk az Özön közöny nagyszabású összefoglalójában, hanem ennek a tudásnak és megérzésnek a hordalékait gyűjti egybe. Bölcséleti beállítódásaink „csatfényeit”, „csatnyomait”, így természetes magától értetődőséggel követik „társas állat” voltunkból adódó politikai görbetükör-rajzok a zsarnokság polifonikus természetéről, másolataink mibenlétéről és a költői szabadság értelmezhetőségéről szóló elmélkedések. A másként látás és másként szólás felmutatása a tét. Ám ugyanakkor a mindenkor jelenlévő önazonosság megőrzése alapkövetelmény. S ez érvényes a személyesség vonatkozásában éppúgy, miként a nyelv és nemzet kérdéskörével összefüggésben.

S ezt csak aláhúzzák Határ magyar mondatai a magyar szellemről, amely több mint görbe tükör. Mert sem a kipellengérezés, sem a felnagyítás nem célja oknyomozásainak. Pusztán csak annyi, hogy honi nyelven is feltehetőek hasonló kérdések, mint mondjuk az intellektuális nemzet vagy a filozofáló nemzet alapkérdése: „Az hogy a magyarnak nincs filozófiája/filozófusa, nem szellemi fölényt mutatja - nem a „gyakorlatias” szellem szupremáciáját mihaszna „elvontságok-elvonatkoztatások” felett, sem nem azt, hogy a magyar szellem a maga kardinális nagyszerűségében az olyan semmirekellő lappáliáknak, mint amilyen a filozófia, mindenestül fölötte áll.

Az hogy a magyarnak se filozófusa, se filozófiája nincs, annak a jele, hogy - minden magahányó kelletése, magamutogató műveltség-fitogtatása ellenére - a magyar: nem intellektuális nemzet. Szenvedélykitöréseinek él; szenvedéseit éli ki tengerrekesztő lírája duzzadásában; nyálas-katolikus örök kamaszokat megtesz apostoloknak, „karizmatikus” alkoholistákat áldozáspapjainak.” Mégha szigorú is Határ kritikai perspektívája, akkor is annak tanúbizonyosságául szolgál minden mondata, hogy intellektuális és egyben erkölcsi kötelezettségünk, hogy minden egyes dolgot, jelenséget a maga összefüggésrendszerében következetesen meggondoljunk. S ez éppoly fontos a pseudo-filozófiák, pótvallások tekintetében, mint a „magyar irodalmi rovarhatározó” rendszertani elégtelenségének és

szükségének bírálata kapcsán. Mert Határ annak a szabadgondolkodásnak az elkötelezettje, amely sokszor úgy tűnik, kiveszőfélben lévő jelensége honi kulturális életünknek. Az érdek nélküli, azaz az önérdekeire és mások érdekeire is egyaránt figyelő vizsgálódások, diskurzusok csak tágíthatják a bután önmagába feledkező szellemi szférát. Amely természetszerűleg nemcsak önnön jelenségeit, értékeit nem ütközteti nyíltan, de más társadalmi alrendszerek kapcsolódási pontjait is inkább kikerülni mint feltárni igyekszik: „jól vigyázz, hogy ne légy senki „szemefénye”, mert akkor ötrossz neked. Körülötted a majsztramok, a filiszterek, a lélekrablók, a gyalogsátánok, a fejedet satuba fogók már a bölcsődnél azzal fenyegetnek, hogy felcsapnak „tehetségkutatónak”. Még fel se cseperedtél és már beletorzítanak valamelyik iskátulyába, s azontúl jaj neked, ha nem váltod be a hozzád fűzött reményeket.”

S Határ saját életútja, a töredékek új összefüggésben történő felvillantása azt példázza, hogy mindenképp ki kell kerülni az eleve elrendelt szükségszerűségek fogságából: legalábbis földi létünk azon lehetőség-szférájában, amelynek alakíthatósága ránk bízott. Ezt poentírozzák ki az olyan „miniteóriák” mint például a dominó-elméletek, ahol „valamely abszolút előfeltevés fonóhomokját az Argumentum Inconcussum gránit-masszívumának nézik”. S természetszerűleg, ha ez a jelzett „fonóhomok” elindul, magával sodorja az előfeltevések valamennyi változatát, s ha nem vigyázunk, bennünket is betemet.

Megfontolásra érdemes Határnak azon kérdése is, amely az európai zsidó-keresztény kultúrkör isten- és emberfogalmához kapcsolódik. Mit tehet a vallás biológiai szoftverével a templomba járó állat, akinek már se temploma nincs, se hite, s párbeszédbe sem elegendik már istennel. Az egyik változat szerint a platóni „negatív-ideatanhoz” fűződő filozófiai kommentárok befejeztével születhet újra annak a tevékeny pozitív embernek az előképe, aki majdan megbirkózik a globális és kommunikációs kor által egyre inkább nyilvánvalóvá váló problémák tömkelegével. Azonban az is látható, miként Nietzsche „halott istene” kapcsán, hogy tulajdonképpen egy különlegesen és mélyen lakozó transzcendens létélmény húzódik meg a radikális tagadás formájában, s hogy Határ végletekig feszített negatív theodicea-tana is hasonló értelmezést implikál:

felmondásban a gondviselésünk
amilyen csapnivaló isteneink
ezt jól eszünkbe kellene vésnünk
ha netán szerződtenénk egyet megint

higyjük bár ezrével - vagy csak a Góré
ki Mindenható és Főfelelős
s imádja bár agyonmosott aprónép
a tapasztalat rövid és velős:

ránkszívja magát mint a folyondár
vért-s életet ad néki a hüle
jobban járunk ez ördögi-kontár
nélkül százszor jobban - Önékülé

jó hogy nem Ő-köbölcsője ringat
s hogy ön- és közszámítónak kaput
ahánya jön: messiásainknak
kössük a tatpancsára útilaput

ezt jól eszünkbe kellene vésnünk
ha netán szerződtenénk egyet megint
felmondásban a gondviselésünk
amilyen csapnivalók isteneink

(Theodicea)

Azzal, hogy két párhuzamos levezetés kapcsán (istenelmélet/lélekelmélet) és még a poézis szövegeződésében is érzékelteti Határ az istenkérdés meggondolandó horizontját és következmények jelentőségét: magára az emberre irányítja mindannyiunk figyelmét. S talán írói hitvallása is ehhez köthető vagy ettől oldható el legbátrabban:

„Miért írok/miért írtam? Mi tartja bennem a lelket? Írtam, mert amaz arisztotelészi imperatívusz a megőrzés/átadás, a közlés megszállottságát bocsátotta rám: kiírtam magamból, ki kellett írnom elmém integrált kapcsolódásának az élet ősingere, a létingerre adott legfelsőbb reflexvázisát; magyarul: írtam, mert lealuvásom előtt el kellett mondanom, mit érzékelek „létnek” testbelsőmben és elmém „epidermiszén”; el azt, hogy mit- és hogyan interpretálok létérzékelésemet.” S ha mi is követjük Határ Győző létérzékelésének interpretációit, a könyvek sokaságát, akkor felébredhetünk alvajárásunkból, s ha egyre többen követik példánkat, akkor egyre többen ébrednek fel abból a bizonyos alvajárásukból, amely észlelést, gondolkodást és erkölcsi érzéket egyaránt tévutakra terel.

Littoria Kiadó